

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

60 РОКІВ
СРСР

6 1982

З М І С Т

Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до Радянського народу	3
Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	5
Промова товариша Ю. В. Андропова	6
Промова товариша К. У. Черненка	8
Генеральний секретар ЦК КПРС Юрій Володимирович Андропов	10

40 РОКІВ УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

Відповідальні завдання вчених-суспільствознавців	12
Шинкарук В. І. — Науковий світогляд — ідейна основа інтернаціональної єдності радянського суспільства	16
Ловчук М. Т., (Москва), Богданов Б. В. (Москва) — Радянська філософська наука і її інтернаціональна сутність	23
Ситник К. М. — Проблема охорони природи в умовах розвинутого соціалізму (Питання методології)	36
Тищенко В. П. — Інтернаціоналістське виховання трудящих	47
Головаха І. П. — Головні етапи і тенденції розвитку соціалістичної державності	57
Ширяев Ю. І. — Зміни в змісті і характері фізичної та розумової праці за соціалізмом	66
Масловський М. А. — Проблеми соціального розвитку села в матеріалах травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС	72
Сиволоб Ю. В. — Взаємозв'язок між соціалістичним змаганням і наставництвом	83

Проблеми формування людини

«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи» (продовження)	91
---	----

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Єсипчук М. М. — Культура в контексті спадкоємності та відтворення	99
---	----

Критика буржуазної ідеології

Прилюк Ю. Д. — Обмін інформацією чи «інформаційна війна»	109
Рувинський Л. А. (Одеса), Стокяло В. А. (Одеса) — Антирадянська основа ідейно-політичного альянсу сіонізму і українського буржуазного націоналізму	122

Рецензії

Лисенко О. Я. — Патріотизм і інтернаціоналізм як риси соціалістичного способу життя	131
Доброскокін І. І., Сластенко Є. Ф. — Ідейна злидненість буржуазно-націоналістичних теорій	132
Теняно Ю. П. (Полтава) — Ідейні зв'язки революційних демократів України і Росії	133

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение Центрального Комитета КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР к Коммунистической партии Советского Союза, к Советскому народу, с. 3. Информационное сообщение о Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, с. 5. Речь товарища Ю. В. Андропова, с. 6. Речь товарища К. У. Черненко, с. 8. Генеральный секретарь ЦК КПСС Юрий Владимирович Андропов, с. 10. 60 ЛЕТ ОБРАЗОВАНИЯ СОЮЗА ССР. Ответственные задачи ученых-обществоведов, с. 12. *Шинкарук В. И.* Научное мировоззрение — идейная основа интернационального единства советского общества, с. 16. *Новчук М. Т.* (Москва), *Богданов Б. В.* (Москва). Советская философская наука и ее интернациональная сущность, с. 23. *Сытник К. М.* Проблема охраны природы в условиях развитого социализма (Вопросы методологии), с. 36. *Тищенко В. П.* Интернационалистское воспитание трудящихся, с. 47. *Головаха И. П.* Главные этапы и тенденции развития социалистической государственности, с. 57. *Ширяев Ю. И.* Изменения в содержании и характере физического и умственного труда при социализме, с. 66. *Масловский Н. А.* Проблемы социального развития села в материалах майского (1982 г.) Пленума ЦК КПСС, с. 72. *Сиволоб Ю. В.* Взаимосвязь между социалистическим соревнованием и наставничеством, с. 83. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. «Круглый стол» философов, психологов и социологов «Жизненный путь личности», с. 91. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Есипчук Н. Н.* Культура в свете преемственности и воспроизводства, с. 99. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Прилюк Ю. Д.* Обмен информацией или «информационная война»? с. 109. *Рувинский Л. А.* (Одесса), *Стокляло В. А.* (Одесса) — Антисоветская основа идейно-политического альянса сионизма и украинского буржуазного национализма, с. 122. РЕЦЕНЗИИ. *Лысенко А. А.* Патриотизм и интернационализм как черты социалистического образа жизни, с. 131. *Доброскокин И. И.*, *Сластенко Е. Ф.* Идеиное убожество буржуазно-националистических теорий, с. 132. *Телянко Ю. В.* (Полтава) — Идеиные связи революционных демократов Украины и России, с. 133. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Appeal of the Central Committee of the CPSU, Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, Council of Ministers of the USSR to the Communist Party, to the Soviet People, p. 3. Information on a Plenary Meeting of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, p. 5. Speech by Comrade Yu. V. Andropov, p. 6. Speech by Comrade K. U. Chernenko, p. 8. Yuri Vladimirovich Andropov, General Secretary of the CPSU Central Committee, p. 10. THE 60TH ANNIVERSARY OF THE USSR. Important Problems of Researches of Social Sciences, p. 12. *Shinkaruk V. I.* Scientific Weltanschauung as an Ideological Basis of the International Unity of the Soviet Society, p. 16. *Iovchuk M. T.* (Moscow), *Bogdanov B. V.* (Moscow). Soviet Philosophical Science and Its International Nature, p. 23. *Sytnik K. M.* Problem of Nature Protection Under Conditions of Developed Socialism. (Problems of Methodology), p. 36. *Tishchenko V. P.* Internationalist Education of Working People, p. 47. *Golovakha I. P.* Main Developmental Stages and Tendencies of Socialist Statehood, p. 57. *Shiryayev Yu. I.* Changes in Content and Character of Physical and Mental Labour Under Socialism, p. 66. *Maslouisky N. A.* Problems of Social Development of Country-Side in Materials of the May (1982) Plenary Meeting of the CPSU Central Committee, p. 72. *Sivolob Yu. V.* Interrelations Between Socialist Emulation and Tutorship, p. 83. PROBLEMS OF MOULDING MAN. «Round Table» of Philosophers, Psychologists and Sociologists «Life of the Individual», p. 91. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Esipchuk N. N.* Culture in the Light of Succession and Reproduction, p. 99. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Prilyuk Yu. D.* Exchange of Information or «Information War»? p. 109. *Ruvinsky L. A.* (Odessa), *Stoklyalo V. A.* (Odessa). Anti-Soviet Basis of Ideological-Political Alliance of Zionism and Ukrainian Bourgeois Nationalism, p. 122. REVIEWS. *Lysenko A. Yu.* Patriotism and Internationalism as Features of the Soviet Way of Life, p. 131. *Dobroskokin I. I.*, *Slastenko E. F.* Ideological Poverty of Bourgeois Nationalist Theories, p. 132. *Tenyanko Yu. V.* (Poltava) — Ideological Relations of Revolutionary Democrats of the Ukraine and Russia, p. 133. OUR AUTHORS.

З В Е Р Н Е Н Н Я

**Центрального Комітету КПРС,
Президії Верховної Ради СРСР,
Ради Міністрів СРСР**

до Комуністичної партії, до Радянського народу

Дорогі товариші!

Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. З життя пішов вірний продовжувач великої справи Леніна, полум'яний патріот, видатний революціонер і борець за мир, за комунізм, найвизначніший політичний і державний діяч сучасності Леонід Ілліч Брежнев.

Уся багатогранна діяльність, особиста доля Л. І. Брежнева невіддільні від найважливіших етапів в історії Країни Рад. Колективізація й індустріалізація, Велика Вітчизняна війна і післявоєнне відродження, освоєння цілини і організація досліджень космосу — це і віхи біографії славного сина робітничого класу Леоніда Ілліча Брежнева. Скрізь, куди б не направляла його партія, Леонід Ілліч беззавітно, з

властивими йому енергією і наполегливістю, сміливістю і принциповістю борюся за її великі ідеали.

З ім'ям товариша Брежнева, з його невтомною роботою на постах Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР радянські люди, наші друзі в усьому світі справедливо зв'язують послідовне утвердження ленінських норм партійного і державного життя, вдосконалення соціалістичної демократії. Він мудро спрямовував діяльність ленінського штабу партії — її Центрального Комітету, Політбюро ЦК, показуючи зразок умілої організації дружньої колективної роботи. Йому належить видатна роль у виробленні і здійсненні економічної та соціально-політичної стратегії партії на етапі розвинутого соціалізму, у визначенні і реалізації курсу на піднесення народного добробуту, в дальшому зміцненні економічної та оборонної могутності нашої країни.

Неминучими є заслуги Леоніда Ілліча Брежнева у формуванні й проведенні політики нашої партії на міжнародній арені — політики миру і мирного співробітництва, розрядки і роззброєння, рішучої відсічі агресивним підступам імперіалізму, відвернення ядерної катастрофи. Великим є його вклад у згуртування світової соціалістичної співдружності, у розвиток міжнародного комуністичного руху.

Поки билось серце Леоніда Ілліча, його помисли і діла були цілком підпорядковані інтересам людей праці. З масами трудящих його завжди зв'язували кровні, нерозривні узи. У свідомості комуністів, сотень мільйонів людей на всіх континентах він був і залишається втіленням ленінської ідейності, послідовного інтернаціоналізму, революційного оптимізму і гуманізму.

Тяжкою є втрата, якої ми зазнали, глибокою є наша скорбота. В цю гірку годину комуністи, всі трудящі Радянського Союзу ще тісніше згуртовуються навколо ленінського Центрального Комітету КПРС, його керівного ядра, яке склалося під благотворним впливом Леоніда Ілліча Брежнева. Народ вірить у партію, її могутній колективний розум і волю, всім серцем підтримує її внутрішню і зовнішню політику. Радянські люди добре знають: прапор Леніна, прапор Жовтня, під яким здобуто всесвітньо-історичні перемоги, — у надійних руках.

Партія і народ озброєні величною програмою комуністичного творення, розробленою XXIII—XXVI з'їздами КПРС. Ця програма неухильно втілюється в життя. Партія і далі робитиме все для піднесення народного добробуту на основі інтенсифікації виробництва, підвищення його ефективності і якості роботи, виконання Продовольчої програми СРСР. Партія і далі виявлятиме всемірну турботу про зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, про зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства, братерської дружби народів СРСР, про ідеологічне загартування трудящих у дусі марксизму-ленінізму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Незмінною є воля радянського народу до миру. Не підготовка до війни, що прирікає народи на безглузду розтрату своїх матеріальних і духовних багатств, а зміцнення миру — ось провідна нитка в завтрашній день. Ця благородна ідея проймає Програму миру на 80-і роки, всю зовнішньополітичну діяльність партії і Радянської держави.

Ми бачимо всю складність міжнародної обстановки, спроби агресивних кіл імперіалізму підірвати мирне співіснування, зштовхнути народи на шлях ворожнечі і воєнної конфронтації. Але це не може похитнути нашу рішучість відстояти мир. Ми будемо робити все необхідне, щоб любителі воєнних авантур не захопили Радянську країну зненацька, щоб потенціальний агресор знав: його неминуче чекає нищівний удар у відповідь.

Спираючись на свою могутність, виявляючи величезну пильність і витримку, зберігаючи незмінну вірність миролюбним принципам і ці-

лям своєї зовнішньої політики, Радянський Союз наполегливо боротиметься за те, щоб відвернути від людства загрозу ядерної війни, за розрядку, за роззброєння.

У цій боротьбі з нами братні країни соціалізму, борці за національне і соціальне визволення, миролюбні країни всіх континентів, усі чесні люди землі. Політика миру виражає корінні життєві інтереси людства, і тому за такою політикою — майбутнє.

Радянський народ бачить в партії свого випробуваного колективного вождя, мудрого керівника й організатора. В служінні робітничому класові, трудовому народові — найвища мета і смисл усієї діяльності партії. Непохитна єдність партії і народу була і залишається джерелом незламної сили радянського суспільства. КПРС свято дорожить довір'ям трудящих, постійно зміцнює свої зв'язки з масами. Народ на практиці переконався, що наша партія при будь-якому повороті подій, при будь-яких випробуваннях залишається на висоті своєї історичної місії. Внутрішня і зовнішня політика КПРС, розроблена під керівництвом Леоніда Ілліча Брежнєва, і далі проводитиметься послідовно і цілеспрямовано.

Життя і діяльність Л. І. Брежнєва буде завжди надихаючим прикладом вірного служіння Комуністичній партії і радянському народові.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР висловлюють впевненість у тому, що комуністи, всі радянські люди виявлять високу свідомість і організованість, своєю самовідданою творчою працею під керівництвом ленінської партії забезпечать виконання планів комуністичного будівництва, дальший розквіт нашої соціалістичної Батьківщини.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу

12 листопада 1982 року відбувся позачерговий Пленум Центрального Комітету КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК Пленум відкрив і виступив з промовою член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС тов. Андропов Ю. В.

У зв'язку з кончиною Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва члени Пленуму ЦК вшанували пам'ять Леоніда Ілліча Брежнєва хвилиною скорботного мовчання.

Пленум ЦК відзначив, що Комуністична партія, радянський народ, усе прогресивне людство зазнали тяжкої втрати. З життя пішов видатний діяч Комуністичної партії, Радянської держави, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, полум'яний борець за мир.

Леонід Ілліч Брежнєв, перебуваючи в рядах ленінської Комуністичної партії більше 50-ти років, з них 18 років на посту її керівника, вніс величезний вклад у зміцнення монолітності її рядів, політичної, соціально-економічної та оборонної могутності Радянського Союзу. Винятково великою є його роль у зміцненні миру і міжнародної безпеки. Ім'я Леоніда Ілліча Брежнєва, з яким безпосередньо зв'язані

великі звершення в житті нашої країни, — індустріалізація і колективізація сільського господарства, історична перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні, післявоєнна відбудова народного господарства нашої Батьківщини, дослідження космосу, всі успіхи в розвитку економіки, науки і культури Радянської держави, назавжди увійшло в історію Комуністичної партії Радянського Союзу, нашої великої Батьківщини.

Учасники Пленуму ЦК висловили глибоке співчуття рідним та близьким покійного.

Пленум ЦК розглянув питання про обрання Генерального секретаря ЦК КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК виступив з промовою член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС тов. Черненко К. У. Він висловив пропозицію обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС тов. Андропова Ю. В.

Генеральним секретарем Центрального Комітету КПРС Пленум одностайно обрав тов. Андропова Юрія Володимировича.

Потім на Пленумі виступив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Андропов Ю. В. Він висловив сердечну вдячність Пленуму ЦК за виявлене високе довір'я — обрання його на пост Генерального секретаря ЦК КПРС.

Тов. Андропов Ю. В. запевнив Центральний Комітет КПРС, Комуністичну партію, що докладе всіх своїх сил, знань і життєвого досвіду для успішного виконання накресленої в рішеннях XXVI з'їзду КПРС програми комуністичного будівництва, забезпечення наступності в розв'язанні завдань дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності СРСР, підвищення добробуту радянського народу, зміцнення миру, в здійсненні всієї ленінської внутрішньої і зовнішньої політики, яка проводилась при Л. І. Брежневі.

На цьому Пленум закінчив свою роботу.

Промова товариша Ю. В. АНДРОПОВА

Товариші!

Наша партія і країна, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Перестало битися серце керівника Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави, видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху, полум'яного комуніста, вірного сина радянського народу — Леоніда Ілліча Брежнева.

З життя пішов найвизначніший політичний діяч сучасності. Пішов наш товариш і друг, людина великої душі і великого серця, чуйна і доброзичлива, уважна і глибоко гуманна. Беззавітна відданість справі, безкомпромісна вимогливість до себе та інших, мудра обачливість у прийнятті відповідальних рішень, принциповість і сміливість на крутих поворотах історії, незмінні вага, чуйність і увага до людей — ось ті чудові якості, за які цінили і любили Леоніда Ілліча в партії і в народі.

Прощу вшанувати світлу пам'ять Леоніда Ілліча Брежнева хвилиною мовчання.

Леонід Ілліч говорив, що кожен день його життя невіддільний від тих справ, якими живуть Комуністична партія Радянського Союзу, вся Радянська країна. І це було справді так.

Індустріалізація країни і колективізація сільського господарства, Велика Вітчизняна війна і післявоєнна відбудова, освоєння цілини і

дослідження космосу — все це великі віхи на шляху праці і боротьби радянського народу і в той же час — віхи біографії комуніста Леоніда Ілліча Брежнєва.

З ім'ям і ділами Леоніда Ілліча нерозривно зв'язані зростання могутності і поглиблення всебічного співробітництва країн великої соціалістичної співдружності, активна участь світового комуністичного руху в розв'язанні історичних завдань, які стоять перед людством у нашу епоху, зміцнення солідарності всіх сил національного визволення і соціального прогресу на землі. Леонід Ілліч Брежнєв назавжди залишиться в пам'яті вдячного людства як послідовний пристрасний і невтомний борець за мир та безпеку народів, за усунення загрози світової ядерної війни, яка нависла над людством.

Ми добре знаємо, що миру у імперіалістів не випросиш. Його можна відстояти, тільки спираючись на незламну могутність Радянських Збройних Сил. Як керівник партії і держави, як Голова Ради Оборони СРСР Леонід Ілліч постійно приділяв увагу тому, щоб обороноздатність країни була на рівні сучасних вимог.

Тут, у цьому залі, зібралися ті, хто входить у штаб нашої партії, який вісімнадцять років беззмінно очолював Леонід Ілліч. Кожен з нас знає, скільки сил і душі вклав він в організацію дружної, колективної роботи, в те, щоб цей штаб прокладав вірний ленінський курс. Кожен з нас знає, який неоціненний вклад вніс Леонід Ілліч у створення тієї здорової морально-політичної атмосфери, яка характеризує сьогодні життя і діяльність нашої партії.

З ім'ям Леоніда Ілліча зв'язані принципова боротьба нашої партії на захист марксизму-ленінізму, розробка теорії розвинутого соціалізму, шляхів розв'язання найактуальніших завдань комуністичного будівництва. Його діяльність у світовому комуністичному русі по праву дістала найвищу оцінку братніх партій, наших зарубіжних братів по класу, товаришів по боротьбі за соціалізм проти гніту капіталу, за торжество великих комуністичних ідеалів.

Життя Леоніда Ілліча Брежнєва обірвалося, коли його думки, зусилля звернуті були на розв'язання величезних завдань економічного, соціального і культурного розвитку, визначених XXVI з'їздом КПРС, наступними Пленумами ЦК. Здійснення цих завдань, послідовне проведення в життя внутрішнього і зовнішньополітичного курсу нашої партії і Радянської держави, який був вироблений під керівництвом Леоніда Ілліча Брежнєва, — наш першорядний обов'язок. І це буде наша найкраща данина світлій пам'яті керівника, який пішов від нас.

Великою є наша скорбота. Тяжкою є втрата, якої ми зазнали.

У цій обстановці обов'язок кожного з нас, обов'язок кожного комуніста ще тісніше зімкнути наші ряди, ще міцніше згуртуватися навколо Центрального Комітету партії, зробити на своєму посту, в своєму житті якомога більше для блага радянського народу, для зміцнення миру, для торжества комунізму.

Радянський народ безмежно довіряє своїй Комуністичній партії. Довіряє тому, що для неї не було і немає інших інтересів, ніж кровні інтереси радянських людей. Виправдати це довір'я — значить іти вперед по шляху комуністичного будівництва, добиватись дальшого розквіту нашої соціалістичної Батьківщини.

У нас, товариші, є така сила, яка допомагала і допомагає нам у найтяжчі моменти, яка дає нам змогу розв'язувати найскладніші завдання. Ця сила — єдність наших партійних рядів, ця сила — колективна мудрість партії, її колективне керівництво, ця сила — єдність партії і народу.

Наш Пленум зібрався сьогодні для того, щоб вшанувати пам'ять Леоніда Ілліча Брежнєва і забезпечити продовження справи, якій він віддав своє життя.

Пленум має вирішити питання про обрання Генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Прошу товаришів висловитись у цьому питанні.

Промова товариша К. У. ЧЕРНЕНКА

Дорогі товариші!

Політбюро доручило мені виступити перед учасниками цього позачергового Пленуму ЦК.

Наш позачерговий Пленум ЦК має справді надзвичайний характер. Країна і партія в глибокому траурі. Пішов з життя Леонід Ілліч Брежнев.

Радянський народ втратив видатного керівника, який майже два десятиріччя стояв на чолі партії і держави, віддаючи всі свої сили і величезні здібності в ім'я щастя радянських людей, в ім'я справи комуністичного будівництва в нашій країні. Ми можемо сказати, що людство втратило великого, справді невтомного борця за ідеали миру, свободи і соціального прогресу. Ми, радянські комуністи, наші брати в соціалістичних країнах, наші соратники у світовому комуністичному русі втратили талановитого продовжувача ленінської справи, людину, у якої вчилися беззавітної вірності інтересам трудящих.

Слова безсилі передати всю гіркоту нашої втрати. Але в ці скорботні дні великою допомогою всім нам є уроки життя дорогого всім нам Леоніда Ілліча.

Леонід Ілліч повною мірою володів даром цілком жити інтересами суспільства, інтересами народу. Так було завжди, починаючи з юнацьких років і до останнього дня життя.

Леонід Ілліч добре знав, що самі тільки благі побажання — це пустий звук. Мало висловити правильні думки, треба підкріпити їх чіткою організаторською роботою, зробити зрозумілими й доступними широким масам трудящих. Він любив людей, він умів довіряти людям.

Леонід Ілліч був людиною виняткової мужності. Він довів це не тільки у Велику Вітчизняну, яку пройшов від першого до останнього дня. Мужність не зраджувала його на всьому життєвому шляху. І він високо, дуже високо цинив у кожному товариші сміливість, принциповість, стійкість при будь-яких випробуваннях.

Бути поруч з Леонідом Іллічем, слухати його, наочно відчувати гостроту розуму, винахідливість, життєлюбність — це була школа для всіх нас, кому випало щастя працювати з ним пліч-о-пліч.

Леонід Ілліч Брежнев залишає нам дорогоцінну спадщину. Наша 18-мільйонна партія єдина і згуртована. Радянський народ беззавітно вірить у мудрість партії. Нормами нашого життя стали вимогливість і повага до кадрів, непорушна дисципліна і підтримка сміливих корисних ініціатив, нетерпимість до будь-яких проявів бюрократизму і постійна турбота про розвиток зв'язків з масами, про справжній демократизм радянського суспільства.

Берегти й розвивати цей стиль керівництва, дорожити всім, що заповідав нам своїм словом і ділом Леонід Ілліч, — наш обов'язок перед його пам'яттю, наш обов'язок перед партією і країною. Міцною запорукою того, що так буде, є керівне ядро партії, її Центральный Комітет, Політбюро, що сформувалося при вирішальній участі Леоніда Ілліча.

Від імені Політбюро я хочу висловити найглибшу переконаність, що наш Пленум продемонструє перед усією країною, перед усім світом,

що партія твердо піде далі лєнінським курсом, який на сучасному етапі чітко й повно виражений в рішеннях ХХІІІ—ХХVІ з'їздів КПРС. Внутрішня і зовнішня політика нашої партії, в розробку і здійснення якої величезний вклад вніс Леонід Ілліч Брежнєв, проводитиметься впевнено, послідовно і цілеспрямовано.

Нашими орієнтирами були, є і будуть благо народу і збереження миру на землі.

У нас є розгорнута, добре зважена соціально-економічна програма. Економіка повинна бути економічною. Такою є настанова партії. А це означає технічне переозброєння індустриального і аграрного секторів, удосконалення управління і, звичайно, поліпшення організації праці, зростання її продуктивності. На цій базі неухильно розвиватиметься економіка нашої держави, підвищуватиметься добробут народу. На цій же базі міцнітиме обороноздатність країни.

У нас є широка, конкретна Програма миру для вісімдесятих років. Вона відповідає сподіванням народу. Розрядка, роззброєння, подолання конфліктних ситуацій, усунення загрози ядерної війни — ось завдання, які ми ставимо перед собою. Ми хочемо надійної безпеки для себе, для своїх друзів, для всіх народів світу.

Дорогі товариші!

Усі ми, очевидно, усвідомлюємо, що надзвичайно важко заповнити втрату, якої завдала нам кончина Леоніда Ілліча. Тепер подвійно, потрійно важливо вести справи в партії колективно. Дружна, спільна робота в усіх партійних органах забезпечить далі успіхи як у комуністичному будівництві, так і в нашій діяльності на міжнародній арені.

Політбюро ЦК КПРС, обговоривши становище, яке склалося, доручило мені запропонувати Пленуму обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС товариша Андропова Юрія Володимировича. Думаю, немає потреби розповідати його біографію. Юрій Володимирович добре відомий у партії і країні як самовідданий, відданий справі лєнінської партії комуніст, як найближчий соратник Леоніда Ілліча.

За плечима у Юрія Володимировича різностороння діяльність у галузі внутрішньої і зовнішньої політики, ідеології. Був він і комсомольським ватажком, і визначним партійним працівником, і дипломатом. Немало праці він вклав у зміцнення соціалістичної співдружності, в гарантування безпеки нашої держави.

Леонід Ілліч високо цинив марксистсько-лєнінську переконаність, партійність, широкий кругозір, його видатні ділові і людські якості. Усі члени Політбюро вважають, що Юрій Володимирович добре сприйняв брежнєвський стиль керівництва, брежнєвську турботу про інтереси народу, брежнєвське ставлення до кадрів, рішимоість усіма силами протистояти підступам агресорів, берегти і зміцнювати мир.

Юрію Володимировичу властиві партійна скромність, повага до думки інших товаришів і, можна сказати, пристрасть до колективної роботи. Політбюро одностайно вважає: товариш Андропов гідний довіря Центрального Комітету, довіря партії.

Дорогі товариші! Схиляючи свої голови перед світлою пам'яттю Леоніда Ілліча, ми урочисто обіцяємо, що будемо безустанно продовжувати нашу творчу роботу. Все, що не встиг здійснити Леонід Ілліч, що намітила під його керівництвом партія, буде зроблено.

**Генеральний секретар ЦК КПРС
Юрій Володимирович АНДРОПОВ**

Юрій Володимирович Андропов народився 15 червня 1914 року в сім'ї залізничника на станції Нагутська Ставропольського краю. Освіта вища. Член КПРС з 1939 року.

Шістнадцятирічним комсомольцем Ю. В. Андропов був робітником у м. Моздок Північно-Осетинської АРСР. Потім його трудова біографія продовжилась на суднах Волзького пароплавства, де він працював матросом.

З 1936 року Ю. В. Андропов — на комсомольській роботі.

Його було обрано звільненим секретарем комсомольської організації технікуму водного транспорту в м. Рибінську Ярославської області. Невдовзі його висунули на посаду комсорга ЦК ВЛКСМ судноверфі ім. Володарського в м. Рибінську. В 1938 році комсомольці Ярославської області обирають Ю. В. Андропова першим секретарем Ярославського обкому ВЛКСМ. У 1940 році Ю. В. Андропов обирається першим секретарем ЦК ЛКСМ Карелії.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Ю. В. Андропов — активний учасник партизанського руху в Карелії. Після визволення в 1944 році міста Петрозаводська від фашистських загарбників Ю. В. Андропов — на партійній роботі. Він обирається другим секретарем Петрозаводського міськкому партії, а в 1947 році — другим секретарем ЦК Компартії Карелії.

У 1951 році Ю. В. Андропов за рішенням ЦК КПРС переводиться

в апарат ЦК КПРС і призначається інспектором, а потім завідуючим підвідділом ЦК КПРС.

У 1953 році партія направляє Ю. В. Андропова на дипломатичну роботу. Кілька років він був надзвичайним і повноважним послом СРСР в Угорській Народній Республіці.

У 1957 році Ю. В. Андропов був висунутий завідуючим відділом ЦК КПРС.

На XXII і наступних з'їздах партії Ю. В. Андропов обирається членом Центрального Комітету КПРС.

У 1962 році Ю. В. Андропов обирається секретарем ЦК КПРС.

У травні 1967 року Ю. В. Андропов призначається Головою Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. У червні того ж року він обраний кандидатом у члени Політбюро ЦК КПРС.

У травні 1982 року Ю. В. Андропов був обраний секретарем ЦК КПРС.

З квітня 1973 року Ю. В. Андропов — член Політбюро ЦК КПРС.

Юрій Володимирович Андропов — депутат Верховної Ради СРСР ряду скликань.

На всіх постах, де з волі партії працював Ю. В. Андропов, проявлялась його відданість великій справі Леніна, партії. Він віддає всі свої сили, знання і досвід втіленню в життя рішень партії, боротьбі за торжество комуністичних ідей.

За великі заслуги перед Батьківщиною Ю. В. Андропову — визначному діячеві Комуністичної партії і Радянської держави — в 1974 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він нагороджений чотирма орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, трьома орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ВЧЕНИХ-СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ

Нинішній, 1982 рік знаменний визначною подією в житті всіх радянських людей — 60-річчям утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «Зустрічаючи 60-річчя утворення СРСР, радянський народ по праву пишається своїми досягненнями, тією революційною історичною місією, яку з честю виконує наша Батьківщина, що йде в перших рядах борців за мир, незалежність, свободу і щастя народів»¹. Відзначення цього славного ювілею яскраво відображує животворну силу ленінської національної політики КПРС, дружбу народів Країни Рад, соціально-політичну та ідейну єдність нашого суспільства, яке впевнено здійснює накреслені XXVI з'їздом партії нові величні завдання комуністичного будівництва.

60-й річниці утворення СРСР присвячувалась республіканська наукова конференція, яка відбулася 1—2 жовтня 1982 р. у Києві. В її роботі взяли участь товариші В. В. Щербицький, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, В. О. Сологуб, Ю. Н. Єльченко, О. С. Капто, Ю. П. Коломієць. На конференцію були запрошені вчені-суспільствознавці, ветерани партії, партійний, комсомольський і пропагандистський актив.

Конференцію відкрив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.

У вступному слові товариш В. В. Щербицький підкреслив, що напередодні ювілею особливо яскраво вимальовується величезне значення утворення Союзу РСР в історичній долі всіх націй і народностей країни. Вирішальну роль у створенні єдиної союзної держави відіграла Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, яка стала прообразом Союзу РСР.

Могутній Союз радянських республік, братерська допомога великого російського народу стали тією гранітною основою, на якій досягла небачених висот у всіх галузях суспільного розвитку кожна республіка, серед них і Радянська Україна.

У складі Союзу РСР, наголосив товариш В. В. Щербицький, наша республіка здобула гарантії свого державного суверенітету, надійний захист від імперіалістичних посягань на її незалежність і свободу. В єдиному народногосподарському комплексі країни вона виступає сьогодні як процвітаюча індустріально-аграрна республіка. Успіхи соціалістичної України — це результат натхненної праці робітничого класу, селянства, народної інтелігенції республіки, а також значною мірою плід братерської дружби і взаємодопомоги народів всієї Радянської Країни.

Комуністи, народ України, як і всі радянські люди, підкреслив товариш В. В. Щербицький, одноставно підтримують внутрішню і зовнішню політику КПРС, багатогранну діяльність її ленінського Центрального Комітету, спрямовану на зміцнення економічного і оборонного потенціалу країни, неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, забезпечення загального миру. Зусилля тримільйонної республіканської партійної організації, всіх трудящих Радянської України зосереджені на реалізації рішень XXVI з'їзду партії, пленумів ЦК КПРС. В центрі уваги — втілення в життя рішень

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС 19 лют. 1982 р.— К., 1982, с. 19.

травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, здійснення Продовольчої програми.

Вказавши на основні шляхи і засоби підвищення ефективності праці в усіх галузях народного господарства, товариш В. В. Щербицький зосередив увагу на завданнях вчених-суспільствознавців щодо глибокого вивчення і всебічного узагальнення історичного досвіду розвитку нашого суспільства, аналізу процесів, пов'язаних з утворенням і успішним розвитком Союзу РСР. Важливо, підкреслив товариш В. В. Щербицький, посилити наукове забезпечення систематичної і цілеспрямованої пропаганди патріотичних та інтернаціоналістських традицій партії, робітничого класу, всього радянського народу. Виняткове значення має теоретичне осмислення актуальних проблем розвитку соціалістичних націй і народностей у суспільстві розвинутого соціалізму, їх дальшого розквіту і зближення, вироблення орієнтирів і конкретних рекомендацій для практики.

Як зазначив XXVI з'їзд КПРС, наша партія завжди боролась і боротиметься проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм і націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде антисемітизм чи сіонізм. Ми проти тенденцій, спрямованих на штучне стирання національних особливостей. Але такою ж мірою ми вважаємо недопустимим їх штучне роздування. Партія наполегливо виховує у своїх кадрів уміння розглядати внутрішньонаціональні процеси з послідовно інтернаціоналістських позицій. При цьому слід враховувати і те, наголосив товариш В. В. Щербицький, що класовий ворог у запеклій ідеологічній боротьбі з світом соціалізму, міжнародним робітничим рухом сьогодні дедалі частіше робить ставку на націоналізм. Вчені повинні давати рішучу відсіч спробам наших ідеологічних противників розхитати інтернаціональну єдність радянського суспільства, дискредитувати досягнення реального соціалізму, опорочити великі ідеї і принципи пролетарського інтернаціоналізму. Історичний досвід переконливо підтверджує, що сучасний соціальний прогрес людства визначається пролетарським інтернаціоналізмом.

Першорядне теоретичне і практичне значення мають дослідження впливу економічної, соціальної і національної політики КПРС на всі сфери суспільних відносин. Щодо цього Українська РСР, як і кожна республіка, є величезною лабораторією живого досвіду, який заслуговує уважного аналізу й узагальнення. Йдеться, зокрема, про участь нашої республіки в реалізації ряду загальнодержавних програм, про потребу комплексного наукового аналізу стрімких процесів урбанізації (особливо в таких регіонах, як Донбас, Кривбас, Придніпров'я), вивчення особливостей великих, інтернаціональних за своїм характером колективів, демографічних ситуацій і міграційних процесів, про вироблення відповідних практичних рекомендацій на основі глибокого осмислення соціальної практики.

Наукова конференція стала ґрунтовним творчим звітом суспільствознавців республіки до ювілею Союзу РСР. Учасники її прослухали на пленарних та секційних засіданнях ряд доповідей з найактуальніших наукових проблем, пов'язаних з 60-річним ювілеєм утворення Союзу РСР.

Директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор у доповіді «Створення і розквіт Союзу РСР — живе втілення великих ленінських ідей» показав велике значення ленінського вчення з національного питання, зокрема теоретичної розробки В. І. Леніним принципів радянського федералізму, здійснення ним керівництва будівництвом Радянської багатонаціональної держави. Доповідач підкреслив надзвичайно важливе значення багатогранної діяльності КПРС, її ленінського Центрального Комітету, Політбюро ЦК КПРС, спрямованої на дальший розквіт і зближення соціалістичних націй.

Розкриттю теми «Єдиний народногосподарський комплекс — матеріальна основа братерської дружби народів СРСР» присвятив свою доповідь ректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктор економічних наук, професор В. А. Медведєв. Він зауважив, що народногосподарський організм країни закладався як єдине ціле, в якому господарства союзних республік виступають органічними компонентами загальної системи. Імперіалістичній практиці політичного та економічного закабалення народів, безсоромного розкрадання їх природних багатств, консервації відсталих соціально-економічних структур в усій масштабності й наочності був протиставлений приклад справді інтернаціоналістських відносин між народами. На яскравих фактах В. А. Медведєв показав величезне значення допомоги з боку найбільш розвинутих центрів країни для вирівнювання рівнів економічного, соціального і культурного розвитку національних республік, утвердження братерської дружби народів СРСР. Важливе місце в доповіді відведено питанням вдосконалення планування, поєднання галузевого і територіального управління виробництвом, підкреслено важливість поліпшення міжреспубліканського обміну передовим досвідом.

Президент АН УРСР академік Б. Є. Патон виступив з доповіддю «Інтернаціоналізація наукових досліджень — законність зрілого соціалізму». Характерною рисою науки періоду розвинутого соціалізму, відзначив він, є високий рівень інтернаціоналізації досліджень, що виявляється як у загальнодержавній єдиній науково-технічній політиці, так і у взаємодоповнюваності всіх наукових програм, над виконанням яких працюють в республіканських наукових центрах. Охарактеризувавши особливості розвитку радянської науки на нинішньому етапі, академік Б. Є. Патон підкреслив, що її великі успіхи значною мірою є результатом тісного об'єднання й координації зусиль усіх радянських учених, братерської допомоги з боку Академії наук СРСР. У доповіді було наведено переконливі приклади плідної співдружності українських учених з колегами з братніх союзних республік. Наслідком такого співробітництва є розв'язання складних науково-технічних проблем, створення нових технологій, матеріалів, систем управління тощо. Доповідач відзначив необхідність глибокого вивчення процесів багатогранної інтернаціоналізації наукового пошуку і ефективного практичного використання досягнень науки для прискорення соціального і науково-технічного прогресу суспільства розвинутого соціалізму.

Питання про вплив Радянської держави на світовий революційний процес, міжнародне значення історичного досвіду розв'язання національного питання в СРСР висвітлив у своїй доповіді директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, академік АН УРСР А. М. Шлепаков. На яскравих прикладах він показав, яку практичну допомогу для інших країн становить радянський досвід державного будівництва і розвитку національних відносин. У доповіді було викрито буржуазні фальсифікації історії нашої країни, національної політики КПРС, показано неспроможність спроб дискредитувати марксистсько-ленінську теорію національного питання, спотворити суть принципів міжнародних відносин в СРСР.

Учасники конференції прослухали також доповідь на тему «Історичний досвід розв'язання національного питання в СРСР та ідейне протиборство двох систем». Її зробив старший науковий співробітник Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, доктор філософських наук Е. О. Баграмов. Досягнення СРСР у галузі національних відносин величезною мірою сприяли зростанню престижу соціалізму як єдиного ладу, здатного забезпечити вільний національний розвиток народів, що веде їх не до національної ворожнечі, а до братерського співробітництва. Якщо ідеологія і політика буржуазного націоналізму, зазначалося в доповіді Е. О. Баграмова, покликані увічнити капіталістичний лад насильства і гноблення з допомогою підступної імперіалістичної

тактики «розділяй і пануй», то ідеологія і політика пролетарського інтернаціоналізму об'єднують трудящі маси різних національностей в боротьбі за соціальне і національне визволення, побудову безкласового комуністичного суспільства і утвердження братерства трудящих.

Широке коло наукових питань обговорено на секційних засіданнях. З доповідями на секції «Ленінська програма з національного питання і боротьба партії за її здійснення» виступили директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук і завідуючий кафедрою Інституту підвищення кваліфікації при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка доктор історичних наук П. М. Шморгун. На другій секції — «Єдиний народногосподарський комплекс — матеріальна основа дружби і співробітництва народів СРСР» з доповідями виступили проректор Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка член-кореспондент АН УРСР А. А. Чухно і віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. І. Лукинов. На секції «Соціально-політичні та ідейно-моральні основи інтернаціональної єдності радянського суспільства були заслухані доповіді директора Інституту філософії АН УРСР члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН УРСР В. І. Шинкарука «Науковий світогляд — ідейна основа інтернаціональної єдності радянського суспільства» і директора Інституту держави і права АН УРСР академіка АН УРСР Б. М. Бабія «Поглиблення соціалістичної демократії — найважливіший фактор дальшого розквіту і зближення всіх націй і народностей СРСР». Тема «Пролетарський інтернаціоналізм — один з найважливіших принципів ленінізму» об'єднала учасників четвертої секції. З доповідями на ній виступили завідувача сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС доктор історичних наук Л. П. Нагорна і заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР доктор філософських наук, професор В. В. Косолапов. Учені зосередили увагу на змісті принципу пролетарського інтернаціоналізму в сучасних умовах, на значенні радянського досвіду розв'язання національного питання для соціалістичних країн. Значне місце в доповідях і виступах посіли питання критики буржуазних фальсифікацій практики національних відносин в СРСР.

У заключному слові кандидат в члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто відзначив, що конференція мала творчий і цілеспрямований характер. Могутній імпульс їй дало яскраве і глибоке вступне слово члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького. Конференція підбила підсумки розробки широкого кола актуальних проблем всебічного дослідження зростання ролі КПРС в політичному керівництві всіма процесами розвитку суспільства зрілого соціалізму, закономірностей інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя, проблем формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейно-політичного загартування трудящих, зміцнення інтернаціоналістських основ соціалістичного способу життя.

НАУКОВИЙ СВІТОГЛЯД — ІДЕЙНА ОСНОВА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Інтернаціональна єдність радянського суспільства зумовлюється насамперед тим, що суб'єктом її виступає радянський народ, як нова, інтернаціоналістська по своїй суті, історична спільність людей. «Ця спільність,—відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,—ґрунтується на нероздільності історичної долі радянських людей, на глибоких об'єктивних змінах як матеріального, так і духовного порядку, на непопушному союзі робітничого класу, селянства й інтелігенції. Вона — результат зростаючої інтернаціоналізації господарського і всього суспільного життя, розвитку в нашій країні соціалістичних націй, між якими склались відносини справжньої рівноправності, братерської взаємодопомоги і співробітництва, поваги і взаємного довір'я»¹.

Провідною силою в становленні і розвитку радянського народу як нової історичної спільності був і лишається робітничий клас. Його революційна ідеологія і колективістська психологія, його інтереси та ідеали визначають ідейне і моральне обличчя всього радянського народу, всіх верств нашого суспільства.

Світогляд робітничого класу в самих своїх підвалинах — як класова самосвідомість пролетаріату і пов'язане з нею почуття міжнародної класової солідарності — є глибоко інтернаціоналістським.

Як відомо, наукову, теоретично розроблену форму цьому світогляді надав марксизм-ленінізм, який органічно поєднав ідеї пролетарської класової солідарності в боротьбі проти капіталістичної експлуатації з ідеєю про всесвітньо-історичну місію пролетаріату в революційній перебудові світу на основі принципів наукового комунізму.

Інтернаціоналізм марксистсько-ленінської теорії виявляється в тому, по-перше, що вона розкриває загальні закономірності історичного розвитку всіх країн, усього людства від класово-антагоністичного суспільства до соціалізму і комунізму; по-друге, в тому, що вона висуває і обґрунтовує положення про міжнародний пролетаріат як єдиний клас, здатний очолити і привести до перемоги революційну боротьбу трудящих мас за своє соціальне і національне визволення; по-третє, в тому, що з погляду цієї теорії міжнародна солідарність робітничого класу в спільній боротьбі проти соціального і національного гноблення є неодмінною умовою перемоги пролетарської революції в національному масштабі, а також виступає базою розгортання революційного процесу в світовому масштабі.

До теоретичних основ наукового світогляду робітничого класу органічно увійшли марксистсько-ленінські ідеї з національного і національно-колоніального питань, що розкрили об'єктивні закономірності перетворення національно-визвольного руху в резерв пролетарської революції, встановили, що ліквідація національного гноблення можлива лише на основі революційного знищення капіталізму і побудови соціалізму і комунізму.

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС, 19 лют. 1982 р. К., 1982, с. 6—7.

Перемога Великої Жовтневої революції і побудова соціалізму в нашій країні засвідчили триумф інтернаціоналізму марксистсько-ленінської теорії, становили практичне підтвердження того, що ідеї цієї теорії оволодівають свідомістю найширших багатонаціональних мас трудящих, об'єднуючи їх в могутню інтернаціональну силу, здатну творити нові, інтернаціоналістські суспільні відносини. Перемога марксистсько-ленінської ідеології означала вирішальну перемогу ідей пролетарського інтернаціоналізму над ідеями буржуазного націоналізму, пролетарського світогляду — над буржуазним.

І в цій перемозі, природно, визначну роль відіграла ідеологічна діяльність партії, яка, виражаючи корінні інтереси пролетаріату, забезпечила формування марксистсько-ленінського світогляду спочатку у революційного авангарду робітничого класу, а потім і у найширших трудящих мас. «Партія добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей. Це справді революційний переворот у суспільній свідомості, значення якого важко переоцінити»²

У Країні Рад блискуче втілено в житті заповіт В. І. Леніна про створення добровільного союзу націй, який ґрунтується на повному взаємному довірі, спільності життєвих інтересів і соціальних цілей, на добровільній згоді всіх людей праці. Як зазначив у вступному слові на республіканській науковій конференції у Києві 1 жовтня 1982 року член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «Союз Радянських Соціалістичних Республік уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»³.

Динамічний розвиток суспільства зрілого соціалізму, будівництво комунізму, розв'язання завдань формування нової людини висувають все нові і нові високі вимоги до ідейної і політичної зрілості трудящих, до їхнього всебічного духовного розвитку—морального, культурного, ідеологічного. Зростають вимоги і до інтернаціоналістської свідомості радянських людей, до культури їх міжнародного спілкування.

Усі ці вимоги концентруються в завданнях формування у трудящих мас комуністичного світогляду. В рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС, у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» формування комуністичного світогляду трудящих розглядається як «серцевина всієї ідейно-виховної роботи партії». І це закономірно, бо світогляд становить ідейну основу всього духовного світу особи, її свідомості і культури, її переконань і почуттів, її «розуму» і «серця».

Світогляд — це не тільки світорозуміння, що формується на базі засвоєння певної системи узагальнених знань та уявлень. Світогляд включає в себе як свою органічну складову частину моральні, естетичні, громадянські та інші соціальні (за Марксом, «духовні») почуття людей, предметами яких виступають найвищі людські цінності, такі як батьківщина, обов'язок, справедливість, добро, краса, істина, тобто ідеали, що мають глибоке смисложиттєве значення (служать орієнтирами життєдіяльності людини), в які люди глибоко вірять і на здійснення яких вони покладають свої надії.

Так само і комуністичний світогляд не зводиться до системи комуністичних світоглядних знань, системи ідей марксистсько-ленінської філософії, політичної економії і теорії наукового комунізму. Крім ко-

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1974, т. 4, с. 60.

³ Щербицький В. В. Живе втілення ленінських ідей: Вступне слово на республіканській науковій конференції.— Рад. Україна, 1982, 2 жовтня.

муністичних знань, комуністичний світогляд передбачає комуністичну свідомість. Тому (для формування комуністичного світогляду) потрібне перетворення комуністичних знань на комуністичну свідомість, що передбачає перетворення комуністичних ідей в ідеали, в смисложиттєві цілі, у визначник практичної волі й енергії мас. Інакше кажучи, марксистсько-ленінська теорія виконує функції комуністичного світогляду, коли її ідеї перетворюються в усвідомлені переконання людей і виступають як спосіб їхнього бачення світу, розуміння ними історичного ходу подій, визначення місця і ролі своєї діяльності в ньому, коли ці ідеї слугують принципами практичного життя, його ідеалами і найвищими цінностями.

Найважливішим зрізом процесу формування комуністичного світогляду є перетворення пізнавального, морального, естетичного, громадянського, взагалі соціального досвіду соціалістичного суспільства як суб'єкта комуністичного будівництва в надбання духовного життя і духовного світу особи, всіх індивідів. Особистісний аспект соціалістичних форм життєдіяльності, спілкування і свідомості набуває дедалі більшого значення. Це стосується і дальшої інтернаціоналізації соціалістичного суспільства, яка також має два зрізи: відносини між народами, націями і відносини між людьми різних націй у міжнаціональному спілкуванні. Останній нині стає не менш важливим, ніж перший. У зв'язку з цим зростає вага неухильного вдосконалення культури міжнаціонального спілкування.

Практика свідчить, що націоналістичні пережитки і національні передсуди здебільшого властиві людям з низькою духовною культурою, з вузьким, міщанським світосприйняттям і приватно-власницькою психологією. Але непоодинокі і випадки, коли ображення національних почуттів і ущемлення національної гордості у сфері міжнаціонального спілкування є просто результатом елементарної безкультурності, безтактності і пихи. Тому піднесення культури міжнаціонального спілкування передбачає і вимагає високого зростання загальної культури людей.

І соціалізм створює всі необхідні передумови для цього: і високий рівень загальної культури трудящих мас, і глибоко гуманістичний, високomorальний зміст цієї культури. Як відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «соціалізм зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального стану і національності, всі джерела знання... На благодатному ґрунті зрілого соціалізму зростає й міцніє єдина інтернаціональна культура радянського народу, яка служить усім трудящим, виражає їх спільні ідеали. Вона вбирає в себе все загальнозначиме в досягненнях і самобутніх традиціях національних культур. Соціалістична змістом, різноманітна своїми національними формами, інтернаціоналістська духом і характером радянська культура стала великою силою ідейно-морального згуртування націй і народностей Радянського Союзу»⁴.

Ідейною основою радянської соціалістичної культури є марксизм-ленінізм. Оволодіння соціалістичною культурою, перетворення її в надбання внутрішнього духовного світу особи означає в кінцевому підсумку оволодіння її ідейно-моральним, світоглядним змістом. У нашій соціалістичній дійсності воно починається не з безпосереднього вивчення марксистсько-ленінської теорії, а з засвоєння її ідей через ту духовну культуру, яку індивіди опановують у процесі первинної соціалізації — дошкільного і шкільного виховання і освіти. І марксистсько-ленінська філософія починає здійснювати свою світоглядну функцію

⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 11.

вже на цьому етапі формування особи, тобто задовго до того, як починається її спеціальне вивчення в школі і вузі. Її світоглядні ідеї, як і світоглядні ідеї інших складових частин марксизму-ленінізму, в тому числі й ідеї пролетарського інтернаціоналізму, спершу засвоюються через практичне прилучення до панівної в соціалістичному суспільстві духовної культури, притому вже на перших етапах становлення особи — в дитинстві і отрочстві.

Певна річ, марксистсько-ленінська теорія сама є важливою складовою частиною соціалістичної культури, але водночас вона становить ідеологічний зміст всіх інших складових частин цієї культури — соціалістичної художньої літератури, мистецтва, гуманітарних і природничих наук, усіх духовних засобів виховання і освіти радянської людини.

Відповідно до цього вся духовна культура, що її індивід засвоює з дитинства разом з мовою, моральними поняттями і нормами, з певними науковими знаннями і художніми уявленнями, формує в нього світогляд, відповідний марксистсько-ленінській ідеології. Наступне спеціальне вивчення марксистсько-ленінської теорії вже спирається на цей світогляд і має на меті зробити його науково розвинутим, теоретично послідовним, ідейно зрілим.

До форм духовної культури, що відіграють винятково важливу світоглядну роль, належать передусім суспільно-історичні знання. Йдеться про ці знання в усій багатоманітності форм їх виявлення — від історичних сказань, легенд, пісень, билин до історичних і усіх гуманітарних наук. Через засвоєння суспільно-історичних знань у індивідів виробляються уявлення про історію людського суспільства, соціальні цілі історичних рухів, про свій народ та його історичні традиції, формується громадянська свідомість і самосвідомість. У цьому процесі історична наука виступає як певна форма суспільної самосвідомості людини, засіб формування її громадянських почуттів і самосвідомості.

Велике значення мають суспільно-історичні знання й у формуванні національних почуттів і національної самосвідомості. Саме через опанування історії свого народу, починаючи від історичного епосу, легенд, сказань, переказів і кінчаючи систематичним хронологічним засвоєнням його історичного життя аж до сучасного стану, в індивідів формуються національна самосвідомість і національні почуття. Від того, на якій ідеологічній основі ця історія подається, залежить, чи будуть національні почуття індивіда пройняті інтернаціоналізмом, чи вони набувають спотвореної націоналістичними передсудами форми.

Марксистсько-ленінські ідеї, які складають ідеологічний зміст соціалістичної культури, в тому числі й історичних знань, забезпечують формування класової самосвідомості і почуття класової солідарності всіх трудящих. Завдяки цьому національні почуття і національна самосвідомість набирають класової інтернаціональної спрямованості, властивої соціалістичному патріотизмові.

Тільки з висот великих досягнень нашої партії в інтернаціональному вихованні трудящих відкривається вся політична мудрість розробленої на ленінських принципах системи викладання історичних знань на основі єдиного курсу історії СРСР. У цьому курсі історія кожного окремого народу висвітлюється в загальній історії революційної боротьби трудящих країни за своє соціальне і національне визволення, за переможне звернення першої в світі соціалістичної революції, спільну побудову соціалізму і комунізму.

Виховання трудящих на марксистсько-ленінських ідеях через систему суспільно-історичних знань здійснювалось партією на основі послідовної і непримиренної боротьби проти різних націоналістичних спотворень історичної науки, зокрема проти замазування класових суперечностей в історії окремих народів, проти буржуазно-націоналістичних концепцій «єдиного потоку», ідеалізації старовини, національної зарозумілості та ін.

Послідовне проведення лєнінських принципів інтернаціоналізму і класового аналізу історичних подій, правильне, марксистсько-лєнінське висвітлення історії кожного народу нашої країни в єдиному історичному русі всіх народів до соціалістичної революції і побудови соціалізму й комунізму істотно позначається на формуванні комуністичного світогляду трудящих, особливо підростаючого покоління. Адже йдеться тут про духовні засоби формування громадянських почуттів, способи історичного бачення світу, правильне розуміння смислу життя, свідомість громадянського інтернаціонального обов'язку та ін. Прорахунки в історичному вихованні і освіті є світоглядними прорахунками. Вони можуть призвести до викривленого історичного бачення світу, спотворювати громадянські почуття в душі націоналістичних передсудів і живити ці передсуди.

Вихованій партією, ідеями марксизму-лєнінізму соціалістичний інтернаціоналізм, класова солідарність всіх трудящих Радянського Союзу, єдність їх класової самосвідомості в соціально-психологічному плані і забезпечили формування загальнонаціональних почуттів радянських людей як представників єдиного радянського народу, становлення загальнонаціональної гордості за величні досягнення і завоювання своєї Радянської Батьківщини. «Загальнонаціональна гордість радянської людини, — відзначав Л. І. Брежнев, — це величезне, містке, багатюще за своїм змістом почуття. Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»⁵.

Почуття загальнонаціональної гордості є могутнім джерелом творчого натхнення, соціального оптимізму трудящих всіх радянських республік. Як підкреслив товариш В. В. Щєрбицький, «сьогодні, напередодні ювілею, особливо вагомо і зримо відчувається проста і значна істина: для трудящих Радянської України немає щастя вищого, ніж приналежність до великої могутньої сім'ї радянських республік, до нової історичної спільності людей — радянського народу!

Немає щастя і немає відповідальності вищих, ніж праця на загальне благо, в ім'я торжества світлих ідеалів миру і комунізму!»⁶.

Поряд із суспільно-історичними знаннями і в комплексі з ними важливу роль у формуванні наукового світогляду в процесі засвоєння духовної культури суспільства відіграють художня література і мистецтво — також в їх історико-генетичних формах: від казок і дитячої літератури до епічних, філософських полотен художнього відтворення сучасної епохи. Принципи соціалістичного реалізму, що лежать в основі радянського соціалістичного мистецтва, є тим його ідеологічним базисом, який від самого початку спрямований на естетичне виховання комуністичних ідеалів, художнє освоєння інтернаціоналістських відносин братерства і дружби між народами, радянського патріотизму.

Нарешті, найвищий рівень формування марксистсько-лєнінського світогляду, як відомо, — вивчення і засвоєння основ марксистсько-лєнінської теорії, її трьох складових частин — філософії, політичної економії і теорії наукового комунізму, а також марксизму-лєнінізму в його історичній дії — історії КПРС. На рівні спеціального вивчення і оволодіння марксистсько-лєнінською теорією принципи пролетарського інтернаціоналізму стають усвідомленими принципами суспільної діяльності трудящих — виробничої, громадсько-політичної, ідеологічної, наукової, художньої та ін. Тут виховувані самі стають вихователями —

⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 95.

⁶ Щєрбицький В. В. Живе втілення лєнінських ідей. — Рад. Україна, 1982, 2 жовт.

провідниками ідей пролетарського інтернаціоналізму в суспільному житті: на виробництві, в сім'ї, школі, в науковій і художній творчості.

Від ефективності марксистсько-ленінської освіти, її глибини і ґрунтовності, широти і масовості залежить рівень «насиченості» суспільного життя ідеями марксизму-ленінізму, а отже, ідеями пролетарського інтернаціоналізму. Оволодіння трудящими масами марксистсько-ленінською теорією створює ідеологічну атмосферу, яка забезпечує проникнення марксистсько-ленінських ідей в глибинні шари соціальної психології. Саме це визначає соціально-психологічні умови формування комуністичного світогляду на рівні буденної свідомості, в процесі первинної соціалізації, дошкільного і шкільного виховання і освіти.

Марксистсько-ленінська освіта широких верств трудящих соціалістичного суспільства — це не просто засіб формування в них наукового світорозуміння, це також важливий фактор формування інтернаціоналістської суспільної психології. І не тільки з того погляду, що ці верстви населення безпосередньо виховують підростаюче покоління, передають йому свої інтернаціоналістські і патріотичні світоглядні установки, а й з того, що вони формують інтернаціоналістську громадську думку, створюють той соціально-психологічний клімат суспільства, який забезпечує утвердження і панування інтернаціоналістських норм і принципів у міжнаціональному спілкуванні, морально вимагає високої культури цього спілкування.

Діалектика розвитку суспільної свідомості тут така, що інтернаціоналістська марксистсько-ленінська ідеологія, впливаючи на соціальну психологію, формує відповідні світоглядні установки вже на рівні буденної свідомості, в процесі первинної соціалізації індивідів, а останнє і собі створює соціально-психологічні умови теоретичного засвоєння принципів соціалістичного інтернаціоналізму і його дальшого поширення в масах.

Однак при всьому тому, марксистсько-ленінська освіта, засвоєння комуністичних знань — тільки необхідна умова формування комуністичної свідомості. Базисом становлення останньої є практика суспільного життя.

Важливим фактором перетворення марксистсько-ленінських світоглядних знань у свідомі комуністичні переконання виступає виховання комуністичних громадських почуттів. Почуття класової солідарності, інтернаціонального і патріотичного обов'язку в єдності з глибоким усвідомленням і розумінням об'єктивних історичних перспектив суспільного розвитку, історичної місії революційної боротьби робітничого класу, будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні і в усьому світі утворюють комуністичні інтернаціоналістичні переконання. Основою їх формування в умовах соціалістичної дійсності є сама практика суспільного життя, безпосередня участь у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Вироблення переконань неможливе без практичного життєвого досвіду. Переконання — це певне розуміння дійсності, яке переживається як єдино істинне, і дії, відповідні йому, сприймаються як вищий моральний обов'язок, як внутрішня потреба. Комуністичні переконання радянських людей виробляються шляхом засвоєння марксистсько-ленінського світогляду і пересвідчення в його істинності через практику суспільного життя, насамперед — на основі активної участі в цьому житті, у спільній справі всього радянського народу.

Тому в кінцевому підсумку основою формування інтернаціоналістських переконань є інтернаціоналістська практика соціалістичного життя, відносини братерської дружби між усіма народами і народностями нашої країни, відносини, що проймають усі сфери соціалістичної дійсності — економіку, політику, культуру, соціалістичний спосіб життя. В утвердженні і дальшому розвитку інтернаціоналістської

практики визначальну роль відіграє ленінська національна політика партії. Мудрість цієї політики полягає в тому, що разом з державним закріпленням й економічним забезпеченням рівності всіх націй і національностей, рівноправністю всіх громадян нашої багатонаціональної країни Радянська держава своїм законодавством забороняє будь-які діяння, що завдають шкоди дружбі народів, інтернаціональній єдності трудящих.

Узагальнення досвіду партії в інтернаціональному вихованні трудящих — ключова проблема, одне з найважливіших завдань для всіх суспільствознавчих наук. «Першорядне значення для соціальної практики має ретельний аналіз усього того нового, що привносить життя у сферу національних відносин. Серйозне теоретичне і практичне завдання — дослідження ролі КПРС у розробці і здійсненні національної політики на етапі розвинутого соціалізму, впливу її економічної і соціальної політики на цю сферу суспільних відносин»⁷. Поширення досвіду ефективного інтернаціонального виховання, рішучої боротьби проти різного роду націоналістичних передсудів і національної обмеженості, за високу культуру міжнародного спілкування — винятково відповідальна ділянка організаційної і політико-виховної діяльності нашої партії, її теоретичних кадрів.

Отже, формування комуністичного світогляду трудящих є важливим засобом дальшого зміцнення інтернаціональної єдності радянського суспільства, його прискореного прогресу на шляхах комуністичного будівництва.

* * *

В статье раскрывается интернационалистская сущность марксистско-ленинского учения, освещаются задачи формирования у трудящихся коммунистического мировоззрения, поставленные XXVI съездом КПСС. Особо подчеркивается значение глубокого освоения историко-культурных традиций и ценностей в утверждении в сознании советских людей научного мировоззрения. Марксистско-ленинское образование широких слоев трудящихся рассматривается, в частности, как важнейший фактор формирования интернационалистской общественной психологии, дальнейшего укрепления интернационального единства советского общества.

⁷ Щербицький В. В. Живе втілення ленінських ідей.— Рад. Україна, 1982, 2 жовт.

РАДЯНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА НАУКА І ЇЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ

Шістдесятиріччя Радянського Союзу знаменує собою торжество принципів марксизму-ленінізму, його діалектико-матеріалістичної філософії. «Утворення СРСР,— говориться в постанові ЦК КПРС «Про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— встановлення відносин дружби, довір'я, взаємодопомоги між народами надало гігантського прискорення духовному розвитку суспільства, народженого великим Жовтнем»¹.

Підсумки розвитку людства після перемоги Великого Жовтня переконливо розкрили перед усім світом життєву силу марксизму-ленінізму, який реально втілюється в економіці і соціальних відносинах, державному устрої і політиці, в ідеології і культурі, філософії, науці, суспільній думці народів країн соціалізму, у світогляді багатьох мільйонів трудівників соціалістичного суспільства.

Створена В. І. Леніним Комуністична партія, високо піднявши прапор пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, показала надихаючий приклад комуністам, мільйонам пролетарів й іншим свідомим борцям проти капіталізму і реакції. КПРС творчо розвинула ідеї і принципи марксизму-ленінізму в філософії та в інших суспільних науках, запровадила їх у суспільну свідомість, світогляд і духовну культуру народних мас.

Суспільна думка народів нашої країни у післяжовтнєву епоху пройшла складний і водночас переможний і повчальний шлях, базою якого є творчий розвиток діалектичного і історичного матеріалізму як науково-теоретичної і методологічної основи комуністичного світогляду. За минулі шістдесят п'ять років світогляд марксизму-ленінізму, його методологія революційного мислення і революційної дії оволоділи умами і серцями кількох поколінь радянських людей, втілювалися в передовій науці, культурі й суспільній думці радянських соціалістичних націй, одержали великі перемоги в непримиренній боротьбі проти буржуазної ідеології, реакційного світогляду на світовій арені, пережитків капіталізму у свідомості й поведінці людей в нашій країні.

Докорінні зміни в духовному житті, у світогляді народних мас внаслідок перемоги пролетарської революції і соціалістичного ладу є нині надбанням не тільки радянських людей. Вони мають інтернаціональне значення, стосуються всієї соціалістичної співдружності, характерні для країн, де створені й зміцнюються соціалістична система господарства, нові суспільні відносини і інтернаціональна культура робітничого класу.

Інтернаціоналістська спрямованість дальшого творчого розвитку марксистської філософії і суспільної науки, всесвітньо-історична місія марксистського вчення в міжнародному комуністичному і робітничому русі, у світовій науці й культурі були визначені Леніним ще до перемоги Жовтневої революції. У своїх працях В. І. Ленін розглянув марксистський інтернаціональний світогляд в його цілісності, обстоїв і стосовно умов нової епохи розвинув його філософську основу — послідовний, войовничий матеріалізм, що охоплює і сферу соціального життя,

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р.— К., 1982, с. 11.

всєбічно розробив і застосував діалектику до нової суспільної практики і сучасної науки.

У Леніна і створеної ним партії матеріалістична діалектика виступає вірним ідейним і методологічним дороговказом у боротьбі робітничого класу, трудящих мас за повалення капіталізму і побудову соціалізму; вона дістає свій дальший розвиток на основі нової соціальної практики революційного переходу від капіталізму до комунізму, розвитку економіки, соціальних відносин, науки і культури в процесі перетворення суспільства у комуністичне. І ця традиція творчого марксизму всєбічно розвивається і застосовується співдружністю соціалістичних країн, нерозривно пов'язана з принципами пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, з його дійовим втіленням у революційній боротьбі, у розвитку суспільної думки, в тому числі й філософської.

Інтернаціоналізм марксистсько-ленінського вчення, його філософії витримав історичну перевірку вже в процесі формування, утвердження і розвитку єдиної соціалістичної ідеології у багатонаціональній Країні Рад. Після перемоги Жовтневої революції перед ленінською партією, перемігшим робітничим класом постало багато першочергових завдань, і серед них однією з найгостріших і кардинальних була проблема перетворення на основах соціалізму міжнародних відносин у нашій країні, де проживало понад 100 націй і народностей.

У процесі соціалістичних перетворень економіки, суспільних відносин, культури партія радянських комуністів повинна була розв'язати ряд невідкладних проблем, пов'язаних з переходом до соціалізму численних народів і народностей, що пройшли різний історичний шлях, — з вирівнюванням їх економічного і культурного розвитку, з розвитком національних культур і їх зближенням, з боротьбою проти буржуазного націоналізму і національних пережитків та ін.

Багатонаціональна Радянська держава, що тільки виникла, об'єднала найрізноманітніші національні культури, в тому числі й філософські традиції, прогресивні сторони і досягнення яких радянська суспільна думка і соціалістична культура були покликані продовжувати і розвивати на новій, марксистсько-ленінській основі. Ці питання зі всією гостротою постали перед Комуністичною партією, радянськими марксистами з перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Марксистсько-ленінська діалектика боротьби і соціальних перетворень вимагала органічного поєднання інтернаціонального і національного, багатогранної діяльності у справі формування інтернаціоналістської соціалістичної суспільної свідомості на ідейно-теоретичній базі марксистсько-ленінського вчення з врахуванням різноманітних і нерідко суперечливих традицій і особливостей історії соціального і духовного життя багатьох народів країни. Адже кожна народність СРСР мала власні культурні традиції, різний ступінь історичної зрілості, свої національні особливості. Усе це потребувало від марксистської науки особливої уваги і ретельного наукового аналізу. Такий був початок. Сьогодні ми знаємо і славний підсумок розв'язання цих завдань великої історичної ваги і водночас небаченої складності й відповідальності.

Нині загальна, інтернаціоналістська соціалістична духовна культура радянського народу, в тому числі марксистсько-ленінська філософська наука, зберігають, продовжують і розвивають прогресивні сторони і досягнення вітчизняної і світової культури. В умовах соціалізму, на основі розвитку матеріального й духовного виробництва всіх радянських націй і народностей в СРСР сформувалася і всєбічно розвивається нова історична спільність людей — радянський народ; утвердилася єдина, інтернаціоналістська соціалістична ідеологія; створені, творчо розвиваються соціалістичні культури всіх націй і народ-

ностей Радянської країни. «Розвинутий соціалізм,— говориться в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— наочно демонструє нерозривний взаємозв'язок розквіту і зближення всіх націй і народностей країни з поглибленням соціалістичної демократії»².

Історичний досвід СРСР у здійсненні й утвердженні принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму особливо актуальний в наші дні у зв'язку з переходом ряду країн світу до соціалізму, з творчим застосуванням на практиці ідей марксизму-ленізму. Тому природно, що у розв'язанні нових проблем марксист-ленінці знову і знову звертаються до революційного і ідейно-політичного, соціального, наукового і філософсько-теоретичного досвіду ленінської партії, Країни Рад.

Періоди розвитку радянської філософської науки

У розвитку філософської думки в СРСР радянські вчені виділяють три періоди³, що загалом відповідає основним віхам історії радянського суспільства: перехідний від капіталізму до соціалізму (1917—середина 30-х років); розвиток побудованого в основному соціалістичного суспільства (з кінця 30-х років до початку 60-х років); зміцнення і даліше удосконалення розвинутого, зрілого соціалістичного суспільства (60—70-ті і наступні роки).

Головними завданнями марксистсько-ленінської філософії після Жовтневої революції стали: боротьба за перемогу науково-матеріалістичного світогляду в нашій країні та його утвердження в суспільній свідомості, в різних сферах соціального, ідейно-політичного, наукового та всього духовного життя; зміцнення тісного союзу між марксистською філософією і наукою, в тому числі природознавством, застосування і розвиток матеріалістичної діалектики в боротьбі проти метафізичних і ідеалістичних систем буржуазної філософії, антиленінських «теорій» соціал-опортунізму.

Ця ідейно-філософська боротьба була не якимсь випадковим або локальним, місцевим історичним епізодом. Вона точилася з кардинальних проблем нової історичної епохи. Йшлося насамперед про справжнє, марксистсько-ленінське розуміння сутності соціалізму, можливостей, шляхів і методів його будівництва, про формування світогляду людей в першій країні, де перемогла пролетарська революція.

У цій боротьбі ленінізм виступає як творча інтернаціональна теорія і методологія міжнародного революційного робітничого руху на протипагу опортуністичним концепціям суспільного розвитку, проповідуваних лідерами II Інтернаціоналу. Останні догматично тлумачили досвід історичного розвитку великих капіталістичних країн Західної Європи в умовах відносно мирного розвитку капіталізму кінця XIX ст. і механічно переносили всі зроблені на основі цього досвіду висновки і положення на історичну епоху імперіалізму і пролетарських революцій, нав'язували своє догматичне розуміння досвіду західних країн усьому революційному рухові без урахування особливостей різних регіонів і умов нової епохи.

Така абсолютизація досвіду країн Західної Європи певного історичного періоду багатьма теоретиками II Інтернаціоналу і їх послідовниками приводила до нехтування класовою боротьбою пролетаріату в Росії і в інших країнах світу в нових умовах і тим самим суперечила принципам пролетарського інтернаціоналізму.

У ході ідейної боротьби проти соціал-реформізму, троцькізму, правого опортунізму та інших антимарксистських течій в перехідний

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 12.

³ Див.: Теоретическое наследие В. И. Ленина и современная философская наука.— М., 1975, с. 21 та ін.

період від капіталізму до соціалізму відбувається даліше утвердження ленінізму як інтернаціональної ідейно-теоретичної основи розвитку філософської і всієї суспільної науки в СРСР, у міжнародному комуністичному русі. На основі ідей В. І. Леніна, розвинутих у працях «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Про значення войовничого матеріалізму», «Філософські зошити» та інших, розгорнулася боротьба за матеріалістичну діалектику і її дальший розвиток. Почалися поглиблені дослідження теоретичних джерел марксизму, в тому числі діалектики Гегеля з метою її матеріалістичної переробки; ряд праць радянських філософів був присвячений діалектико-матеріалістичному аналізу історії всесвітньої філософії, її кращих діалектичних і матеріалістичних традицій.

Великою інтернаціональною заслугою радянських учених є їх внесок у справу дослідження теоретичної спадщини Маркса і Енгельса. Було зібрано, вперше видано й науково прокоментовано чимало праць основоположників марксизму, в тому числі «Критика гегелівської філософії права», «Економічно-філософські рукописи 1844 р.», «Німецька ідеологія», «Діалектика природи» та ін. Саме з рук радянських учених міжнародний комуністичний рух дістав літературну спадщину Маркса і Енгельса в його найбільш повно зібраному і науково перевіреному вигляді.

Надзвичайно важливим внеском в дослідження теоретичної спадщини В. І. Леніна, в конкретизацію ленінської програми розробки марксистської науки стала публікація в 1929—1930 рр. «Філософських зошитів».

У другій половині 20-х і в 30-х роках на основі теорії і методу марксизму-ленінізму в СРСР була створена значна наукова література з філософії й інших суспільних наук. У документах партії, у працях її керівників, в ідейно-політичній боротьбі з троцькізмом, правим опортунізмом, націоналістськими ухилами й іншими антимарксистськими течіями, в тісному зв'язку з практикою будівництва соціалізму і світового революційного процесу обстоювалися, конкретизувалися і пропагувалися принципи марксизму-ленінізму, метод діалектичного матеріалізму.

У багатьох працях радянських філософів 20—30-х рр. піддавалися науково-обгрунтованій критиці концепції буржуазної ідеалістичної філософії і соціал-реформізму, систематично викладалися, популяризувалися і застосовувалися до нових запитів практики і науки закони, категорії і положення діалектичного і історичного матеріалізму (праці В. В. Адоратського, В. А. Бистрянського, С. Б. Вольфсона, Г. М. Гака, Ф. А. Горохова, М. Д. Каммарі, Л. Ф. Ільїчова, Ф. В. Константинова, М. Б. Мітіна, В. І. Невського, І. П. Розумовського, М. М. Розенталя, Ю. С. Семковського, М. В. Серебрякова, П. М. Федосєєва, П. Ф. Юдіна, Є. М. Ярославського та інших радянських філософів).

Значний вклад у творчу розробку актуальних філософських питань, у викриття буржуазно-націоналістичної ідеології і ревізійнізму зробили філософи союзних республік, демонструючи тим самим глибоку інтернаціональну єдність радянського філософського фронту в досить складних внутрішніх і зовнішніх умовах будівництва соціалізму. Так, на Україні в цей час були видруковані важливі праці з питань діалектичного і історичного матеріалізму, методологічних проблем природознавства, історії філософії, критики українського буржуазного націоналізму, буржуазної і реформістської ідеології. Їх авторами виступали як філософи-професіонали (Я. Блудов, П. Демчук, С. Семковський, Т. Степовий, В. Юринець та ін.), так і партійні та державні діячі (В. Затонський, М. Скрипник та ін.). В Білорусії пропагандою і розробкою важливих питань марксистсько-ленінської філософії займалась група науковців, яку в 20—30-х роках складали С. Вольфсон, Г. Гурев, Р. Видра, С. Коценбоген, Б. Биховський, М. Шаповалов. За

впровадження марксистської методології в гуманітарні і природничі науки виступали В. Пічета, Н. Нікольський, В. Перцев, А. Кірсанов, Є. Успенський та ін. Значними є досягнення філософів Закавказзя (А. Гюлі-Кевхян, Л. Арісян, Ф. Махарадзе, К. Горделадзе, М. Гоберідзе, Г. Гусейнов, А. Маковельський та ін.), республік Середньої Азії та Казахстану (І. Мумінов, І. Балхашев та ін.).

Деякі праці того часу не були, однак, позбавлені недоліків, що пояснювалось низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема, недостатньою науково-методологічною підготовкою філософських кадрів.

У розглядуваний період формується радянська історико-філософська школа, що створила цінні праці з історії західної філософії і соціалістичних учень (В. Ф. Асмус, Г. В. Александров, Б. Е. Биховський, В. П. Волгін, А. М. Деборін, М. А. Динник, І. К. Луппол, А. О. Маковельський, І. І. Нуддбідзе, Є. П. Ситковський та ін.), хоча деякі з цих праць містили помилки і недоліки, піддані свого часу критиці.

Водночас було розпочато вивчення філософських питань, висунутих новітньою революцією в природознавстві, складався союз філософів-марксистів з ученими-природознавцями. Видатні радянські вчені (Н. І. Власов, С. І. Вавілов, А. Ф. Іоффе, В. Л. Комаров, М. С. Курнаков, І. В. Мічурін, О. Ю. Шмідт та ін.), оволодівши ідеями і методом діалектичного матеріалізму, застосовували їх у своїх дослідженнях, що збагатили світову науку. В 30—40-х рр. вийшли друком праці радянських філософів (Б. М. Кедрова, М. Е. Омеляновського, І. В. Кузнецова та ін.), в яких з позицій діалектичного матеріалізму було узагальнено найновіші досягнення природознавства.

Філософські дискусії 20-х—початку 30-х років, в ході яких були піддані критиці ідеалістичні, механістичні й формалістичні відхилення від марксистсько-ленінської філософії, сприяли послідовнішому проведеному принципу партійності у філософії, допомогли розкрити сутність ленінського етапу в розвитку марксистської філософії і його міжнародне значення. Вони виявили плідний вплив марксистсько-ленінської філософської науки на становлення і розвиток філософії в ряді інших країн. Поряд з працями В. В. Адоратського, М. Б. Мітіна, П. Ф. Юдіна, Є. М. Ярославського та інших радянських філософів значну роль у розкритті ленінського етапу марксистської філософії, у пропаганді філософських ідей ленінізму відіграли праці С. Гановського, Т. Павлова й інших філософів-марксистів Болгарії, Л. Рудаша, Б. Фогараші та інших марксистів Угорщини, Г. Дункера, Г. Менде та інших марксистських філософів Німеччини.

У першій половині 40-х років філософська література поповнилася рядом книг і учбових посібників з діалектичного й історичного матеріалізму, науковими працями з теорії відображення, творами, спрямованими проти фашистської ідеології, буржуазної філософії, соціал-реформізму і ревізіонізму.

В. І. Ленін, його соратники і учні в нашій партії і в міжнародному комуністичному русі збагатили марксистську думку науковим пізнанням діалектично взаємопов'язаних процесів сучасності: закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму, становлення і розвитку соціалістичного суспільства, загострення кризи капіталістичної системи, боротьби класів і розгортання світового революційного процесу.

Усе це підносило на вищий ступінь інтернаціональне значення ленінського етапу в розвитку марксистської філософії, озброювало ленінську партію комуністів-інтернаціоналістів, міжнародний комуністичний і робітничий рух випробуванням і творчим філософським методом марксизму-ленінізму, новими теоретичними обґрунтуваннями комуністичних ідеалів, втілюваних у життя революційним робітничим класом.

Наступний період — з кінця 30-х до кінця 50-х років — ознаменувався в СРСР зміцненням побудованого в основному соціалізму, за-

хистом його завоювань від імперіалістичної реакції і фашистської агресії, завершенням будівництва соціалізму в Радянській країні у післявоєнні роки і становлення на шлях соціалізму деяких нових країн Європи і Азії. Комуністична партія в ідейно-теоретичній галузі спрямувала свої зусилля на виховання партійних кадрів, всіх комуністів, інтелігенції, молодого покоління шляхом глибокого засвоєння ними основ марксистсько-ленінської теорії, на формування науково-матеріалістичного світогляду народних мас, на боротьбу з буржуазною ідеологією, особливо на викриття і розгром ідеології фашизму, його відверто реакційних соціальних і «філософських» концепцій. Радянські вчені в 40-х і 50-х роках розробляли далі проблеми становлення соціалістичного базису і надбудови, рушійних сил соціалістичного суспільства, питання діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, проблеми соціалістичної культурної революції та ін.

Продовжувалося поглиблене вивчення марксистсько-ленінської спадщини у всіх сферах суспільних наук у СРСР, а потім і в інших країнах, що стали на шлях соціалізму, стверджувалось розуміння ленінізму як інтернаціонального вчення, творчого методу, нового етапу в розвитку марксизму. Хоча в цей час і до середини 50-х рр., у теоретичній і пропагандистській роботі з філософії були наявні недоробки і однобічності, пов'язані з культом особи Сталіна, подолані з ініціативи і під керівництвом ЦК КПРС, у Радянській країні й в інших країнах соціалізму, відбувалося інтенсивне вивчення і пропаганда основ марксистсько-ленінської філософії. В цьому велику роль відіграло створення радянськими філософами науково-популярних праць і учбових посібників з діалектичного і історичного матеріалізму та переклад їх на іноземні мови, особливо в країнах народної демократії. Було здійснено велику роботу з науково-матеріалістичного, атеїстичного виховання, створено цінні праці з історії і теорії атеїзму.

В 40—50-ті рр. продовжувалося розгортання досліджень історії матеріалізму і діалектики в домарксистській філософії Заходу. Все це дозволило перейти до якісно нового рівня досліджень — аналізу і узагальнення історико-філософського процесу загалом. Першим таким широким досвідом була незавершена «Історія філософії» (1940—1943 рр.); незважаючи на ряд недоліків, це була у своїй основі цінна наукова праця.

Істотною подією у філософському житті країни була проведена 1947 року дискусія по книзі Г. Ф. Александрова «Історія західно-європейської філософії». Широко досліджувалися матеріалістичні, філософські традиції російського народу, прогресивна думка народів СРСР і зарубіжних країн. Радянськими вченими було розкрито філософське значення світогляду і творчості передових мислителів Росії XVIII—XIX ст., особливо революційних демократів, плідний вплив демократичних, матеріалістичних і діалектичних ідей і традицій на передову суспільну думку, науку, літературу, демократичну культуру народів СРСР.

Велику роботу провели радянські вчені, в тому числі й філософи, в справі викриття псевдофілософських «теорій» німецького, італійського фашизму, расистських, шовіністичних, мілітаристських концепцій неофашизму. Ця науково-філософська діяльність багато в чому сприяла формуванню науково-матеріалістичного світогляду, соціалістичної суспільної свідомості й культури у визволених від фашистського панування країнах.

Новий період в ідейно-теоретичному розвитку СРСР — 60—70-ті роки — характеризується всебічним розвитком марксистсько-ленінської філософії і суспільної науки в СРСР — першій у світі країні розвинутого соціалізму, який є вищим досягненням соціального прогресу в сучасну епоху. Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР, утворення світової системи соціалізму, всебічне зростання і зміцнення

її могутності, і впливу на світовій арені, найновіші досягнення науково-технічної революції, загострення кризи світового капіталізму і ускладнення ідеологічної боротьби на міжнародній арені висунули в 60-ті роки й особливо в 70-ті роки перед марксистсько-ленінською філософією нові проблеми. Творча розробка цих актуальних проблем нашої партією, її Центральним Комітетом, радянськими ученими істотно активізувала і збагатила філософську і всю суспільствознавчу думку в СРСР. Величезне значення для дальшого піднесення рівня радянської філософської й суспільної науки, зростання її інтернаціонального значення мають рішення і матеріали з'їздів КПРС, доповіді й виступи керівників партії.

Головні інтернаціональні завдання, які плідно розв'язує марксистсько-ленінська наука на сучасному етапі, — розробка актуальних проблем сучасного світового розвитку, аналіз діалектичних закономірностей розвинутого соціалізму і дальшого зміцнення світової системи соціалізму, філософське осмислення завоювань сучасної науки, теоретичний аналіз проблем ідеологічної боротьби на міжнародній арені.

У розглядуваний час посилилася розробка діалектики як науки, її законів і категорій, проблем теорії відображення, логіки і методології наукового пізнання. Радянські філософи разом з ученими інших країн соціалістичної співдружності (НРБ, НДР, ПНР, ЧССР й ін.) створили праці, в яких розкриті й конкретизовані марксистсько-ленінська методологія, логіка й теорія пізнання стосовно сучасного етапу розвитку науки й історичної практики. Важливо зауважити, що поряд з «традиційними» центрами розробки філософських питань (Москва, Ленінград) в період розвинутого соціалізму широкого розмаху набули плідні наукові дослідження в союзних республіках, зокрема на Україні (загально визнаними є, наприклад, досягнення Інституту філософії АН УРСР в галузі діалектичного матеріалізму і логіки наукового пізнання), а також в Білорусії, Закавказзі, Середній Азії, Казахстані, Прибалтиці, де останніми десятиріччями склалися своєрідні «філософські школи», в яких успішно розробляються актуальні питання матеріалістичної діалектики, історії філософії, критики сучасних філософських вчень буржуазного заходу і Сходу. Філософи з'ясували нові актуальні проблеми сучасного суспільного життя і суспільної думки. Зокрема, в радянській науковій літературі міцно утвердилося і творчо розвивається розуміння історичного матеріалізму як філософсько-соціологічної теорії і методології соціально-філософського знання. Слідуючи принципам пролетарського інтернаціоналізму, на основі філософського аналізу і узагальнення досвіду найновішої історії, радянські вчені створили і опублікували наукові праці, присвячені проблемам діалектики сучасної епохи, світового революційного процесу, закономірностям розвинутого соціалістичного суспільства, становлення комуністичної формації, формування нової, комуністичної цивілізації, соціалістичного способу життя та ін. У працях радянських учених, а також у спільних працях з ученими інших країн соціалізму аналізуються питання міжнародних відносин, миру і війни, духовної культури і моралі сучасного суспільства. Дедалі важливіше місце стала посідати розробка соціально-філософських проблем людини, зростання творчої активності народних мас, трудових колективів, людини в суспільному житті, шляхів і методів всебічного розвитку особи.

Широко розгорнулися в цей час дослідження в галузі історії все-світньої і вітчизняної філософії, особливо значні успіхи досягнуто у вивченні марксистсько-ленінської спадщини. Підготовлені й видані праці з історії марксистсько-ленінської теорії. У шеститомній «історії філософії» (завершеної в 1965 р.) дано інтернаціональне висвітлення все-світньої історії філософії, проаналізовано маловивчену в минулому філософську думку багатьох народів Сходу, Північної і Східної Європи, Азії, Америки та ін. Тим самим зроблено чимало для подолання

«європоцентристського» підходу до історії філософії, вперше даний систематичний виклад історії марксистської філософії і її ленінського етапу, а також критичний аналіз буржуазної філософії другої половини XIX — першої половини XX ст. Створені наукові праці з критики неопозитивізму, феноменології, екзистенціалізму, нішеанства, соціальної філософії франкфуртської школи, буржуазної соціології, соціал-реформізму, правого ревізіонізму, авантюристичних концепцій «лівого» екстремізму і «азіацентристських» націоналістичних теорій та ін.

Значно посилюється інтернаціональний вплив і міжнародний престиж марксистсько-ленінської філософської і всієї суспільної науки. Найзначніші твори радянської філософської й іншої літератури, підручники, цінні статті, наукові доповіді на міжнародних конгресах і конференціях перекладаються на іноземні мови, дають можливість вивчати марксизм-ленінізм у душі науково-матеріалістичного світогляду.

Радянські вчені приступили до створення праць з історії марксизму. Актуальне значення в цьому зв'язку мають багатомні праці «Історія КПРС», «Міжнародний робітничий рух. Питання історії і теорії» та інші узагальнюючі праці, у створенні яких взяли участь також і філософи. Збагатилася джерелознавча база історії марксистсько-ленінської теорії, проводиться робота щодо видання творів Маркса і Енгельса на мовах оригіналів (МЕГА). Наукова громадськість дістала ряд нових, не опублікованих раніше праць основоположників марксизму⁴. Позитивну оцінку наукової громадськості дістала двотомна праця «Марксистська філософія в XIX ст.» (під редакцією І. С. Нарського, Б. В. Богданова, М. Т. Іовчука, 1979), де в цілісному узагальненому вигляді висвітлюється історія формування і дальшого розвитку філософських поглядів Маркса і Енгельса. Помітну роль у дослідженні історії марксизму-ленінізму відіграли праці, пов'язані з 60-річним ювілеєм Жовтневої революції, 110-річчям від дня народження В. І. Леніна, а також ряд наукових сесій і конференцій⁵.

Ці роки знаменні не тільки успіхами у зміцненні й дальшому розвитку зрілого соціалістичного суспільства, світової системи соціалізму і зростанням її міжнародного авторитету. Історичний досвід світового соціалізму збагатив скарбницю марксизму-ленінізму новими висновками і положеннями, що розширили горизонти революційної теорії і практики. Це, по-перше, всебічна розробка концепції розвинутого соціалізму — нового, закономірного етапу в становленні комуністичної формації, переходу від першої її фази до другої, її соціально-економічних, політичних, культурно-ідеологічних, філософських, соціологічних аспектів. Ця концепція, розроблена колективними зусиллями КПРС і братніх комуністичних і робітничих партій, становить великий творчий внесок у скарбницю марксизму-ленінізму.

По-друге, філософсько-теоретичне осмислення сучасної науково-технічної революції, її соціальних наслідків у різних країнах і в протилежних соціальних системах, її перспектив на противагу ретроградним спробам обмежити науково-технічний і соціальний прогрес «точками нульового зростання», а також буржуазно-реформістській апологетиці технічного прогресу за капіталізму та ін.

По-третє, це науково-філософське і ідейно-політичне обґрунтування боротьби за зміцнення миру між народами і міжнародну співдружність, за інтернаціоналістське розв'язання соціальних, культурних і

⁴ Такими, наприклад, є випуски із Крейцнахських зошитів Маркса, які опубліковано в праці «Из истории марксизма и международного рабочего движения» (1977), «Размышления К. Маркса» (дів.: «Коммунист», 1977, № 1), фрагменти з конспектів Маркса, що стосуються Росії (там же, 1979, № 3), ряд листів Маркса і Енгельса (там же, 1980, № 17).

⁵ Дів., наприклад: Марксистско-ленинская мысль в СССР: исторический путь и проблемы его исследования. — Киев, 1978; Ленинизм и торжество научного материалистического мировоззрения в СССР. — Минск, 1981.

моральних проблем, що стосуються долі трудящих мас, всього людства у складних умовах сучасної епохи. Марксист-ленінці дають наукове, реалістичне, практично здійснюване розв'язання проблем війни і миру, розкривають можливості широкого міжнародного науково-технічного, економічного, культурного співробітництва. Така співдружність в нашому класовому розумінні аж ніяк не означає ідеологічного мирного співіснування, а потребує послідовного обстоювання позицій робітничого класу, мільйонів людей праці, народних мас. Марксистські філософи і суспільствознавці дають ґрунтовну, серйозну критику концепцій противників миру, демократії, соціального прогресу і насамперед концепцій неофашизму, мілітаризму, антикомунізму, екстремістського авантюризму та інших ворожих марксизму-ленінізму теорій у філософії і соціології.

По-четверте, дедалі більш значне місце у марксистській філософській науці й літературі посідають нині теоретичний аналіз і філософське тлумачення проблем людини, будівника і трудівника нового суспільства, його духовного і морального світу, його активної життєвої позиції, смислу і способу його життя, всебічного розвитку особи.

Водночас масштаби і рівень філософських й інших суспільно-наукових досліджень з деяких актуальних проблем теорії і практики ще не повною мірою відповідають високим і дедалі зростим вимогам комуністичного будівництва, ідеологічної боротьби на міжнародній арені. На основі рішень XXVI з'їзду КПРС й інших партійних документів радянські філософи вважають своїм першочерговим обов'язком підвищити якість і ефективність філософських досліджень, розгорнути дальшу творчу розробку марксистсько-ленінської діалектики, історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, кардинальних соціальних і ідеологічних, у тому числі філософських, проблем сучасного світового революційного процесу, розвитку соціалістичного суспільства як світової системи.

В епоху боротьби двох систем і переходу від капіталізму до соціалізму особливо гострого характеру набуває ідеологічна боротьба з питання про шляхи розв'язання суперечностей сучасного світу. XXVI з'їзд нашої партії знову підтвердив неминущу цінність ленінської спадщини у розв'язанні питань сучасності. Неоціненна заслуга В. І. Леніна в тому, що він дав відповіді на найгостріші питання, які ставило життя, вказав найдієвіші форми боротьби проти імперіалізму, соціального і національного гніту, за перемогу соціалістичної революції і торжества комунізму.

Наші класові противники нарощують зусилля в боротьбі проти ідей В. І. Леніна. Саме антиленінізм став сьогодні головною стратегічною установкою антикомунізму. Тому пропаганда, захист ідей ленінізму, розкриття його творчої суті відіграють в наші дні першорядну роль.

У виступах проти ленінізму можна виділити принаймні три характерних моменти. Для одних властиве неприкрите різко негативне ставлення до ленінізму, оскільки це марксизм нової епохи. Інші намагаються по-своєму інтерпретувати окремі ідеї марксизму, наприклад ідею відчуження, і, вирвавши їх з цілісної системи марксизму, протиставити йому загалом. Ще інші проводять боротьбу проти ленінізму, апелюючи до імені й теоретичної спадщини Маркса.

У буржуазній соціал-реформістській, антикомуністичній і ревізійністській ідеології нагромадився певний запас ідеологічних штампів, які в різних комбінаціях висуваються проти реального соціалізму і ленінізму як його теоретичної основи. Використання цих штампів підпорядковане певній стратегічній меті. Загальний характерний мотив цих виступів можна виразити таким чином: розвиток демократії в буржуазному суспільстві нібито робить революцію зайвою. Усі ці ідеї підносяться під гаслом захисту гуманізму. Слово «гуманізм» останнім

часом взагалі стало найбільш модним і уживаним поняттям (а точніше кажучи — штампом) у противників соціалізму і ленінізму. Склалася і загальна методологія, що об'єднує цих «захисників» гуманізму. Її можна назвати одним словом: плюралізм. Єдиний шлях гуманізації сучасного світу — це шлях плюралізму — так можна було б коротко виразити суть висунутих у зв'язку з цим ідей.

«Плюралізм» — це не що інше, як інша назва банальної апологетики порядків сучасного буржуазного суспільства з усіма його пороками — приватною власністю, конкуренцією, формальною буржуазною демократією та ін. Але це не просто капіталістичне суспільство, за певняють нас, а капіталізм у стадії свого, так би мовити, переродження в «гуманістичний» соціалізм. Причому це уявне переродження капіталізму в «демократичний соціалізм» буцімто відбувається непомітно, абсолютно «демократично».

Міф про «демократичний соціалізм» містить відверті наклепи на реальний соціалізм і ленінізм. Останній, мовляв, суто російське явище, він зовсім не демократичний, бо виникає внаслідок революційного або «якобінського» насильства, зламу буржуазного парламентаризму, не допускає суперництва різних партій, ринкової стихії (тобто «плюралізму») та ін. На противагу цьому «демократичний соціалізм» проголошується спадкоємцем найліпших європейських традицій, квінтесенцією всього найблагоднішого з культурної спадщини західної цивілізації.

Словесне визнання історичної ролі ленінізму поєднується з переглядом багатьох його фундаментальних ідей, включаючи насамперед такі основоположні його принципи, як учення про державу, про партію нового типу, про революцію. Плюралізм у всіх галузях — економічній, соціальній, культурній, політичній — оголошується єдиною можливою основою виходу з суперечностей капіталістичного світу. Він проголошується головним позитивним підсумком попереднього історичного розвитку і зображується суттю цієї мнимосоціалістичної системи, її межею і виправданням. Інакше кажучи, плюралізм дедалі більше висувається як основа ідейно-політичної орієнтації для всіх ревізіоністів. Причому ці ідеї видаються за відродження гуманізму вчення К. Маркса. Однак це звернення до теоретичної спадщини геніального основоположника наукового соціалізму позбавлене всяких підстав.

Сучасні марксистсько-ленінські партії намагаються осмислити і виробити шляхи до соціалізму зі врахуванням нової розстановки сил у сучасному світі, що склався внаслідок перемоги Жовтневої революції, утворення системи соціалізму, боротьби за мир і демократію. Саме уявлення про загальні закономірності руху до соціалізму внаслідок нагромадження досвіду, врахування традицій національної історії, змін, пов'язаних з науково-технічною революцією, стає дедалі глибшим і багатограннішим.

Сучасні актуальні питання історії марксистсько-ленінської філософії

За шість з половиною десятиріч ленінською партією, радянськими ученими були досягнуті важливі результати у галузі марксистської філософії, всіх суспільних наук, що мають велике інтернаціональне значення. Ці історичні досягнення широко висвітлювалися в літературі.

Це насамперед — глибоке пізнання закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства і його переростання в суспільство комуністичне, теоретичне узагальнення і використання всесвітньо-історичного досвіду КПРС, міжнародного комуністичного руху, в тому числі розробка діалектики світового революційного процесу, діалектики розвитку соціалістичного суспільства, дальший розвиток матеріаліс-

тичної діалектики як логіки, теорії пізнання, методології революційного мислення і дії у зв'язку з прогресом науки і соціальної практики, філософське узагальнення досягнень науково-технічної революції і її органічне поєднання з перевагами системи соціалізму; дослідження ідейно-філософського змісту духовного життя в сучасну епоху, розвитку інтернаціональної соціалістичної культури, розв'язання на основі принципів соціалістичного гуманізму сучасних філософських проблем людини, всебічного розвитку особи, розробка філософсько-теоретичних проблем сучасного міжнародного розвитку, ідеологічної боротьби на світовій арені в умовах мирного співіснування держав з різним соціальним ладом та ін.

Принципово важливою умовою правильної і плідної постановки науково-дослідної роботи в галузі марксистсько-ленінської філософії, глибокого і всебічного розв'язання проблем, що постали перед теорією і практикою міжнародного комуністичного руху, є глибоке оволодіння теоретичним багатством, що міститься в документах і рішеннях XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК КПРС, з'їздів інших братніх партій, в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», у новій Конституції СРСР. У них міститься послідовне наукове узагальнення революційного досвіду сучасності, аналіз практичних і теоретичних проблем, що стоять перед нашою Комуністичною партією, перед марксистами-ленінцями різних країн на сучасному етапі.

Важливою умовою успішного розв'язання цих проблем є ідейно-теоретична співдружність комуністичних і робітничих партій країн соціалізму, вчених цих країн, політичних і ідеологічних працівників братніх партій, взаємне вивчення їх колективного теоретичного і політичного досвіду, в тому числі в дальшій розробці марксистсько-ленінської спадщини, в процесі формування і розвитку наукового, комуністичного світогляду, інтернаціоналістського, комуністичного виховання, спільної ідеологічної боротьби проти антикомунізму, соціал-реформізму, ревізійнізму, буржуазного націоналізму. Велике значення має наукове узагальнення досвіду розв'язання цих проблем у СРСР, досягнень практики світового соціалізму. Їх вивчення неспростовно довело загальну значущість основних закономірностей соціалістичної революції і будівництва нового суспільства, розвитку нових суспільних і міжнародних відносин соціалістичної ідеології і культури.

КПРС, братні комуністичні партії, марксистсько-ленінська наука активно борються проти націоналістських спотворень історії, культури, духовного життя різних народів, проти відособлення одне від одного їх революційної боротьби, соціалістичних і демократичних перетворень. Комуністи виступають проти будь-яких відступів від ленінської національної політики, обстоюють і всемірно розвивають інтернаціоналістський характер марксизму-ленізму, єдність учення Маркса—Енгельса—Леніна, їх історичну і логічну наступність.

Ленінізм послідовно і творчо розв'язує проблеми діалектики національного і інтернаціонального, включаючи і розвиток самої філософії, показує, що дослідження загальних для різних народів і країн корінних філософських питань—буття і мислення, відношення людини до світу та ін. здійснюється передовими мислителями різних країн, особливо марксистами, з урахуванням особливостей кожної з цих країн, їх історичного досвіду.

Соціалізові, марксистсько-ленінській ідеології чужі тенденції національної винятковості, духовної герметизації і ізоляції одних націй від інших, роздування ролі національних традицій одних країн і зневажливе ставлення до революційного, науково-технічного, культурно-ідеологічного досвіду, в тому числі й соціально-філософського знання інших народів, до історичного досвіду міжнародного комуністичного і робітничого руху. Комуністичні партії постійно турбуються про зміц-

нення інтернаціоналістської свідомості широких мас, духовної спільності й інтернаціонального братерства соціалістичних націй.

У цьому плані велике значення має дослідження історії суспільної думки народів СРСР і насамперед періоду соціалізму з погляду становлення і розвитку ідейних, духовних зв'язків між народами, що стали на шлях соціалізму, зв'язків, піднесених соціалізмом на новий ступінь і існуючих нині в СРСР як нова форма єдиної, інтернаціоналістської, соціальної і духовної спільності радянських націй і народностей. Проведене в радянських республіках дослідження історії суспільної думки народів СРСР у радянську епоху глибоко і рельєфно розкриває діалектику особливого і загальнорадянського, національного і інтернаціонального в період побудови соціалізму в СРСР і створення світової соціалістичної співдружності. Виявленню і обґрунтуванню закономірностей цього процесу сприяє систематичний науковий аналіз історії марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР у зв'язку з історією соціалістичної духовної культури, в тому числі з історією радянської науки і радянського мистецтва.

Марксистська філософія і суспільна наука загалом мають достатні можливості для того, щоб поглибити відтворення в наукових працях цілісної і спадкоємно-розвинутої історії марксистсько-ленінської з моменту його виникнення і до наших днів, всебічний теоретичний аналіз цього розвитку по історичних періодах і з найважливіших проблем. Дослідження історії марксистсько-ленінської філософії необхідно враховує нерозривну єдність його трьох складових частин: філософії діалектичного й історичного матеріалізму, марксистської політичної економії і наукового комунізму, воно здійснюється на основі комплексного підходу і об'єднання зусиль суспільствознавців.

Дальша розробка історії марксистсько-ленінської філософії допоможе чіткіше викристалізувати методологічну роль матеріалістичної діалектики, філософської теорії марксистсько-ленінської філософії щодо інших його складових частин, простежити цю роль протягом усієї історії марксистської політичної економії, наукового комунізму, а також для соціології, правової науки, етики, естетики, інших галузей марксистсько-ленінської суспільної думки.

Сьогодні особливо зростає значення марксистсько-ленінської методології у зв'язку з дедалі більшою диференціацією суспільних наук, гуманітарного знання загалом, посиленням потреби в синтезі, міждисциплінарному об'єднанні цього знання. Радянська філософська наука відгукується на цю потребу активізацією розробки методології усіх суспільних наук, у тому числі співвідношення їх історії з історією марксистської філософії.

Марксистсько-ленінці керуються, по-перше, ідеєю про наявність в історії суспільної думки певного розгалуженого об'єкта дослідження, тобто цільним, усебічним підходом до реальної, багатогранної історії учень, поглядів, понять про суспільство, його минуле, теперішнє і майбутнє, про закони його розвитку, про відображення історії розвитку суспільства в історії соціальної думки. По-друге, марксистські історики суспільної думки обґрунтовують необхідність «міждисциплінарного», комплексного підходу до її дослідження, бо сама по собі жодна з галузей знання — історія філософії, політичної економії або соціалістичних учень, історія політичних учень права та ін. — не може досліджувати історію суспільної думки як об'єкт наукового пізнання у всій його повноті і цілісності.

По-третє, історія суспільної думки — це не якийсь механічний конгломерат окремих дисциплін, а певний синтез їх результатів. Вироблення такого синтезу, його теоретичне обґрунтування — справа досить важка, але водночас необхідна. Цілком зрозуміло, що марксистська розробка наукових понять суспільної думки (і від'ювічно її іс-

торії як науки) в усій повноті та єдності аж ніяк не робить менш необхідним даліше розгортання і поглиблення досліджень історії різних галузей гуманітарного знання, історії філософії та інших суспільних наук.

Удосконалення методологічних засобів дослідження в галузі філософії та інших суспільних наук, їх історії має важливе значення і в ідеологічній боротьбі. XXVI з'їзд КПРС з новою силою поставив перед радянськими вченими завдання посилення боротьби проти сучасної буржуазної ідеології і ревізйонізму. В активі радянської науки чимало цінних історико-філософських досліджень, де піддається гострій і аргументованій критиці антмарксистська сутність як окремих філософських і соціально-політичних проблем, так і цілі напрями буржуазної філософської і суспільної думки минулого і теперішнього, соціал-реформізму і ревізйонізму. Нині, в умовах ускладнення міжнародного становища і загострення ідеологічної боротьби особливо потрібна систематична наступальна критика ідеологічних зброєносців імперіалізму на чолі з правлячими колами США, що розгорнули «хрестовий похід» проти комунізму. Наш обов'язок — оперативню викривати поширені за кордоном і використовувані для підриву основ соціалізму, комуністичної ідеології буржуазії і ревізйоністські фальсифікації марксистсько-ленінської філософії і суспільно-політичної думки народів СРСР і братніх соціалістичних країн.

Радянські вчені, що працюють у галузі історії суспільної думки, виходячи у своїх дослідженнях з рішень XXVI з'їзду КПРС, спрямовують зусилля на вивчення актуальних проблем теоретичної спадщини, духовної культури минулого і сучасної епохи. Відзначаючи у переддень 1983 року 60-річчя утворення Союзу РСР, а в 1983 році 80-річчя створення нашої ленінської партії, радянські філософи з глибоким усвідомленням свого покликання докладають усіх зусиль для піднесення рівня своєї науково-дослідницької й ідеологічної роботи.

* * *

Интернационалистское содержание развития советской философской науки является отражением интернациональной природы и значения марксистско-ленинского революционного учения, практики социалистического и коммунистического строительства. Ленинское теоретическое наследие играет огромную методологическую роль в развитии философской мысли в странах социализма, в идейном вооружении международного коммунистического и рабочего движения. Под руководством ленинской партии в нашей стране на всех этапах строительства нового общества советские философы вместе со всеми учеными-обществоведами решали важнейшие проблемы марксистско-ленинской теории, коммунистического воспитания трудящихся. В статье акцентируется внимание на актуальных вопросах теории развитого социализма, дальнейшего исследования истории марксистско-ленинской философии, критики различных антикоммунистических доктрин и концепций.

ПРОБЛЕМА ОХОРОНИ ПРИРОДИ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

(Питання методології)

Однією з особливостей соціалістичної культури є дбайливе ставлення до природних багатств. Принципи соціалістичного природокористування дістали своє втілення вже в перших декретах Радянської влади¹; упорядковується землекористування, виявляється піклування про збереження природи й історичних пам'яток, створюються перші заповідники і заказники. Утворення СРСР розширило масштаби охорони природи, стало надзвичайно важливою передумовою раціонального, комплексного використання природних багатств нашої Батьківщини.

Єдність використання природи та її охорони і відновлення — основний принцип ведення народного господарства нашої країни. Лісорозробки і лісопосадки, зрошування і меліорація земель, боротьба з ерозією ґрунту і раціональне використання цілинних і перелогових земель, організація широкої мережі заповідників і створення агроценозів високої продуктивності, охорона рік і будівництво нових водоймищ і водосховищ — все це становить лише окремі взаємопов'язані ланки соціалістичного природокористування. У справу реалізації заходів по охороні природи поступово залучається все населення нашої країни. Раціональне природокористування є нині конституційним обов'язком кожної радянської людини².

Питання охорони природи, раціонального природокористування всебічно обговорюються на з'їздах КПРС. Як відзначалось на XXVI з'їзді партії, за правильне, дбайливе використання природних ресурсів «ми несемо відповідальність не тільки перед нинішнім, але й перед майбутніми поколіннями»³.

Охорона природи, включена в загальне природокористування, все більшою мірою визначає зміст не тільки економічних заходів, а й дальшого розвитку всіх складових компонентів соціалістичної культури, оскільки «дальший розвиток економіки, науки і культури не може здійснюватися без врахування наслідків впливу людини на природу»⁴.

На етапі розвинутого соціалізму перед нашим суспільством постають якісно нові завдання в галузі охорони природи. Специфічною тенденцією охорони природи за цих умов є перехід від пасивного її захисту до активного, формування в структурі народногосподарського комплексу таких нових галузей, які безпосередньо спрямовані не тільки на відтворення природних систем, що зазнали несприятливого впливу технологічних процесів, а й на знешкодження такого впливу. Все це особливо актуалізує розробку теоретико-методологічних проблем охорони природи.

Саме тому нині набуває дедалі більшого значення осмислення методологічних питань соціалістичного природокористування, яке перед-

¹ Так, в 1919 р. в декреті «Про ліс», підписаному В. І. Леніним і Я. М. Свердловим, вказувалось на необхідність «комплексного використання лісу».

² Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, ст. 67.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 49.

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом.— К., 1978, т. 6, с. 534.

бачає здійснити «з використанням найновіших науково-технічних засобів дослідження природних ресурсів, а також контроль за станом навколишнього середовища і джерелами його забруднення»⁵.

У цій статті розглянемо методологічні питання охорони природи контексті біологічної теорії еволюції. Осмислення цих питань має, на наш погляд, істотне значення для з'ясування загальних особливостей взаємозв'язку природи і культури.

К. Маркс та Ф. Енгельс, аналізуючи становлення стародавніх культур, переконливо показали, що однією з важливих детермінант їх формування і розвитку є природні умови (і природні особливості самої людини як матеріальної істоти, і навколишнє природне середовище життя і діяльності людей). «Перша передумова всякої людської історії, — зазначали вони, — це, звичайно, існування живих людських індивідів. Тому перший конкретний факт, який треба констатувати, тілесна організація цих індивідів і зумовлене нею відношення їх до іншої природи. Ми тут не можемо, звичайно, заглиблюватися ні вивчення фізичних властивостей самих людей, ні у вивчення природних умов — геологічних, оро-гідрографічних, кліматичних та інших відношень, які вони застеляють. Всяка історіографія повинна виходити із цих природних основ і тих їх видозмін, яких вони, внаслідок діяльності людей, зазнають в ході історії»⁶.

Природні умови детермінують, як зауважують К. Маркс і Ф. Енгельс, «не тільки первісну, природно виниклу тілесну організацію людей і особливо расові відмінні між ними, але і весь її дальший розвиток чи відсутність розвитку — по сей день»⁷.

Основоположники марксизму приділяли особливу увагу з'ясуванню впливу природних умов на розвиток культури. Наведені вище положення свідчать, що К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали передумови існування і розвитку людини та її культури і у внутрішній природі людини, і зовнішній природі як середовищі її життя і сфері діяльності. Звичайно, треба зважати на те, що і природа людини, і природа як середовище життєдіяльності людей — не лише природне (наприклад біологічне). Це, передусім, біологічне, перетворене соціальним, суспільним як специфічним способом існування людини. У такому розумінні «людські предмети не є природними предметами»⁸, а сутністю людини є «сукупність усіх суспільних відносин»⁹.

Отже, передумовою становлення і розвитку людини є природа (як внутрішня, так і зовнішня), трансформована через соціальність. Тому «виробництво життя — як власного, за допомогою праці, так і чужого через народження — появляється відразу як двояке відношення: одного боку, як природне, а з другого — як суспільне відношення»¹⁰.

Висновки про те, що «людина є частина природи»¹¹ і як кожні частина «повинна узгоджуватися з цілим, а не навпаки»¹², належат до основних постулатів діалектико-матеріалістичного розуміння співвідношення людини і природи. У цьому співвідношенні людина стає активною, домінуючою компонентою цілого, саме вона несе відповідальність за ті зміни (як позитивні, так і негативні), що відбуваються нині в навколишньому середовищі. І саме їй треба створити систему науково обгрунтованого управління природою, раціонального природокористування, що уможливить дальше існування та розвиток людства

⁵ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рік. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 195.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 18—19.

⁷ Там же, с. 18.

⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Там же, т. 4, с. 150.

⁹ Маркс К. Тези про Фейєрбаха. — Там же, т. 3, с. 3.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 27.

¹¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 87.

¹² Ленін В. І. V з'їзд РСДРП. — Повне зібр. творів, т. 15, с. 344.

Останніми роками з'явилося чимало публікацій, присвячених аналізу різних аспектів складного комплексу питань гармонізації співвідношення суспільства і природи. І це глибоко закономірно, оскільки зазначені питання тісно пов'язані з іншими найактуальнішими глобальними проблемами сучасності: війни і миру, співробітництва країн з різним соціальним ладом, а також з питаннями ідеологічної боротьби, визвольного руху тощо. У наш час настійніше, ніж у минулому, проблеми відношення людини до природи постають у їх загальносвітоглядному, етичному та інших аспектах. Особливо актуальною стає необхідність дотримання першої (згідно з Марксом) передумови розвитку культури — збереження життя людства, що нерозривно пов'язане із збереженням природи як неодмінної умови його існування. По суті, сучасна зростаюча тенденція охорони природи — це тенденція охорони людини, її існування, її тілесної організації як основної передумови людського розвитку, культури. Один з відомих природознавців, Д. Ж. Дорст, дійшов висновку, що найважливіша проблема в галузі охорони природи — «це захист нашого виду від нас самих»¹³.

Слід підкреслити у зв'язку з цим ту обставину, що сучасна науково-технічна революція, хоч які великі її успіхи і перспективи, не виводить людство з біологічного кругообігу, не робить його незалежним від природи, а навпаки, в ряді випадків посилює цю залежність, надаючи їй нових форм. Як зазначав академік Є. К. Федоров, у наш час «зростає нова форма залежності людини від природи — тепер уже не від властивостей і умов природного середовища (хоч ця залежність як була, так і залишається первинною передумовою життя людини. — К. С.), які раніше диктували можливі рамки існування, а від усієї сукупності природних ресурсів, від розмірів і маси Землі. Нині вже не можна не рахуватися з кордонами і межами всього, що існує на нашій планеті, що стала єдиним і спільним ареалом людської діяльності»¹⁴. Саме внаслідок цього проблеми охорони природи переростають у наш час у «проблему оцінки можливих варіантів і пошуку оптимальних шляхів розвитку людського суспільства на найближче століття»¹⁵.

Отже, масштабність завдань в галузі охорони природи зростає, а це зумовлює і виникнення нових труднощів у процесі розв'язання зазначених завдань. Раніше співвідношення «людина — природа» розглядалося як сукупність складних сутностей, що протистоять одна одній, тобто людина і середовище її діяльності («окультурена природа») протиставлялись «дикій природі» як навколишньому середовищу. В цьому аспекті природа часто розглядалась як середовище розвитку культури, як навколишнє її середовище. Ця традиція виникла ще в сиву давнину, коли за еталон культури слугувала оброблена природа, перетворена практичною діяльністю людей. Скажімо, у Стародавньому Римі (в працях Тацита, Ціцерона та ін.) германців називали варварами, зокрема, тому, що вони лише використовували природу, а не обробляли її¹⁶. Та й у наш час ми вважаємо «збирання», тобто використання природи, старовиннішим, примітивнішим прийомом, ніж, наприклад, обробіток землі чи тваринництво. Використання природи (як органічної, так і неорганічної), а також її обробіток є необхідними компонентами і сучасного відношення до природи, хоч їх характер, масштаби, роль і співвідношення значно змінилися і продовжують змінюватися у ході розвитку людства. Успіхи обробітку природи спричинили виникнення

¹³ Дорст Д. Ж. До того, як умерет природа. — М., 1968, с. 128.

¹⁴ Федоров Е. Экологический кризис и социальный прогресс. — Новый мир, 1975, с. 177.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див.: Кнабе Г. С. Понимание культуры в древнем мире и Тацит. — В кн.: История философии и вопросы культуры. М., 1972, с. 128.

небезпечної ілюзії про всемогутність панування людини над природою, створили передумову екологічної кризи. Ф. Енгельс, як відомо, попередив про небезпеку перебільшення значущості «перемог» людини над природою, які можуть, а часто-густо і приводять до негативних наслідків.

За умов науково-технічної революції розмежування природи на оброблену (піддану впливові людини) і «дику» втратило сенс. Вся природа нашої планети і космічний простір, що оточує її, знаходяться під впливом людини, відмінність — лише в масштабах цього впливу, його спрямованості і якості. Ідея В. І. Вернадського про перетворення біосфери (як переважно «дикої» і почасти обробленої природи) в ноосферу (як біосферу, в якій перебіг всіх основних процесів контролюється, управляється людиною) стає життєвою необхідністю. Йдеться про нову форму природокористування, про культивування природи, про збереження її багатств і розумне їх використання і примноження. К. Маркс неодноразово підкреслював необхідність науково обгрунтованого управління і природою, і культурою загалом, зазначаючи, що «культура, коли вона розвивається стихійно, а не *спрямовується свідомо... залишає після себе пустиню*»¹⁷. У листі до Ф. Енгельса К. Маркс наводить як слушну думку П. Тремо: «Людські проекти, які не зважають на великі закони природи, приносять лише злигодні»¹⁸.

У наш час природа стає не тільки передумовою розвитку культури, а й її результатом, її виявом, бо це природа, перетворена людиною, і міру цього перетворення, його спрямованість, мету і сенс визначають не які-небудь окремі фактори, а культура загалом, як «система тих форм і способів людської життєдіяльності і спілкування, які на певному історичному етапі забезпечують виникнення, існування і розвиток людини»¹⁹. Природа є не лише компонентом матеріальної культури — як сфера і предмет діяльності людини (як «майстерня», де людина — працівник), а й необхідним компонентом і умовою розвитку духовної культури, формування моральних і естетичних цінностей, відносин між людьми, виховання повноцінної, різнобічної і гармонійно розвиненої особи. Можна, з нашого погляду, твердити, що рівень культури суспільства значною мірою визначається характером його відношення до природи. «Виступаючи немовби посередником між людиною і природним середовищем, культура, — зауважують Ю. В. Бромлей та Н. Я. Бромлей, — сама є результатом їх взаємодії, причому взаємодії особливої, що якісно відрізняється від взаємодії з середовищем у тварин»²⁰.

Тією ж мірою, якою культура є результатом взаємодії людини і природного середовища, останнє виступає дериватом культури. Ця особливість досить чітко виявляється на сучасному етапі, коли вся природа «окультурена» людиною, перебуває під впливом культури, по суті створена нею.

Як ми вже зазначали, у розв'язанні проблем охорони природи треба звжити на чисельні фактори. Основними з них є соціальні, економічні, політичні та ідеологічні. Водночас варто, на нашу думку, виділити також чинники науково-теоретичного і методологічного характеру. І передусім — питання створення наукової теорії охорони природи, яка дозволить перейти від окремих заходів (наслідки яких не завжди можна передбачити на тривалий період часу) до широких, комплексних заходів на міцній науковій основі. Проблем тут чимало, ми спинимося на деяких, найістотніших.

¹⁷ Маркс К. Лист Ф. Енгельсу, 25 берез. 1868 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 43.

¹⁸ Маркс К. Лист Ф. Енгельсу, 7 серп. 1866 р.— Там же, т. 31, с. 204.

¹⁹ Шипкарук В. І. Світогляд і духовна культура.— Філософ. думка, 1982, № 2, с. 29.

²⁰ Бромлей Ю. В., Бромлей Н. Я. Культура и природа.— Вест. АН СССР, № 10, с. 84.

Визначення об'єкта теорії охорони природи. Ця проблема посідає важливе місце серед основних питань еволюційної біології та екології і пов'язана зі зміною їх базового об'єкта. Справді — що треба охороняти? Що має бути об'єктом теорії охорони природи?

В організмичній біології основним об'єктом дослідження, а отже і охорони, має бути організм, у дарвінівській еволюційній теорії таким об'єктом є вид, у сучасній теорії еволюції — популяція. Відповідно до цих об'єктів охороняються види і популяції організмів. Більшість заповідників, що належать до найефективніших форм охорони природи, організовані згідно саме з цими міркуваннями: охороняється вид оленів і популяція бобрів або ж соболів; той чи той вид рослин — кедр, лотоси тощо. Основний акцент робиться при цьому на певному виді рослини чи тварин, що живуть у тому або іншому середовищі. В даному випадку середовище розуміється як середовище живлення, гніздування, розмноження тощо, тобто лише як щось зовнішнє щодо предмета охорони. Як бачимо, тут все ще панує традиційне уявлення про можливість розчленування і протиставлення єдності «організм (вид, популяція) — середовище».

Не маючи змоги більш-менш докладно проаналізувати еволюцію поняття «середовище», відзначимо, однак, що основною тенденцією в цьому процесі є перехід від відокремлення організму і середовища, від розуміння розвитку органічного світу як його «виділеності» з середовища до встановлення дедалі більшої їх органічної єдності, з'ясування їх взаємопроникнення і взаємовпливу. В наш час середовище розуміється не тільки як сума явищ неорганічної природи, що оточує живий організм, але включає комплекс взаємопов'язаних форм життя. Значні зміни в розуміння середовища внесла сучасна екологія, піднісши значущість взаємодії організмів до ролі екологічного і еволюційного чинників.

У сучасній біології співвідношення організму і середовища інтерпретується як цілісна система. Розчленування цієї єдності можливе, по суті, лише з дослідницькими цілями. Розуміння співвідношення організму і середовища як цілісної системи передбачає уточнення об'єкта біологічного дослідження не тільки внаслідок врахування деяких компонентів середовища, а й за рахунок поновлення єдності організму і середовища, яке повністю реалізується лише на надорганізменних рівнях живого.

Вже давно висловлюється така точка зору, згідно з якою основним еволюціонуючим об'єктом життя є біогеоценоз — система, в якій організм, середовище (його біотичні та абіотичні чинники, середовище внутрішнє і зовнішнє) — це абстракції для позначення окремих елементів, сторін, які виділяються в ході аналізу. Еволюція живих організмів окремо від середовища неможлива, еволюціонує весь комплекс, вся єдина система, напрям же еволюції визначається специфічними формами взаємодії компонентів цієї системи²¹.

Визначення біогеоценозу як основної еволюціонуючої структури, безпосередньо пов'язаної з біосферою, дещо полегшується, оскільки біогеоценоз досліджується як цілісна система, здійснюються спроби сформулювати специфічні закономірності, показати механізм регуляції його структури, еволюцію і характер зв'язку з біосферою. Проте ще й понині основна увага приділяється дослідженню окремих структурних компонентів біогеоценозів, хоч воно і спрямоване на розуміння специфіки функціонування біогеоценозу загалом. Водночас навіть за значного розвитку структурно-функціонального напрямку дослідження біогеоценозів поза увагою вчених залишається їх еволюція, що значною мірою зменшує прогностичну силу таких досліджень. Цілком зрозуміло, що-

²¹ Див.: Шмальгаузен И. И. Кибернетические вопросы биологии.— Новосибирск, 1968, с. 22.

прогностика (на тривалій період часу) становить один з найважливіших аспектів природоохоронної теорії.

Зазначимо, що окремі питання еволюції біогеоценозів, їх окремих підсистем і підрівнів тією чи тією мірою були предметом спеціального аналізу в працях В. Н. Сукачова, В. В. Мазінга, Б. А. Бикова²² та інших.

Можливість «ойкологічної еволюції» визнавав С. С. Четвериков, а також М. П. Дубинін. Для визначення специфіки еволюції біогеоценозів було введено чимало понять: «філоценогенез» (історичний розвиток типів рослинності формацій або асоціацій); «селектоценогенез» (впровадження в біогеоценоз нових видів, що витісняють при цьому «аборигенні» види, внаслідок чого змінюється весь біогеоценоз); «сингенез» (сполучений розвиток видів) тощо. Б. А. Биков запропонував використовувати поняття «біогеоценоз» для описання одночасного і єдиного процесу еволюції видів і біоценозів, а В. В. Мазінг вважає, що для характеристики історичного розвитку ценотичних систем зручніше користуватися поняттям «синеволюція» (аналогічно до синекології, синморфології тощо). Істотним у всіх наведених термінах є те, що за їх допомогою підкреслюється специфіка історичних перетворень на супервидових рівнях організації живого.

Не вдаючись до детального аналізу різних підходів і точок зору на характер еволюції в надвидових системах, відзначимо все ж наявність у біології досить чіткої лінії пошуку специфіки, структури, функції і, особливо, еволюції біогеоценозів (і взагалі систем надвидового рівня). Для піднесення ефективності такого пошуку, мабуть, потрібне чітке розмежування двох взаємопов'язаних явищ: еволюції біогеоценозів, з одного боку, і біогеоценозу як основної еволюціонуючої одиниці, з другого. В методологічному плані наведене розмежування подібне до тих, що є вже ustalеними в сучасній біологічній науці: популяція як основа еволюційного процесу і еволюція популяції, чинники еволюції і еволюція чинників еволюції, еволюція функцій і функціональна еволюція. В кожному з цих розмежувань в одному випадку йдеться про еволюцію як атрибут однієї з елементарних біохорологічних одиниць живого чи його кардинальних властивостей і ознак, у другому — про обґрунтування на якомусь елементарному об'єкті еволюції як фундаментальної властивості живого, по суті, про побудову загальнобіологічної теорії еволюції.

Зазначимо, що й нині ще не всі дослідники згодні з трактуванням біогеоценозу як елементарної еволюційної одиниці. Так, В. Н. Тимофеев-Ресовський вважає, що елементарна еволюційна одиниця має відповідати двом основним вимогам: 1) як така вона не повинна підрозділятися, тобто спадково змінюватися в ряді біологічних поколінь; 2) вона має реально і конкретно існувати в природних умовах. І доходить висновку, що такою одиницею може бути лише популяція²³. По суті такі ж вимоги містяться і в порівняльній характеристиці організму і біоценозу, яку дав понад сорок років тому В. Буковський: «Довільний організм походить від подібного до себе і розвивається з одного зачатку, тимчасом біоценоз може самовідновлюватися, але частіше виникає із розрізнених зачатків». І далі: «Біоценоз — переважно... множина, організм — переважно... єдність»²⁴. Правда, висновок тут інший, — не популяція (тоді популяційний підхід лише став домінуючим), а організм — елементарна одиниця еволюції.

²² Див.: Сукачев В. Н. Избр. труды: В 3-х т. Т. 1.— Л., 1972.— 418 с.; Мазинг В. В. Что такое структура биогеоценоза? — В кн.: Проблемы биогеоценологии. М., 1973, с. 148—157; Биков Б. А. Биогеоценозы и эволюция. — В кн.: Флора и растительные ресурсы Казахстана. Алма-Ата, 1975, с. 23—35.

²³ Тимофеев-Ресовский В. Н. Популяция, биогеоценозы и биосфера Земли. — В кн.: Математические методы в биологии. М., 1975, с. 19—29.

²⁴ Буковский В. К. К критике основных проблем и понятий биоценологии. — В кн.: Проблемы экологии и биоценологии. Л., 1935, т. 2, с. 86.

Отже, єдиним серйозним аргументом є вимога спадкового самовідтворення еволюціонуючої одиниці (реальність і конкретність існування біогеоценозу в природних умовах нині практично ніким не заперечується). Видається, що ця вимога потребує певного уточнення, оскільки вона відрізняється яскраво виявленим, в одному випадку, популяційцентризмом, а в другому — організоцентризмом, практично не залишаючи «шансів» іншим біохорологічним одиницям. Не вважаючи своїм завданням пропонувати конкретні критерії виділення елементарної еволюційної одиниці, зазначимо, однак, що такими повинні бути критерії (критерій), що відображують справді фундаментальні властивості живого. Критерій повинні бути також рядоположними, тобто рівноцінними за ступенем загальності. Другий же із запропонованих критеріїв явно превалює над першим за ступенем загальності, оскільки той має крен за рівнем (або на популяційний, або на організменний рівень). Якщо ж ми розглядаємо біологічну форму руху матерії загалом, то, очевидно, вона відзначається і біологічною безперервністю, а спадкова мінливість в ряду біологічних поколінь — лише один з її виявів. Тому перший критерій може бути переформульований як вимога забезпечення генетичної (в розумінні історичної) спадкоємності і безперервності. Зазначимо й те, що даних двох критеріїв недосить, оскільки потребують врахування й інформаційно-трофічні параметри, що визначають спосіб буття і реалізації сутнісних сил досліджуваних систем. В плані всього наведеного вище біогеоценоз цілком відповідає вимогам, що висувуються до елементарних еволюційних одиниць.

Виникає також питання про можливість еволюційних одиниць: в основі еволюції живої матерії одна якась біохорологічна одиниця чи їх може бути кілька? Вичерпну відповідь на це питання буде дано, очевидно, в процесі дальшого розвитку біології і еволюційної теорії.

Поки що не викликає сумнівів одне — дальший розвиток еволюційної теорії з усіма можливими наслідками значною мірою визначатиметься спрямованістю досліджень на біогеоценоз як елементарну одиницю еволюційного процесу.

Підбиваючи підсумки, сформулюємо основні вимоги і постулати біогеоценології, що мають еволюційний зміст і важливе методологічне значення для осмислення питань охорони природи: 1) об'єктом охорони природи (в теоретичному і практичному аспектах) є біогеоценоз як цілісна система, що самовідтворюється; 2) охорона природи повинна спрямовуватися на збереження, відтворення властивостей біогеоценозу, що самоорганізуються, на його функціонування як цілісної системи. Якщо значні, істотні складності виникають уже в ході визначення об'єкта теорії охорони природи, то в процесі побудови такої теорії вони помітно зростають.

Цілісні природні системи, особливо такі масштабні, як біогеоценоз, є самокерованими і самовідтворюваними, у стані динамічної стабільності він може існувати тривалий час. Саме в цьому виявляється специфіка тієї цілісності, яку називають органічною. Біогеоценоз у процесі свого функціонування не використовує повністю (на самовідновлення) всю «продукцію», що виробляється, створює певні «надлишки», вилучення яких не впливає на міру його цілісності. Очевидно, глобальне завдання у галузі охорони природи полягає у точному врахуванні «надлишків продукції» біогеоценозів, а також резервів біогеоценозів у піднесенні продуктивності. З нашого погляду, розв'язання подібних завдань значно складніше простого економічного балансу, воно повинне враховувати численні фактори існування і розвитку біогеоценозів. Необхідними компонентами системи знання про біогеоценоз є: повна «інвентаризація» компонентів біогеоценозу і аналіз його структури; дослідження продуктивності та резервів самовідтворення; з'ясування тенденцій розвитку біогеоценозу загалом та його компонентів; дослідження механізмів самовідтворення з метою їх оптимізації тощо.

Сучасні методи конструювання теоретичного знання містять величезні можливості для побудови строгих, математизованих теорій. Обчислювальна техніка дає змогу швидко оперувати з величезною кількістю числових даних і їх співвідношеннями. Проте стосовно природних систем нагромадження факторів і числових параметрів виявляється недостатнім. Позначається величезна складність, динамічність, еволюційність таких систем, складний характер зв'язку окремих ознак. Та й самих ознак виявляється надзвичайно багато, їх відбір передбачає формулювання критеріїв, що також є не дуже простою справою.

У створенні теорії охорони природи (вже на рівні концептуальних моделей) виникають значні труднощі логіко-методологічного характеру. Однією з них є складність побудови цілісних концептуальних моделей досить великих природних фрагментів, що включають і діяльність людини. За такого глобального підходу з'ясовується специфіка спільної еволюції людини і біосфери, а це вимагає високого рівня інтеграції природничих, суспільних і технічних наук. Метою подібних досліджень є визначення критеріїв забезпечення гармонійності такої спільної еволюції, розв'язання завдання, єдиного для всього людства — збереження стабільності існування роду *homo sapiens*²⁵.

На жаль, сучасна наука ще не виробила засобів глобального синтезу. Водночас успішно створюються часткові моделі, в яких моделюються підсистеми або сторони біогеоценозу (наприклад його продуктивність). Такі моделі, безперечно, потрібні і вельми корисні. Але важливо також інтенсифікувати і пошук засобів укрупнення моделей, перехід від часткових моделей до загальних. Просте збільшення чисельності часткових моделей може виявитися недостатнім для адекватного відображення загальних закономірностей всього біогеоценозу.

Труднощі моделювання біогеоценозів помітно збільшуються внаслідок того, що ряд модельованих природних зв'язків і їх значущість або ще не з'ясовано, або не можна визначити з потрібною точністю. Експериментальна перевірка в даному разі також обмежена. В природі неможливо провести експеримент глобального масштабу, а в разі невдачі повернутися до початкового стану. Такі дії в природному середовищі здебільшого мають необоротний характер. Ця ж обставина утруднює перевірку ізоморфності побудованої моделі реальної ситуації.

Під час побудови моделей дослідник звичайно спирається на нагромаджені дані, тобто на наявний досвід. У ряді випадків на основі минулого можна прогнозувати майбутнє. Проте в моделях охорони природи потрібна орієнтація на віддалене майбутнє, а це робить недостатніми ті дані, що містяться у минулому досвіді. Адже не завжди можна з потрібною точністю визначити репрезентативність даних минулого досвіду і можливість побудови на їх основі моделей, що мали б істотну прогностичну силу.

Такий складний об'єкт, як біогеоценоз, уможливило побудову багатьох концептуальних моделей відповідно до обраного принципу конструювання. Потрібні критерії вибору оптимальних моделей і дослідження умов ефективного використання методу аналогії з моделями інших систем.

Є труднощі і з оцінкою усіх гаданих чинників, що відіграють певну роль у побудові ізоморфних моделей, і з врахуванням неоднозначності визначення сигнатури ознак.

До всіх названих і неназваних труднощів додається ще одна: модель повинна бути зрозумілою і практично придатною. Очевидно, в моделюванні таких складних систем (де помилка має бути виключена або зведена до мінімуму) з'ясування стохастичних (імовірнісних) закономірностей стає недостатнім. Динамічність процесів природи також

²⁵ Моисеев Н. Н., Свиричев Ю. М. Системный анализ динамических процессов биосферы.— Вест. АН СССР, 1979, № 2, с. 57; Моисеев Н. Н. Гуманитарные проблемы большой экологии.— Вест. АН СССР, 1980, № 10, с. 70—83.

накладає певні обмеження на побудову моделей, оскільки імовірними є зміни модельованої ситуації в ході побудови і розробки моделей.

Як бачимо, перелічці трудності значні і їх подолання пов'язане з глибокими теоретичними та методологічними розробками, що не лише враховували б увесь комплекс наявних наукових даних, а й уможливили визначення перспективних напрямів наукового пошуку.

Як ми вже відзначали, проблеми охорони природи не розв'язуються тільки шляхом розвитку науки або техніки. Вони потребують участі в цій справі всього населення країни. Більше того, із зростанням народонаселення і розгортанням науково-технічної революції, яка насичує весь процес природокористування складною і численною технікою, а наш повсякденний побут багатьма машинами і різними неприродними матеріалами, зростає значущість людського чинника в охороні природи. Успіх природоохоронної політики в кінцевому підсумку забезпечують люди. Тому цілком зрозумілим є глибокий і тісний зв'язок природоохоронних проблем з світоглядом, традиціями, вихованням, мораллю, органічна включеність зазначених проблем у сферу матеріальної та духовної культури.

Розглянемо питання, що постають при цьому, дещо детальніше.

За тисячоліття діяльності людини виникли не лише позитивні ідеали і явища, а й негативні — наприклад речовий фетишизм, прагнення не тільки до нагромадження, а й навіть більшою мірою — до володіння і розтринькування, марнотратства. Ця тенденція в наш час сягає особливо значущих масштабів, що викликає обгрунтовану тривогу вчених. І це цілком зрозуміло. Потрібний інтенсивний пошук альтернативи зазначеній установці і утвердження нової альтернативи. Для формулювання і утвердження нової альтернативи необхідні, звичайно, значні корективи в наявному підході до проблем виховання і навчання, включення бережного ставлення до природи до найважливіших внутрішніх переконань людини, вироблення відповідних норм поведінки людини щодо природи і копівка, щоденна робота, спрямована на запровадження цих норм серед найширших мас населення. Природа повинна стати особливою культурною цінністю, а ставлення до неї — таким же, як до інших культурних цінностей людства. Усвідомлення того, що природа є необхідною умовою життя людини і чинником розвитку культури, має посісти одне із основних місць у структурі культурних цінностей. Звісно, для цього потрібна інтенсивна і різнобічна розробка основ і засобів екологічного виховання, їх активне запровадження у життя. В реалізації природоохоронних заходів можливі, зокрема, два напрями.

Перший орієнтує на створення певних правил, інструкцій, що регламентують поведінку людини щодо природи, її ставлення до неї. В цьому разі мірою зростання інтересу до природи перелік таких правил, заборон, інструкцій тощо буде постійно збільшуватися і водночас завжди залишаться ситуації, не передбачені подібними регламентаціями. Крім того, йдучи цим шляхом, доведеться постійно збільшувати чисельність заповідників, місць, заборонених для масового відвідування і вільного відпочинку. Це, з одного боку, зменшує зону природи, доступну для масового відвідувача, з іншого ж — робить особливою принадли-вим проникнення у заборонені місця і володіння забороненими компонентами природи. Нарешті, правильне сприйняття заборонних санкцій передбачає досягнення певного рівня екологічного виховання.

Інший напрям здійснення природоохоронних заходів пов'язаний переважно не зі складанням «компендів» регламентацій правильного природокористування, а з включенням у світосприйняття людей таких знаць про природу, які б слугували основою правильної поведінки щодо неї. Доречна, з нашого погляду, така аналогія. Естетичне виховання зумовило те, що незалежно від заборон та інструкцій (які саме тому і втратили сенс) псування творів мистецтва, наприклад, картин, розглядається як акт вандалізму, як вияв патології поведінки (скажімо, психіч-

не захворювання). Така ситуація, звичайно, стала можливою лише внаслідок тривалого естетичного виховання. Коли ж руйнуються природні об'єкти (знищення дерева, тварини тощо), йдеться, як правило, про порушення заборон, постанов та ін. Завдання екологічного виховання полягає у тому, щоб сформувати у людини такі психологічні та моральні установки, такі переконання, які зробили б неможливим заподіяння будь-якої шкоди природі. Дія ж заборони обмежена; крім того, мірою піднесення ступеня свободи особи подібні заборони можуть викликати внутрішній протест. Отже, екологічне виховання має створити не зовнішні, а внутрішні заборони проти руйнування природи, воно не може обмежуватися вивченням правил та інструкцій поведінки. Його основне завдання — виховання любові до природи як величезної культурної цінності, включення її в комплекс світоглядних ідеалів. На нашу думку, треба істотно доповнити інші різновиди виховання — естетичне, етичне тощо — компонентами екологічного виховання. І справа тут не тільки в тому, щоб, наприклад, у галузі естетичного виховання прищепити розуміння, любов до творів мистецтва, що відтворюють і оспівують природу (природу людини також), а в тому, щоб ці почуття спрямувати до самої природи як вічно живого першоджерела цих творів. Потрібно акцентувати увагу не лише на тому, як зображено природу, а й на тому, яка ця природа, чому вона є джерелом натхнення для багатьох митців тощо.

Об'єктивні умови для ефективного екологічного виховання, гармонійне поєднання цього різновиду виховання з іншими його різновидами забезпечує лише соціалізм. На всіх етапах побудови і розвитку соціалістичного суспільства КПРС і Радянський уряд приділяли велику і постійну увагу проблемам охорони природи, розглядаючи їх як важливу складову завдань гармонійного розвитку суспільства, соціальних спільностей і особи. Екологічне виховання є істотним компонентом системи комуністичного виховання ще й тому, що формування гуманного, бережного ставлення до природи зумовлене самою суттю марксизму-ленінізму як наукового, послідовного гуманістичного світогляду робітничого класу.

Підхід до екологічного виховання не повинен бути суто утилітарним (в розумінні пасивного засвоєння інструкцій і правил поведінки), а творчим, треба створювати основу для самостійних рішень у потрібному напрямі в кожній конкретній ситуації. Насамперед — виробити правильні мотиви тих чи інших вчинків, які не можуть бути універсальними. Не тільки обов'язок, а передусім веління серця повинне керувати нашим ставленням до природи. Зрозуміло, що для виховання такого ставлення потрібно чимало сил і часу. Завдання ускладнюється тим, що людина завжди використовуватиме природу в своїх цілях, а це часто супроводиться її руйнуванням. Тому, очевидно, повинна значно зрости роль відновлювальних заходів, призначенням яких має бути не тільки відновлення зруйнованого (наприклад вирубленого лісу), а й створення на його місці нового, якщо можливо — кращого, ефективного. За такої умови підсумком людської діяльності є, як писав К. Маркс, «єдність людини з природою, справжнє воскресіння природи, здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи»²⁶.

* * *

Одним из важнейших глобальных вопросов современности является проблема охраны природы, имеющая отчетливо выраженную социально-классовую обусловленность.

Объективные предпосылки для успешного решения этой проблемы впервые формируются в процессе построения и развития социалистического общества, с устранением классовых антагонизмов, установлением общественной собственности на средства производства, переходом к планомерной организации не только всех основных сфер общественной жизни, но и, постепенно, природопользования.

²⁶ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 109.

Выявление специфики, условий, механизмов и следствий природопользования в различных социальных системах, путей и средств оптимизации всего комплекса отношений общества и природы при социализме предполагает углубленное исследование этих проблем, актуализирует разработку методологических основ научной теории охраны природы.

Создание и развитие теории охраны природы обуславливает, прежде всего, необходимость правильного решения методологических вопросов об особенностях биогеоценоза, являющегося объектом такой теории, об условиях воспроизведения свойств биогеоценоза как стабильно функционирующей системы, уяснения структуры, тенденций и закономерностей развития биогеоценоза в целом и его компонентов, исследования механизмов его самовоспроизведения с целью их совершенствования, преодоления трудностей моделирования как целостной системы и т. д.

Особенно важную роль в решении проблем охраны природы играет практическая реализация научных достижений и теоретических рекомендаций в области оптимизации природопользования в деятельности широчайших масс трудящихся, эффективное экологическое воспитание советских людей.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

БУЛАТОВ М. А. Логические категории и понятия.—К.: Наукова думка, 1981.—235 с..

В монографії розглядаються актуальні та маловивчені проблеми марксистсько-ленінської теорії категорій і понять, досліджуються функції категорій у визначенні понять, категоріальна класифікація понять, форми їх існування, тощо.

Гносеологический анализ структуры естественнонаучного знания.—К.: Наукова думка, 1981.—365 с.

Монографія присвячена аналізу методології, теоретичного та емпіричного рівнів природничонаукового знання (і дослідження) як взаємозв'язаних елементів в рамках єдиної структури. Розглядаються проблеми функціонування філософсько-методологічних регуляторів природничонаукового знання, становлення та обґрунтування теорії, гносеологічного статусу емпіричних узагальнень.

ГОРСКИЙ В. С. Историко-философское истолкование текста.—К.: Наукова думка, 1981.—206 с.

На основі узагальнення конкретного матеріалу з історії всесвітньої філософії аналізуються особливості джерел, які підлягають історико-філософському дослідженню, вивчаються процедури тлумачення текстів, спрямовані на адекватне розуміння об'єкта історико-філософського пізнання.

В. П. ТИЩЕНКО

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКЕ ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ

Утворення і успішний розвиток Союзу РСР, якому виповнюється 60 років, стало практичним втіленням в життя марксистсько-ленінських ідей пролетарського братерства, єдності людей праці. «Шістдесятиріччя СРСР, — говориться у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — знаменна подія в житті радянського народу, свідчення торжества ленінської національної політики КПРС, історичних досягнень соціалізму. В цю славну річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм»¹.

Історія не знає держави, яка в найкоротші строки досягла б так багато, як СРСР, у своєму політичному, економічному, соціальному і культурному розвитку. Нині наша країна — одна з наймогутніших держав світу. Частка СРСР у світовому промисловому виробництві піднялася з одного процента у 1922 році до двадцяти в наші дні. Сьогодні Радянський Союз виступає перед усім людством як творець величезного економічного, наукового і культурного потенціалу, провідна сила світової соціалістичної системи, загально визнаний борець за мир і соціальний прогрес. В СРСР панує народовладдя, діє найдемократичніша в світі Конституція, у творчій праці триває розвиток і зближення усіх класів і соціальних груп, націй і народностей, зміцнюються відносини дружби і соціалістичного інтернаціоналізму.

У дружній сім'ї народів-братів динамічно розвивається економіка всіх радянських республік. Сучасна промисловість, сільське господарство, наука, справжній розквіт культури — ось що характеризує будь-яку з них. Радянська Україна, наприклад, випускає близько 20 проц. промислової і сільськогосподарської продукції Радянського Союзу. В системі внутрісоюзного розподілу праці вона є однією з основних паливно-енергетичних, металургійних і машинобудівних, а також сільськогосподарських баз Союзу РСР. Вугілля, чавун, тепловози, автомобілі, електротехнічне обладнання, цукор, овочі — ця та інша продукція поставляється в усі республіки. В свою чергу, на Україну завозяться кольорові метали, нафтопродукти, машинобудівне обладнання, ліс, бавовна та ін. Без перебільшення можна сказати, що в продукції промисловості і сільського господарства республіки є частка праці трудящих усіх республік.

Вінцем революційно-перетворюючої діяльності радянських людей стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства. У країні сформувалась нова історична спільність людей — радянський народ, що стало підсумовуючим виявом процесу становлення особи соціалістичного типу, яку характеризують передусім патріотизм, інтернаціоналізм, висока комуністична свідомість.

Національні відносини за умов зрілого соціалізму постійно розвиваються і, природно, породжують ті чи інші проблеми, які потребують уважного і своєчасного вивчення і розв'язання. «Правильне, основане на марксистсько-ленінських принципах партійне керівництво сферою національних відносин, — підкреслюється у Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення Союзу РСР, — неодмінна умова прогресу бага-

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. — К., 1982, с. 3.

тонаціонального соціалістичного суспільства». Партія, Центральний Комітет КПРС, Політбюро ЦК КПРС «виявляють постійну турботу про всемірне зміцнення непорушної дружби і єдності народів СРСР, творчо розвивають ленінське вчення в національному питанні.

Комуністи були і залишаються прихильниками поступового, дедалі повнішого зближення націй на справді демократичній, справді інтернаціоналістській, як говорив В. І. Ленін, базі»².

Партія уважно стежить за новими процесами, які спричиняються розвитком нашої багатонаціональної держави, дбає про те, щоб вони діставали своєчасне і повне відображення у діяльності партійних, радянських, профспілкових організацій і господарських органів.

Одним із важливих засобів удосконалення національних відносин, розвитку дружби і братерства народів Союзу РСР є інтернаціоналістське виховання трудящих, зміст і основні напрями якого були всебічно обгрунтовані і розвинуті В. І. Ленінім. Комуністична партія, враховуючи конкретні умови окремих періодів, конкретизувала і уточнювала завдання в цій сфері, визначала цілі і вказувала шляхи їх досягнення.

Сьогодні інтернаціоналістське виховання — це багатопланова система детермінованих об'єктивними умовами зрілого соціалізму науково обгрунтованих заходів і методів, спрямованих на забезпечення глибокого засвоєння всіма радянськими людьми ідей і принципів соціалістичного інтернаціоналізму, на перетворення їх у глибокі знання, переконання й норми поведінки кожної радянської людини. Воно є невід'ємною складовою частиною загальної системи комуністичного виховання трудящих.

Партія приділяє неослабну увагу питанням дальшого удосконалення інтернаціоналістського виховання, підвищення його ефективності, спрямовує партійні організації на пошуки найбільш дієвих форм і методів розвитку і утвердження у радянських людей свідомості і почуття інтернаціоналізму. «Священний обов'язок партії, — наголошувалось на XXVI з'їзді КПРС, — виховувати трудящих в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»³. На посилення виховання у трудящих почуттів відданості соціалістичній Вітчизні, непорушної братерської дружби народів СРСР, непримиренності до будь-яких виявів націоналізму спрямовують і Постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та «Про організаторську і політичну роботу партійних організацій Грузинської РСР по підготовці до 60-річчя Союзу РСР».

Необхідність активізації і неуцільного удосконалення інтернаціоналістського виховання спричинюється насамперед самим великомасштабним процесом створення матеріально-технічної бази комунізму. Удосконалення єдиного народногосподарського комплексу, переведення економіки на рейки інтенсивного розвитку, розгортання науково-технічного прогресу, розробка і здійснення Продовольчої програми, раціональне розміщення продуктивних сил, освоєння нових районів Сибіру і Далекого Сходу, будівництво трансконтинентальних газо- і нафтопроводів — все це диктує потребу об'єднання зусиль багатьох народів. Комуністичне будівництво здійснюється тим успішніше, чим чіткіше розуміють усі його учасники органічний взаємозв'язок між завданнями країни загалом і діяльністю кожної республіки, краю, області, трудового колективу, кожного трудівника зокрема, чим глибше усвідомлюють вони свою інтернаціональну місію, будуючи нове суспільство.

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 13—14.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 68.

Необхідність розширення масштабів і підвищення дієвості інтернаціоналістського виховання диктується і тим, що динаміка розвитку нашої багатонаціональної держави породжує немало проблем, які потребують уваги партії. Скажімо, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, за останні роки в ряді республік значно збільшилась чисельність громадян некорінної національності, у яких, зрозуміло, є свої, специфічні потреби в сфері мови, культури, побуту. Саме тому з'їзд зосередив увагу партійних організацій на необхідності глибше виникати в ці питання, шукати шляхи їх розв'язання. Не слід також забувати, що націоналістичні передсуди, спотворені прояви національних почуттів можуть спостерігатися і тоді, коли об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів у відносинах між націями перестають існувати. Такі пережитки виявляються у місництві, некласовому тлумаченні окремими людьми подій минулого, сучасних явищ суспільного життя.

Ефективне інтернаціоналістське виховання є однією з передумов згуртування країн соціалізму, інтеграції соціалістичного виробництва, зміцнення єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху, успішної боротьби за мир і безпеку народів. Адже в сучасних умовах, коли відбувається загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені «саме на націоналістичні тенденції, і особливо ті з них, які набирають форми антирадянщини, буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»⁴.

Останнім часом особливо активізувались різні емігрантські антирадянські центри, зокрема «закордонні частини ОУН», сіоністи, інші антикомуністи. Так, напередодні 60-річчя утворення СРСР українська реакційна еміграція намагається підігріти антирадянську істерію імперіалістичних кіл, разом з ними безуспішно силкується перенести підірвні акції на територію СРСР, підірвати монолітну єдність радянського народу, непорушну дружбу і братерство всіх націй і народностей нашої країни.

В цих умовах, як указується у Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення СРСР, необхідно провадити послідовну, наступальну боротьбу зі спробами розпалити націоналістичні передсуди в окремих громадян, рішуче виступати проти будь-яких відхилень від ленінських принципів національної політики.

Ефективність інтернаціоналістського виховання спричинюється його комплексністю, яку, зокрема, можна розглянути як єдність трьох основних аспектів: світоглядного, соціально-політичного і морального. У першому з них ставиться завдання розвивати і зміцнювати у людей інтернаціоналістську свідомість на основі теорії наукового комунізму, бо ж переконаним інтернаціоналістом можна стати, лише глибоко засвоївши марксизм-ленізм — вчення, інтернаціональне за суттю і змістом. У соціально-політичному плані інтернаціоналістське виховання розкриває перспективу тих соціальних процесів, що відбуваються у міжнародних відносинах, і сприяє дальшому розвитку й зближенню націй і народностей. Тут головне полягає в тому, щоб усіма засобами ідеологічного впливу зміцнювати у свідомості кожної людини розуміння історичної неминучості нових, прогресивних моментів у розвитку національних відносин в умовах зрілого соціалізму, показувати, як на практиці реалізуються Комуністичною партією основоположення ленінської теорії з національного питання з метою зміцнення соціально-економічної та ідейно-політичної єдності всіх націй і народностей нашої багатонаціональної країни.

Що ж стосується морального аспекту, то тут інтернаціоналістське виховання покликане сприяти повсюдному впровадженню принципів ін-

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1972, т. 3, с. 206.

тернаціоналізму в культуру, побут, мораль, у повсякденне життя як окремих осіб, так і людських спільностей, суспільства загалом.

Неодмінною умовою для правильної постановки інтернаціоналістського виховання є глибоке знання дійсності, об'єкта виховання, визначення на цій основі ієрархії головних і підпорядкованих цілей, а також правильних шляхів їх досягнення. При цьому слід враховувати, що, поперше, та чи інша конкретна мета інтернаціоналістського виховання в якийсь момент (у результаті її неуспішної реалізації) відображується у суспільній свідомості, як характеристика певних політичних і морально-етичних якостей суспільства. Так, наприклад, оцінюючи рівень інтернаціоналістської свідомості радянських людей, ми підкреслюємо, що сьогодні ідеї радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму утвердилися як невід'ємні риси свідомості всього радянського народу і визначають лінію поведінки більшості населення. Отже, на сучасному етапі розвитку нашого суспільства правомірно, очевидно, говорити вже не про становлення інтернаціоналістської свідомості радянських людей, а про вирівнювання її рівнів по різних регіонах чи у різних груп населення та про її дальший розвиток і зміцнення усіх трудящих.

По-друге, й саме формування інтернаціоналістської свідомості постає як утвердження інтернаціоналізму, дружби й братерства між націями і народностями СРСР, як вдосконалення інтернаціоналістських відносин з трудящими інших країн. Природно, обидва ці аспекти — це частини єдиного цілого, що тісно пов'язані між собою. Але правильно визначити мету і завдання інтернаціоналістського виховання можна лише за умови врахування співвідношення цих двох аспектів у кожній конкретній історичній ситуації.

Цілі інтернаціоналістського виховання полягають у тому, щоб:

- активно формувати особу нового типу з рисами патріота й інтернаціоналіста;
- сприяти вирівнюванню рівнів інтернаціоналістської свідомості всіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей Союзу РСР;
- зміцнювати у радянських людей почуття загальнонаціональної гордості, належності до нової історичної спільності — радянського народу, до єдиної соціалістичної Батьківщини, до інтернаціональної сім'ї будівників комуністичного суспільства;
- повсюдно узвичаювати інтернаціоналізм як моральні норми, що визначають звички, поведінку й мотиви діяльності людей, виховувати у них високу культуру міжнародного спілкування;
- виробляти стійкий соціальний імунітет проти будь-яких виявів національної обмеженості, впливу буржуазно-націоналістичної та ревізійської ідеології.

Діяльність щодо дальшого розвитку свідомості і почуття інтернаціоналізму трудящих потребує і чіткого розуміння змісту інтернаціоналістського виховання, який у широкому розумінні включає в себе систематичну пропаганду досягнень ленінської національної політики КПРС, багатих інтернаціоналістських традицій Комуністичної партії, Радянської держави; всебічне роз'яснення трудящим закономірностей соціального розвитку, процесів інтернаціоналізації матеріального і духовного виробництва, що є об'єктивною основою зміцнення інтернаціональної єдності радянського суспільства; удосконалення соціалістичного способу життя, якому притаманні атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народностей країни, — способу життя, спрямованого на виховання, говорячи ленінськими словами, людей всебічно розвинених і всебічно підготовлених. Глибоке оволодіння основоположеннями марксистсько-ленінського вчення, вмінням дати рішучу відсіч підступам буржуазної пропаганди — це теж складові змісту інтернаціоналістського виховання, які забезпечують формування нової людини — патріота й інтернаціоналіста.

Досягнення цілей інтернаціоналістського виховання здійснюється тим успішніше, чим повніше і всебічніше враховується інтегральний характер процесу формування інтернаціоналізму радянських людей. І це зрозуміло, бо ж розвиток і зміцнення свідомості й почуття інтернаціоналізму тією чи іншою мірою здійснюється завдяки дії усіх основних видів комуністичного виховання. «Людина не виховується по частинах, вона створюється синтетично, всією сумою впливів, під які вона підпадає»⁵. Отож і в теоретичних розробках, і в практиці роботи партійних організацій з масами важливо враховувати діалектичний взаємозв'язок інтернаціоналістського, ідейно-політичного, трудового, патріотичного і морального виховання.

Єдність інтернаціоналістського виховання з ідейно-політичним ґрунтується на тому, що саме ідейно-політичне виховання відіграє першорядну роль у формуванні наукового світогляду трудящих мас, їх політичної свідомості, що є основою системи духовних цінностей людини, вироблення у всіх членів суспільства вміння з класових позицій підходити до оцінки соціальних явищ і процесів, у тому числі й у сфері національних відносин. «Бути патріотом і водночас стійким, переконаним інтернаціоналістом — це значить глибоко сприйняти соціалістичний світогляд, соціалістичну культуру, це значить бути вірним великому ленінському вченню»⁵. Тільки на основі органічного поєднання глибоких марксистсько-ленінських знань, переконань і соціальних дій формуються політична свідомість і психологія патріотів-інтернаціоналістів.

КПРС у всій своїй багатогранній діяльності завжди надавала і надає великого значення пропаганді серед трудящих марксистсько-ленінської теорії, глибокому засвоєнню ними її основоположних принципів. Цьому значною мірою сприяє активне залучення широких народних мас до суспільно-політичної діяльності, вміле використання таких ефективних засобів впливу на маси, як політична освіта, лекційна пропаганда, система політичного інформування.

Визначаючи місце марксистсько-ленінської освіти в справі дальшого зміцнення і розвитку інтернаціоналістської свідомості радянських людей, партія виходить з того, що політичне навчання є однією з основних ланок у пропаганді марксистсько-ленінської ідеології та світоглядних знань, які виступають теоретичною базою формування у трудящих політичного кругозору. Воно сприяє також глибокому засвоєнню комуністами і безпартійним активом теоретичних основ радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, марксистсько-ленінських положень про діалектику розвитку міжнародних відносин, виробленню на цій основі відповідних поглядів і соціальних дій. У 1981/82 навчальному році на Україні марксистсько-ленінську теорію в усіх ланках і формах партійної освіти вивчали 2,3 мільйона комуністів і безпартійних. Аудиторія економічного навчання становила понад 6 мільйонів чоловік. Відповідно до вимог постанови ЦК КПРС «Про дальше удосконалення партійного навчання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» в республіці значно збільшилась кількість тих, хто вивчає марксизм-ленінізм за індивідуальними планами. Крім цього, на Україні діє велика мережа народних університетів, де навчаються мільйони трудівників.

Це переконливий показник того, наскільки масштабним стало вивчення марксизму-ленінізму широкими масами трудящих. Водночас це — свідчення неухильного посилення впливу марксистсько-ленінської теорії і на свідомість людей, на весь суспільний розвиток загалом. Як

⁵ Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания.— В кн.: Макаренко А. С. Педагогические сочинения. М.; Л., 1948, с. 38.

⁶ Брежнев Л. И. Ленинским курсом, т. 3, с. 180.

показує досвід, в усіх ланках марксистсько-ленінської освіти останніми роками дедалі більше уваги приділяється вивченню творів основоположників марксизму-ленінізму про нації і національні відносини, історичного досвіду здійснення національної політики КПРС. На Україні минулого навчального року працювало 411 теоретичних семінарів з проблеми «К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін про соціалістичну революцію і пролетарський інтернаціоналізм», на 122 теоретичних семінарах вивчалась тема «В. І. Ленін, КПРС про національні відносини». В Івано-Франківській області твори В. І. Леніна, партійні документи з питань радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму вивчав кожен четвертий слухач марксистсько-ленінської освіти.

Характерно, що проблеми національних відносин, інтернаціональної єдності націй і народностей стали глибше розглядатись не лише на цільових заняттях, але й у вивченні інших курсів. І це закономірно, тому що кожна тема з питань історії КПРС, політичної економії, філософії, наукового комунізму більшою або меншою мірою має в собі пропагандистський і виховний заряд інтернаціоналізму, а пролетарський інтернаціоналізм — це не просто один із елементів або аспектів марксизму-ленінізму. Він пронизує весь зміст теорії і практики наукового комунізму.

Важливе місце в інтернаціоналістському вихованні посідає лекційна пропаганда, яка, як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди», перетворилась в дійовий чинник формування наукового світогляду, активної життєвої позиції, високих ідейно-політичних і моральних якостей радянських людей.

Місце і роль лекції в процесі пропаганди радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, ленінської національної політики, дружби і братерства народів визначається розгалуженістю лекційної діяльності, дохідливістю, дієвістю цього різновиду усної агітації й пропаганди.

Важливо також і те, що тема дружби, інтернаціоналізму може звучати не тільки у тематичних лекціях, а й у виступах з питань економіки, науки, культури, міжнародної діяльності КПРС. Це зумовлено тим, що інтернаціоналізм у нашому суспільстві — не просто ідеї і принципи, а реальна дійсність, наш радянський спосіб життя. І немає, мабуть, такої лекції, в якій не можна було б використати приклади, яскраві факти, що роблять наочними і зрозумілими для слухачів теоретичні положення інтернаціоналізму.

У рік святкування 60-річчя СРСР у нашій республіці, як і в країні загалом, значно зросла кількість лекцій з питань радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, ленінської національної політики. Велику популярність мають такі лекції, як «Торжество ленінської національної політики в СРСР», «Економіка — єдиний народногосподарський комплекс країни», «Радянський народ — нова історична спільність людей» та ін. Проводиться велика робота по критичній ідеології і політики українського буржуазного націоналізму, міжнародного сіонізму.

Практикою доведена особлива цінність циклів лекцій і циклових лекторіїв. У Львівській, Закарпатській, Тернопільській, Чернігівській, інших областях читаються цикли лекцій з питань марксистсько-ленінської теорії націй, а також з таких проблем, як «XXVІ з'їзд КПРС про дальший розвиток і зближення соціалістичних націй», «Два світи — два способи життя». Тільки в одному Жовтневому районі Києва проводиться 20 циклів лекцій, присвячених ювілею СРСР.

Активно пропагуються ідеї дружби народів, інтернаціоналізму засобами масової інформації і пропаганди. Добірки, присвячені 60-річчю утворення Союзу РСР, друкують усі республіканські газети і місцева преса. Партійні організації республіки прагнуть також сповна використати дійові форми масово-політичної роботи. Ударні тижні і

місячники на честь республік-сестер супроводжуються проведенням політінформацій, бесід, інших агітаційно-масових заходів, за допомогою яких розкривається значення дружби радянських народів, їх успіхів у комуністичному будівництві.

Основою дальшого розвитку інтернаціоналізму радянських людей є соціалістична праця, в якій закладено всі необхідні умови для формування всебічно розвиненої особи, вияву невичерпних сил і творчих можливостей людей. Саме в трудовому процесі, у взаємовідносинах представників різних національностей виявляється дія загальних, інтернаціональних інтересів і потреб, формуються ціннісні установки, спрямовані проти різних націоналістичних передсудів. У праці матеріалізуються відносини взаємодопомоги і братерського співробітництва всіх народів нашої країни. Їх самовіддана праця є показником їх ідейної переконаності, політичної зрілості, вірності інтернаціоналізму. «...Виконання інтернаціонального обов'язку на ділі, — підкреслюється у Постанові ЦК КПРС про 60-річчя утворення Союзу РСР, — означає сьогодні насамперед сумлінну, ініціативну, творчу працю на загальне благо, всемірне підвищення ефективності і якості роботи, активну участь у розв'язанні загальнонародних завдань, у дальшому зміцненні економічної та оборонної могутності Союзу РСР, світової соціалістичної співдружності»⁷.

Комуністична партія постійно дбає, щоб глибока і переконлива ідейна, політико-виховна робота завжди поєднувалась з практичним будівничим досвідом трудящих. Використовуючи багатий арсенал форм впливу на маси, партійні організації виховують у трудящих комуністичне ставлення до праці, яке в поєднанні з комуністичною ідейністю та високою моральністю є однією з провідних, визначальних характеристик радянської людини.

Особливо виразно виявляється взаємозв'язок ідейно-політичного, інтернаціоналістського і трудового виховання у соціалістичному змаганні. «Змагання, — відзначав М. І. Калінін, — не відчужує, а ріднить, не роз'єднує, а згуртовує, не руйнує, а цементує народи Радянського Союзу»⁸. Інтернаціональний характер соціалістичного змагання виявився уже в перші повоєнні роки, коли воно відіграло винятково важливу роль у подоланні економічної і культурної нерівності націй і народностей нашої країни, формуванні національних кадрів робітничого класу, значною мірою сприяло зламу національних перегородок, що віками мурувалися царизмом. Ще яскравіше виявляє себе інтернаціональний характер соціалістичного змагання за умов зрілого соціалізму, де воно безпосередньо і ефективно сприяє розвитку соціально-економічних основ інтернаціоналізму, дальшому підвищенню економічної могутності Радянської держави загалом і кожної радянської республіки зокрема, тобто зміцненню матеріальної основи справжньої рівності і згуртованості народів нашої країни. Народжене творчістю мас, говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, соціалістичне змагання становить справжню школу інтернаціоналістського виховання і братерської взаємодопомоги виробничих колективів усіх союзних республік⁹.

Важливо, що соціалістичне змагання розвивається не тільки між окремими виробничими колективами, а й між районами і областями. Так, всі 25 областей Української РСР, 33 міста, 250 міських і сільських районів, колективи 4305 підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів змагаються з 29 областями, 53 містами, 328 міськими і сільськими райо-

⁷ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 15.

⁸ Калінін М. И. Что дала Советская власть трудящимся? — В кн.: Калінін М. И. Избр. произведения : В 4-х т. М., 1962, т. 4, с. 288.

⁹ Див.: Щербинський В. В. Могучая сила ленинских идей соревнования. — Социалист. соревнование, 1977, № 2, с. 6.

нами, 4851 трудовим колективом РСФСР, Узбекистану, Вірменії, Естонії, Білорусії, Грузії, Молдавії, інших союзних республік. Багаторічне трудове суперництво ріднить металургів «Запоріжстали» і Череповецького металургійного заводу, трудівників Високопільського району Херсонської області і Аштаратського району Вірменської РСР, трудящих Львівської і Ульяновської областей, Київщини і Підмосков'я.

Нині зміст і спрямованість соціалістичного змагання визначалися підготовкою до 60-річчя утворення СРСР. Слідом за москвичами і ленинградцями вся країна підхопила заклик «60-річчю утворення СРСР — 60 ударних тижнів!». Цінну ініціативу широко наслідували в нашій республіці. Тут за почином передових колективів Києва, Дніпропетровська, схваленим ЦК Компартії України, успішно проходять 30-денні Вахти дружби на честь кожної союзної республіки.

Характерно, що соціалістичне змагання набрало нині величезного розмаху не тільки всередині нашої країни, а й далеко за її межами. В його орбіту залучені трудящі братніх країн соціалізму, які давно вже зв'язані виробничою і науково-технічною кооперацією в рамках РЕВ. Умови змагання відображаються тут в зобов'язаннях, узятих на честь знаменних дат в житті братніх народів і передбачають дострокове і високоякісне виконання замовлень по кооперованих поставках, вагомий внесок у здійснення спільних цільових програм. Тепер більш як 900 радянських підприємств змагаються з колективами-суміжниками у братніх країнах соціалізму.

У нашій країні за роки Радянської влади «народилось і зміцніло велике братерство людей праці, об'єднаних, незалежно від їх національної приналежності, спільністю класових інтересів і цілей...»¹⁰ Активно залучати трудівників міст і сіл до участі в соціалістичному змаганні за успішне виконання народногосподарських планів, підвищення ефективності виробництва, продуктивності праці, сприяти поширенню патріотичних починів, робити надбанням усіх народів Союзу РСР досвід кращих виробничників країни — отже створювати атмосферу колективізму, єдності трудящих всіх братніх республік СРСР, виховувати їх самим характером соціалістичної праці.

Визначаючи взаємозв'язок інтернаціоналістського і патріотичного виховання слід, очевидно, виходити з того, що патріотизм як важливий фактор духовного життя суспільства є категорією історичною. Це, підкреслював В. І. Ленін, «одно з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відособлених вітчизн»¹¹. Усім людям на землі завжди була притаманна любов до рідних місць, культури й побуту свого народу. Але не всі народи і не в усі часи вкладали у це поняття однаковий смисл. Зміст патріотизму мінявся залежно від соціально-політичного розвитку кожного суспільства, кожного народу.

Радянський соціалістичний патріотизм — це історично нова риса морального і політичного обличчя трудівників радянського суспільства. Усі народи нашої країни люблять єдину для всіх нас Батьківщину — Союз Радянських Соціалістичних Республік, глибоко поважають загальнорадянські традиції, пишаються звершеннями радянського народу в справі будівництва комунізму. Водночас з утворенням світової системи соціалізму грані радянського патріотизму незмірно розширились. Любов до своєї Вітчизни, свого народу у радянських людей нині все більше поєднується з любов'ю і повагою до народів братніх країн соціалізму. «Партія виховує в кожному комуністі, в кожній радянській людині палкого патріота, який віддає всі сили на благо Батьківщини, і разом з тим — переконаного інтернаціоналіста»¹².

¹⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1974, т. 4, с. 48.

¹¹ Ленін В. І. Цінні признання Питирима Сорокіна. — Повне збір. творів, т. 37, с. 182.

¹² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1971, т. 2, с. 556.

Характерною особливістю соціалістичного патріотизму є органічний зв'язок з інтернаціоналізмом, постійне зростання значення тих його сторін, які розвиваються і міцніють під впливом інтернаціоналізму. Нині, коли в нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, саме інтернаціоналізм є необхідною умовою дальшого зростання патріотизму та постійного його збагачення.

Водночас не слід забувати, що радянський патріотизм виростає і на прогресивних національних традиціях. Підрив цих коренів патріотизму зробив би виховання любові до Батьківщини штучним, формальним, відірваним від героїки минулого. Ось чому в пропагандистській роботі важливо зміцнювати нерозривний зв'язок часів, утверджувати спадкоємність кращих традицій, показувати, як у радянських людей міцніють, наповнюються інтернаціоналістським змістом почуття любові і відданості Батьківщині, соціалізму, комуністичним ідеалам. Інакше кажучи, формування інтернаціоналістської свідомості радянських людей і їх патріотичне виховання необхідно розглядати не як паралельні завдання, а як цілісний виховний процес.

Партійні організації нагромадили багатий досвід у справі духовного формування радянських патріотів. Одним з головних напрямів патріотичного виховання є вивчення і пропаганда історії КПРС і Радянської держави. Насичений яскравими подіями і фактами, героїчний літопис ленінської партії, нашої великої багатонаціональної Батьківщини є джерелом дорогоцінного досвіду, революційного патріотичного духу. Вивчення історичного минулого, розвиваючи почуття поваги до його легендарних сторінок, разом з тим є важливим спонукальним мотивом у прагненні радянської людини зробити свою країну ще кращою, ще могутнішою.

Комуністична партія повсякденно дбає про те, щоб задовольнити усе зростаючий інтерес радянських людей до вітчизняної історії, бойових і трудових подвигів попередніх поколінь. Останніми роками значно розширилися масштаби й підвищився рівень пропаганди історії. Видано тисячі найменувань книг і брошур з історії КПРС, історії СРСР. Понад 700 мільйонів примірників становить загальний тираж видрукованих у країні книг про Велику Вітчизняну війну. Щороку мільйони людей відвідують меморіальні музеї, експозиції яких розкривають життєвий шлях революціонерів, воєначальників, діячів науки і культури, новаторів виробництва. Постанова ЦК КПРС про 60-річчя утворення СРСР акцентує увагу партійних організацій на необхідності дальшого посилення пропаганди революційних, бойових і трудових традицій Комуністичної партії, радянського народу, героїчних звершень Збройних Сил СРСР.

Для правильної постановки всієї справи інтернаціоналістського виховання важливим є зміцнення його зв'язку з моральним вихованням, що визначається передусім єдністю комуністичної моралі і пролетарського інтернаціоналізму. Будучи одним з основних принципів комуністичної моралі, інтернаціоналізм радянських людей є компонентом структури моральної свідомості особи. Урахування цієї обставини має неабияке значення у практиці ідейно-виховної роботи. Ідеї інтернаціоналізму засвоюються людьми не тільки під прямим впливом політичного фактора, пропаганди, агітації, а й через систему моральних норм і правил. А це особливо важливо, коли врахувати, що в умовах розвинутого соціалізму мораль у системі форм суспільної свідомості стає більш відчутним регулятором відносин між людьми.

Інтернаціоналістська свідомість радянських людей певною мірою формується також на основі таких комуністичних моральних понять та переконань, як справедливість, обов'язок, гуманізм, колективізм та ін. Який смисл ми вкладаємо, наприклад, у поняття «соціалістичний гуманізм»? Це, зокрема, поважливе ставлення один до одного, до національних почуттів інших громадян, традицій. У марксистському розумінні бути інтернаціоналістом і гуманістом — отже виявляти інтерес до

прогресивних цінностей усіх народів, до здобутків загальнолюдської цивілізації, успадковувати все краще, передове.

Інтернаціоналізм як складовий структурний елемент світогляду ґрунтується на високорозвинутій теоретичній свідомості. Однак тут велика і роль емоційного начала — отож, успіх може бути забезпечений тільки за умови тісного поєднання обох елементів — інтелектуального і емоційного. Ось чому у виховній практиці особливо важливо добиватися того, щоб принцип інтернаціоналізму ставали елементом моральної свідомості й переконань людей.

Моральне виховання наша партія здійснює відповідно до вимог морального кодексу будівника комунізму, сформульованого у Програмі КПРС. А він, як відомо, включає такі принципи, як відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму, сумлінна праця на благо суспільства, колективізм і товариська взаємодопомога, чесність і правдивість, дружба й братерство народів СРСР, непримиренність до ворогів комунізму й справи миру, солідарність з трудящими усіх країн.

Радянський народ — народ-інтернаціоналіст. Глибока віра в комуністичні ідеали, безмежна відданість Комуністичній партії, високе розуміння свого інтернаціонального обов'язку та історичної відповідальності за долю соціалізму — ось його характерні риси й переконання. Своїми історичними звершеннями, інтернаціоналістськими ідеями і діями він заслужив визнання народів світу, які вбачають у них практичне втілення принципів мирного співіснування, співробітництва, дружби і взаємодопомоги, близьких і зрозумілих усім людям у світі.

* * *

На основе положений и выводов, изложенных в материалах XXVI съезда ЦК КПСС «О 60-й годовщине образования Союза Советских Социалистических Республик», других партийных документах, анализируется процесс формирования сознания советского человека — патриота и интернационалиста.

Специфика интернационалистского воспитания проявляется, в частности, в том, что оно осуществляется не только непосредственно, но и через трудовое, политическое, патриотическое, моральное воспитание — как их важнейшая социальная характеристика, как идейная основа коммунистического мировоззрения.

ГОЛОВНІ ЕТАПИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

*Найвища мета Радянської держави — побудова
безкласового комуністичного суспільства...*

Конституція СРСР

В рішеннях XXVI з'їзду КПРС підкреслюється важливість поглибленого вивчення шляхів і засобів дальшого зміцнення Радянської держави, всієї політичної системи нашого суспільства, діалектики розвитку соціалістичної державності за умов комуністичного будівництва.

Історично новий тип держави — Радянська держава — утвердився з перемогою Великої Жовтневої революції. Соціалістична держава як вищий тип політичної організації суспільства відрізняється від усіх попередніх типів держави своїм класовим змістом, формою, способами реалізації політичної влади, виконуваними функціями, своїм призначенням та історичною тенденцією, яка полягає у поступовому переході до комуністичного самоуправління. Становлячи собою політичне знаряддя в руках трудового народу, вона є прямою протилежністю буржуазній державі, яка, хоч і була значним кроком уперед порівняно з феодалською монархією, але не дала трудящим справжньої політичної свободи.

Принципова відмінність Радянської держави від буржуазної полягає передусім у тому, що вона є справді демократичною державою трудящих, вищою формою народовладдя. Влада Рад забезпечує небачене раніше залучення найширших мас до розв'язання державних справ. Доводячи неспроможність тверджень про Радянську владу опортуністів II Інтернаціоналу — Е. Бернштейна, К. Каутського та інших, викриваючи їхні софістичні прийоми оперування поняттями «демократія взагалі» і «диктатура взагалі», В. І. Ленін переконливо довів, що тільки соціалістична держава створює умови для справжньої демократії, демократії для трудящих, і забезпечує матеріальні передумови її ефективного використання. На прикладі Радянської влади він розкрив суть нового, вищого типу демократії.

Вперше в історії в СРСР, а згодом в інших країнах соціалістичної співдружності народні маси стали при владі. Саме цим насамперед зумовлюється сила і непереможність соціалістичного ладу. У листі до американських робітників (1918 р.) В. І. Ленін писав, що Ради робітничих і селянських депутатів — це новий тип держави. Він означає максимум демократизму для робітників і селян і водночас — розрив з буржуазним демократизмом і виникнення нового всесвітньо-історичного типу демократії. Саме в цьому і полягає суть Рад як принципово нової форми державності. «Демократія при соціалізмі, — зазначається в Постанові ЦК КПРС про 60-ту річницю утворення СРСР, — немислима без сильної, авторитетної державної влади, яка користується повним довір'ям народу. Радянська держава — це влада, встановлена і здійснювана самими трудящими, влада, яка виражає і захищає їх корінні інтереси»¹.

Соціалістична демократія протилежна демократії буржуазній, яка, за словами Леніна, є раєм для багатих і пасткою для бідних, пригноб-

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС, 19 лют. 1982 р. — К., 1982, с. 13.

лених, вбранням для хижака, готового розорити сотні мільйонів людей. Прикриваючись парламентаризмом, буржуазія широко застосовує не тільки насильство, але й обман, підкуп тощо. В буржуазних країнах в тій чи тій формі відбувається обмеження виборчих прав. Крім того, й саме об'єктивне становище переважної більшості експлуатованих трудящих мас фактично не дає їм можливості брати участь у політичному житті.

Нині особливо чітко, рельєфно виявляється класова суть буржуазної демократії, її підпорядкованість інтересам капіталістів. Дедалі тісніше зближення держави і капіталу в імперіалістичних країнах, утворення державно-монополістичного капіталізму з усією наочністю показують природу буржуазної демократії. В Сполучених Штатах, наприклад, дійсним змістом «демократії» є всевладдя монополій, расизм, поліцейське свавілля, переслідування борців за мир і права трудящих, фашистські методи розправи з прогресивними діячами, шпіономанія, мілітаризація, підтримка найреакційніших терористичних режимів, шалена підготовка до розв'язання нової світової війни.

Принципово іншою є соціалістична демократія, що реалізується в політичній організації нашого суспільства. Структура останньої становить собою розгалужену систему масових організацій — Рад, профспілок, комсомолу, кооперації, різних добровільних товариств. Керівна роль в цій системі належить Комуністичній партії, озброєній марксистсько-ленінським вченням. Партія «визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»². Узагальнення творчого досвіду мас, всебічний науковий аналіз подій у країні і на міжнародній арені, правильне визначення тактичної лінії в галузі політики, господарського і культурного життя, передбачення тенденцій розвитку соціально-політичних явищ, дальший розвиток революційної марксистської теорії, озброєння цією теорією будівників комуністичного суспільства — все це зумовлює даліше піднесення керівної, спрямовуючої і організуючої ролі марксистсько-ленінської партії в системі соціалістичної демократії.

Соціалістична держава на сучасному етапі історичного розвитку існує в двох формах — Радянської влади і народної демократії. Вона є якісно новим типом держави.

Основоположники марксизму-ленізму глибоко і всебічно проаналізували шляхи й засоби революційного перетворення буржуазного суспільства, побудови соціалізму і комунізму, показали, що однією з найважливіших умов розв'язання цього завдання є соціалістична держава. У рішучій боротьбі проти утопістів, анархістів, соціал-реформістів і ревізіоністів вони обстоювали наукове розуміння класового змісту і форми держави диктатури пролетаріату, визначили її завдання на тривалій історичний період революційної ломки капіталізму і побудови соціалістичного суспільства. В. І. Ленін довів, що форми соціалістичної держави можуть бути різні, але суть їх на етапі будівництва соціалізму одна — диктатура пролетаріату. Державна диктатура пролетаріату є необхідним знаряддям придушення опору експлуататорів, організації захисту революційних завоювань, зміцнення зв'язків з міжнародним робітничим класом, розвитку революційного руху в інших країнах, остаточного відриву трудящих і експлуатованих від буржуазії, зміцнення союзу робітничого класу з усіма трудящими, здійснення докорінних перетворень в галузі економіки, соціальних відносин, політичного і культурного життя, побудови і розвитку соціалістичного суспільства загалом. Докорінна відмінність соціалістичної держави від буржуазної

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1982, с. 7.

полягає в тому, що вона є владою переважною більшої, а після повної перемоги соціалізму — владою всього народу.

У своєму історичному розвитку Радянська держава пройшла три основні етапи. Перший — від повалення влади експлуататорів, здійсненого під час Жовтневої революції, до побудови основ соціалізму. На початку цього етапу держава диктатури пролетаріату, поряд з господарсько-організаторською, культурно-виховною, оборонною та іншими внутрішніми і зовнішніми функціями, виконувала дуже важливі функції придушення опору експлуататорів, виховання трудящих мас, залучення буржуазних спеціалістів до розв'язання завдань економічного і культурного розвитку нашої країни.

Уже в перші дні існування молоді Радянської республіки В. І. Ленін накреслив широку програму господарського і культурного будівництва, яке було перерване нав'язаною нам громадянською війною та імперіалістичною інтервенцією. Але навіть під час громадянської війни творча робота не припинялась. Після перемоги над інтервентами та білогвардійцями партія під керівництвом В. І. Леніна почала втілювати в життя нову економічну політику, основним змістом якої були перемога соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом, господарське і культурне будівництво. Функція насильства навіть в цей час не мала вирішального значення.

Другий — етап розвитку Радянської держави — бере початок від побудови в основному соціалізму і завершується з переходом до розвинутого соціалізму. Найважливішими функціями Радянської держави в цей час були економічна (планування, організація виробництва у загальнодержавному масштабі, контроль над мірою праці і мірою споживання), культурно-виховна (в галузі ідеології, комуністичного виховання, освіти, науки, культурного будівництва, літератури і мистецтва) і оборонна. Істотне місце посідали також охорона соціалістичної власності і прав громадян, збереження миру, забезпечення нормальних відносин з країнами капіталізму і відносин співробітництва та взаємодопомоги з державами світової соціалістичної системи. В цей час завершується перехід від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної соціалістичної держави. «Найвища мета Радянської держави, — зазначається в Конституції СРСР, — побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування»³.

Сучасний етап в розвитку радянської соціалістичної держави розпочався з побудовою розвинутого соціалістичного суспільства, в якому все ширше, повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя. Головними завданнями соціалістичної держави нині є такі: «Створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва»⁴. В процесі свого поступального розвитку, сходження на кожний вищий ступінь соціалістична держава конкретно виявляє свої переваги перед буржуазною державою — як вищий порівняно з останньою тип політичної організації суспільства. Розвиваючись як цілісна система на базі іманентно притаманних їй законів, загальнонародна соціалістична держава проходить у своєму історичному розвитку якісно різні етапи, загальний характер і зміст яких визначають шляхи й особливості розв'язання чергових практично-політичних завдань.

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 5.

⁴ Там же.

Загальнодіалектичною закономірністю розвитку соціалістичної державності є поступовий, але неухильний перехід від держави диктатури пролетаріату до всенародної політичної організації й від неї — до комуністичного суспільного самоврядування. Цю закономірність вперше було сформульовано і науково обґрунтовано в працях основоположників марксизму-ленінізму. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством, — зазначав К. Маркс, — лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»⁵. В. І. Ленін творчо розвинув і поглибив марксистську теорію держави в процесі з'ясування особливостей формування і розвитку комуністичної формації. Не полишаючи місця жодним утопіям, він розробляє вчення про комуністичне суспільне самоврядування з послідовно наукових позицій. Головне, на що звертає увагу В. І. Ленін, характеризує закономірності переходу від соціалістичної державності до комуністичного суспільного самоврядування, — розвиток продуктивності праці. Адже це — найважливіший показник економічного зростання, вирішальна умова перемоги нового суспільного ладу. Прискорений розвиток продуктивності праці, продуктивних сил суспільства можливі, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, лише за умови утвердження й зміцнення свідомої дисципліни трудящих, впровадження суворого контролю за мірою праці і мірою споживання, застосування матеріальних і моральних стимулів до праці, широкого розгортання соціалістичного змагання. Відстоюючи ідею диктатури пролетаріату від анархізму, від перекручення і опошлення її опортунізмом, В. І. Ленін наголошував, що вчення про пролетарську диктатуру є головним у марксизмі. Він блискуче застосував це вчення як керівництво до революційної дії, збагатив його новими висновками, показав докорінну відмінність диктатури пролетаріату від усіх форм досоціалістичної демократії, довів, що диктатура пролетаріату є вищим типом демократії, яка виражає інтереси трудящих, всебічно розробив питання про функції диктатури пролетаріату в період будівництва соціалізму.

Історична місія держави диктатури пролетаріату полягає в тому, що вона є однією з найважливіших умов ліквідації експлуататорських класів і побудови соціалізму. Після того, як в нашій країні було побудовано соціалізм і забезпечено його остаточну перемогу, диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і з погляду завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною. Держава диктатури пролетаріату перетворилась в загальнонародну державу, в орган, що виражає інтереси і волю всього радянського народу.

Загальнонародна держава є закономірним етапом на шляху розвитку соціалістичної державності, переходу її від держави диктатури пролетаріату до комуністичної організації, заснованої на самодіяльності всього народу.

Уперше встановлена в нашій країні, загальнонародна соціалістична держава має велике міжнародне значення. Адже зрозуміло, що й інші країни в своєму русі до комунізму пройдуть етап політичного розвитку, пов'язаний з існуванням всенародної держави, і, безперечно, використають позитивний досвід першої країни зрілого соціалізму. Це підтверджує досвід країн соціалістичної співдружності.

Якісна специфіка держави розвинутого соціалізму виявляється і в новому характері її функціонування, і в специфічних матеріальних і духовних передумовах для переходу до управлінської системи вищої фази комуністичної формації, що виникають на цьому етапі.

⁵ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 28.

На з'ясування специфіки розвитку державності за умов зрілого соціалізму націлюють радянських вчених XXV і XXVI з'їзди КПРС. І це глибоко закономірно. Адже наукове дослідження сутності і тенденцій подальшого розвитку держави зрілого соціалізму є однією з основ реалізації розробленої партією програми дальшого розвитку політичної системи нашого суспільства на шляху досягнення комуністичного ідеалу. «Йдеться про вдосконалення соціалістичної державності, про дальший розвиток соціалістичної демократії, про зміцнення правової основи державного і громадського життя, про активізацію діяльності громадських організацій»⁶.

Ще напередодні Жовтневої революції В. І. Ленін, з'ясовуючи основні особливості розвитку соціалістичної державності, зазначав, що цей розвиток здійснюватиметься у формі складного діалектичного процесу, про конкретні риси якого вести річ тоді було ще передчасно. Ми, писав В. І. Ленін, «маємо право говорити лише про неминуче відмирання держави, підкреслюючи тривалість цього процесу, його залежність від швидкості розвитку вищої фази комунізму і лишаючи цілком відкритим питання про строки або про конкретні форми відмирання, бо матеріалу для розв'язання таких питань нема»⁷.

З того часу минуло понад 60 років. Наша країна пройшла величезний шлях розвитку, вступивши у період розгорнутого будівництва комунізму. Нагромаджений досвід історичного розвитку Радянської держави тепер уже дає змогу значно конкретніше розв'язувати питання про шляхи і форми відмирання держави, її переходу в організацію комуністичного самоврядування. В Програмі КПРС, рішеннях XXV і XXVI з'їздів партії визначено конкретні шляхи розвитку соціалістичної державності в комуністичне самоврядування, за якого органи державної влади замінить самодіяльна організація населення. «Розвиток соціалістичної державності, — говориться в Програмі КПРС, — поступово приведе до перетворення її в суспільне комуністичне самоврядування, в якому об'єднаються Ради, професійні, кооперативні та інші масові організації трудящих»⁸. При комунізмі не буде істотної різниці між працівниками управління і всією масою населення і зникне спеціальний апарат примусу.

Таке, якісне перетворення держави в широкому значенні почалося вже з перемоги Жовтневої революції, коли було знищено експлуаторську державну машину і встановлено диктатуру пролетаріату, яку Ленін називав «напівдержавою». Проте слід підкреслити, що радянська держава і за сучасних умов продовжує з м і ц ю в а т и с я, хоч окремі елементи її трансформуються. Необхідність дальшого зміцнення держави і права за умов розгорнутого будівництва комуністичного суспільства зумовлюється завданнями створення матеріально-технічної бази комунізму, здійснення контролю за мірою праці і мірою споживання, впровадження комуністичної дисципліни праці, побудови соціально однорідного суспільства, виховання нової людини, завданнями оборони країни, підтримки відносин співробітництва і взаємодопомоги з країнами світової соціалістичної системи тощо.

Головним напрямом розвитку соціалістичної державності, політичної системи радянського суспільства загалом в період будівництва комунізму є дальше всебічне розгортання соціалістичної демократії. А це передбачає дедалі ширшу участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне вивчення громадської думки.

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К., 1976, с. 90.

⁷ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне зібр. творів, т. 33, с. 92.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1977, с. 97.

Діалектика державного і суспільного розвитку за умов соціалізму «полягає в тому, що в міру розвитку і вдосконалення соціалістичної держави мільйони громадян дедалі активніше беруть участь у роботі органів влади, народного контролю, в управлінні виробництвом і розподілом, у соціальній і культурній політиці, в здійсненні правосуддя. Словом, з розвитком соціалістичної демократії відбувається поступове переростання нашої державності в комуністичне суспільне самоврядування. Процес цей, зрозуміло, тривалий, але йде він неухильно»⁹.

Процес становлення нового типу державності, як свідчить історичний досвід, відбувається в умовах гострої ідеологічної боротьби проти буржуазної ідеології, правих і «лівих» ревізіоністів, троцькістсько-анархістської та буржуазно-націоналістичної агентури імперіалізму.

Говорячи про реальні особливості розвитку соціалістичної держави, слід зазначити, що не всі функції, які вона виконує, зникнуть з переходом до вищої фази комунізму. К. Маркс у «Критиці Готської програми» зазначав, що на вищій фазі комуністичного суспільства збережуться деякі суспільні функції, аналогічні державним. Насамперед зауважимо, що необхідність суспільної влади і певної соціальної субординації випливає з самої суті суспільного виробництва, яке передбачає певну організацію, цілеспрямований характер людських зусиль. Хоч у майбутньому комуністичному суспільстві всі справи вирішуватимуться громадськістю, проте це не означає, що не буде відповідальності того чи іншого члена суспільства перед колективом, суспільством.

Комуністичне суспільство не може існувати без певних господарських органів, до обов'язку яких входить організація членів суспільства для управління величезним виробничим механізмом, забезпечення планомірного розвитку економіки і всіх сторін суспільного життя, для централізованого керівництва процесом розміщення і розвитку продуктивних сил, раціонального суспільного поділу праці. Комунізм не може обійтися також без координації трудових зусиль окремих трудівників та виробничих колективів, без постійного вдосконалення організації мас, без відповідного контролю за діяльністю людей в галузі науки, винахідництва, культури, освіти, виховання підростаючого покоління.

Все це приводить до висновку, що і на вищій фазі комуністичного суспільства збережуться деякі функції, наприклад, господарсько-організаторська, культурно-виховна та ін., за своїм характером подібні до тих, що нині виконуються державними органами. Однак за методами здійснення і формами свого вияву це будуть зовсім нові функції, тому що вони позбудуться політичного характеру. «Суспільні функції, аналогічні нинішнім державним функціям управління господарством і культурою, — відзначається у Програмі партії, — збережуться і при комунізмі, видозмінюючись і вдосконалюючись відповідно до розвитку суспільства. Але характер і способи їх здійснення будуть іншими, ніж при соціалізмі. Органи планування і обліку, керівництва господарством і розвитком культури, які є тепер державними, втратять політичний характер і стануть органами громадського самоврядування. Комуністичне суспільство являтиме собою високоорганізовану співдружність людей праці. Складуться єдині загально-визнані правила комуністичного співжиття, додержання яких стане внутрішньою потребою і звичкою всіх людей»¹⁰. Те саме слід сказати й про соціальні норми і правила поведінки, які регулюють відносини людей у суспільстві. Певною мірою вони нагадуватимуть нинішні норми соціалістичного права, хоча й не матимуть юридичного характеру.

⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1978, т. 6, с. 516.

¹⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 97.

Організаційна структура комуністичного самоврядування ґрунтуватиметься на нових, вищих досягненнях соціалістичного суспільства. Між суспільним самоврядуванням комунізму і управлінням при соціалізмі зберігатиметься певна наступність, яка дістане свій вияв насамперед у тому, що й при соціалізмі і в умовах комунізму управління здійснюється й здійснюватиметься представниками самих трудящих і в інтересах трудящих. Як за першої, так і за другої фази комуністичного суспільства діє і діятиме розгалужена система громадських організацій, яка при соціалізмі має політичний характер, бо до її складу входить держава.

Основоположники наукового комунізму неодноразово зазначали, що великі людські колективи не можуть існувати і нормально функціонувати без певного управління, авторитету, влади, без підпорядкування даної групи людей чи суспільства в цілому прийнятним рішенням, правилам, нормам, без поважання добровільно обраних суспільством, колективами своїх представників, які здійснюють управління. Тим більше це стосується комуністичного суспільства, життєдіяльність якого буде значно складніша і різноманітніша.

Влада комуністичного самоврядування — це безпосереднє управління народом своїми власними справами. Воно ґрунтуватиметься на участі всіх трудящих у розв'язанні суспільних справ. Це особлива за своєю суттю і роллю влада, яка докорінно відрізнятиметься від державної влади тим, що позбавлена ознаки класовості, політичного характеру.

Процес поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне самоврядування пов'язаний з послідовним посиленням моральних начал у житті суспільства, безпосереднім розширенням сфери дії морального фактора і відповідно — із збереженням значення адміністративного регулювання людських відносин. Він передбачає зміну самих форм і способів управління справами суспільства. Якщо за умов соціалізму значне місце посідає державно-правова форма регулювання відносин у суспільстві, то в умовах комунізму всі взаємовідносини людей та їх ставлення до суспільства ґрунтуватимуться на вищих нормах і правилах комуністичної моралі. Виходячи з віками вироблених, закріплених практикою і всім доступних правил поведінки, люди майбутнього додержуватимуться кодексу моралі, який буде обов'язковим для всіх і виконуватиметься не з примусу, а цілком добровільно, з глибоким усвідомленням його необхідності і доцільності, за звичкою, внутрішнім переконанням і сумлінням кожного. Загальним критерієм правильності того чи іншого вчинку кожного члена суспільства або цілого колективу будуть непорушний авторитет громадської думки, освячені часом традиції. «Бо коли всі навчатяться управляти і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом, самостійно здійснювати облік і контроль дармоїдів, паничів, шахраїв і тому подібних «охоронців традицій капіталізму», — писав Ленін В. І., — тоді ухилення від цього всенародного обліку і контролю неминуче стане таким неймовірно трудним, таким щонайрідкішим винятком..., що *необхідність* додержувати нескладних, основних правил всякого людського співжиття дуже скоро стане *звичкою*.

І тоді будуть відчинені навстіж двері до переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої його фази, а разом з тим до повного відмирання держави»¹¹. Щодо цього питання В. І. Ленін також наголошував: «Тільки в комуністичному суспільстві, коли опір капіталістів уже остаточно зламано, коли капіталісти зникли, коли нема класів..., *тільки* тоді «зникає держава...»¹²

¹¹ Ленін В. І. Держава і революція, с. 97.

¹² Там же, с. 85.

Ще в резолюції VIII з'їзду партії зазначалось, що «радянська класова держава в міру організації соціалістичного господарства буде дедалі більше розчинятися в керівному апараті виробництва й розподілу і в культурно-адміністративних органах. Звільнившись від свого класового характеру, держава перестане бути державою і стане органом господарсько-культурного самоврядування»¹³.

Тепер постає ще одне важливе питання — про заключну історичну фазу державності в межах комуністичної формації. Йдеться про можливість існування за певних конкретно-історичних умов (зокрема якщо залишиться зовнішня загроза суспільству перемігшого комунізму) держави комуністичного типу.

Вище вже відзначалося, що як цілісний суспільно-історичний організм держава докорінно змінюється з перемогою соціалістичної революції і встановленням диктатури пролетаріату в нашій країні.

Одним з основних етапів такого перетворення соціалістичної держави є загальнонародна держава, з виникненням якої зменшується обсяг функції примусу, оскільки немає експлуаторських класів, посилюються господарсько-організаторська, виховна та культурно-освітня функції. Другим етапом зазначеного процесу буде функціонування держави за умов в основному побудованого комунізму, коли остаточно зникнуть класи й класові відмінності і сформується соціально однорідне суспільство у вищому розумінні цього поняття. І, нарешті, третім буде етап безпосереднього переростання загальнонародної держави в комуністичне суспільне самоврядування. В останньому випадку йдеться про неполітичну державність, бо зникають держави, класи та нації, взаємовідносини між якими складають галузь політики. Можливість існування такої держави, тобто специфічної форми організації безкласового суспільства, для якої характерною є наявність публічної влади і територіальний поділ громадян і яка має своєю метою остаточно завершити перехід до вищої фази комунізму, відзначали в свій час ще основоположники марксизму-ленінізму. Так, К. Маркс говорив про майбутню державність комуністичного суспільства, а В. І. Ленін — про те, що державу, яка відмирає, «на певному ступені її відмирання можна назвати неполітичною державою»¹⁴.

Майбутнє комуністичне суспільство становитиме сукупність різних за своїм характером і призначенням масових громадських організацій. Для об'єднання їх зусиль, координації діяльності необхідна буде єдина (теж масова) організація, яка поєднуватиме в собі глибоке знання закономірностей суспільного розвитку і організаційну монолітність, високий моральний авторитет і здатність спрямовувати діяльність всіх членів суспільства на розв'язання кардинальних завдань суспільно-економічного і духовного розвитку.

Отже, розвиток радянської соціалістичної держави є складним діалектичним процесом. Держава диктатури пролетаріату поступається місцем загальнонародній соціалістичній державі, що є закономірним етапом на шляху до комуністичного самоврядування, яке щодо держави взагалі є всесвітньо-історичним «запереченням заперечення».

Побудоване під керівництвом Комуністичної партії розвинуте соціалістичне суспільство в нашій країні є живим втіленням ідей основоположників марксизму-ленінізму про дві фази комуністичного суспільства, про діалектику становлення соціалізму і переростання його в комунізм, про соціалістичну державність. Історія соціалістичних перетворень в СРСР, в інших країнах соціалістичної співдружності, сучасна практика комуністичного будівництва в Радянському Союзі блискуче підтверджують істинність, силу і значення марксистського

¹³ VIII з'їзд РКП(б). — В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1979, т. 2, с. 67.

¹⁴ Ленін В. І. Держава і революція, с. 60.

вчення про державу і разом з тим наочно спростовують будь-яку його фальсифікацію — буржуазну, буржуазно-націоналістичну, ревізійністську чи будь-яку іншу. Історична практика переконливо показує: комунізм можна побудувати лише на шляху реалізації марксистсько-ленінського вчення про закономірності суспільного розвитку.

* * *

Основываясь на ленинских работах, посвященных политической надстройке социалистического общества, и опыте исторического развития многонационального Советского государства, обобщенном в теоретических документах КПСС, автор раскрывает диалектику перехода государства диктатуры пролетариата к всенародной политической организации и будущему коммунистическому общественному самоуправлению. В соответствии с решениями XXVI съезда партии показывается необходимость дальнейшего укрепления социалистического государства в современных условиях развития нашей страны.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ГОРДІЄНКО А. Т. В ідейних битвах сучасності. (Література й ідеологічна боротьба в сучасному світі).—К.: Дніпро, 1981.—183 с.

В монографії розглядаються естетичні принципи соціалістичного реалізму, ідейно-теоретичні основи та художня практика радянської літератури. Дана критика буржуазних теорій «деполітизації» і «деідеологізації» художньої творчості.

ДЫШЛЕВЫЙ П. С., НАЙДЫШ В. М. Материалистическая диалектика и проблема научных революций.—К.: Наукова думка, 1981.—263 с.

В монографії в логіко-гносеологічному аспекті дається аналіз змісту, структури та механізму революційних перетворень у природознавстві. Показано роль і місце матеріалістичної діалектики як у процесі революції в науці, так і в філософському аналізі її сутності та структури.

Идейные связи украинских и русских революционных демократов.—К.: Наукова думка, 1981.—315 с.

В монографії висвітлюється боротьба революційних демократів України і Росії за поширення ідей матеріалізму та атеїзму, прогресивних естетичних та етичних поглядів. Розкривається значення ідейної спадщини російських революційних демократів для розвитку передової суспільної думки на Україні, показано вплив марксизму на революційно-демократичну ідеологію кінця XIX—початку XX ст.

ИШМУРАТОВ А. Т. Логические теории временных контекстов (временная логика).—К.: Наукова думка, 1981.—150 с.

В монографії розглядаються логіко-граматичні особливості часових контекстів — висловів природної мови, істиннісні значення яких може бути визначено відносно конкретного відрізка часу, у контексті мовної ситуації. Описані основні типи семантики логіки часу та різні її формалізації: аксіоматична, секвенційна, аналітико-таблична.

ЗМІНИ В ЗМІСТІ І ХАРАКТЕРІ ФІЗИЧНОЇ ТА РОЗУМОВОЇ ПРАЦІ ЗА СОЦІАЛІЗМУ

Шістдесятиріччя СРСР — знаменна подія в житті радянського народу, свідчення торжества ленінської національної політики КПРС, історичних досягнень соціалізму. Радянські люди зустрічають своє велике свято новими успіхами в усіх галузях суспільного виробництва, наполегливою творчою працею втілюють у життя плани соціального розвитку країни, що накреслені XXVI з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу.

Програмою економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено дальше поліпшення умов трудової діяльності, всемірне скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці, послідовне подолання суттєвих відмінностей між розумовою і фізичною працею. «Праця,— зазначалось на XXVI з'їзді КПРС,— головна сфера життєдіяльності людини, і важливо постійно збагачувати її зміст, посилювати творчий характер»¹. Надаючи великого значення якнайповнішому використанню створеного багатьма поколіннями радянських людей величезного виробничого потенціалу країни, партія поставила завдання дальшого піднесення ефективності виробництва, інтенсифікації економіки, підвищення продуктивності праці. Винятково важливого значення набуває підвищення продуктивності праці у світлі рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, який затвердив Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року. На Пленумі ЦК Компартії України у заключному слові «Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що впливають з його рішень і доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації» товариш В. В. Щербиський зазначив: «Для забезпечення високих, гарантованих обсягів виробництва у нас вже є міцна матеріально-технічна база, яка дає змогу своєчасно і якісно проводити всі основні сільськогосподарські роботи... Але для цього кожен на своєму місці повинен працювати, як кажуць, на совість, з повною віддачею»².

Однією з характерних ознак розвинутого соціалістичного суспільства є непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Цей союз становить величезну рушійну силу дальшого соціального прогресу радянського суспільства, зокрема неухильного стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею. Кожен з цих видів праці має свій зміст і характер.

Подолання відмінностей між фізичною і розумовою працею за їх змістом і характером ще мало висвітлене в літературі. Виходячи з розрізнення технологічного і соціального боку праці, під її змістом звичайно розуміють сукупність певних трудових функцій працівника, а під характером — її суспільний устрій. У соціалістичному суспільстві фізична і розумова праця за своїм характером соціально однотипні, тоді як за змістом праці відмінності між людьми розумової і фі-

¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 126.

² Рад. Україна, 1982, 26 червня.

зичної діяльності ще значні. Зміст праці не тільки не виключає фізичних та інтелектуальних функцій працівника, а передбачає їх. Ми поділяємо думку авторів, що характеризують зміст праці «як співвідношення трудових функцій, пов'язаних з фізичною і розумовою діяльністю»³.

Конкретне співвідношення фізичних і інтелектуальних функцій в діяльності працівника залежить від технології певного виробництва, від сфери народного господарства, від місця людини у виробництві.

За останні десятиріччя на основі механізації і автоматизації виробництва відбулися глибокі зміни у змісті праці. Насамперед це виявляється у зближенні її фізичних і розумових різновидів, зростанні обсягу і значення розумових операцій у працівників безпосередньо в процесі матеріального виробництва⁴.

Диференція змісту праці за ступенем складності (ступенем поєднання фізичних і розумових функцій) зумовлює і диференціацію працівників за рівнем кваліфікації. Нині відбувається поступове скорочення кількості робітників малокваліфікованої, важкої фізичної праці. На основі поширення механізації і автоматизації виробництва збільшується чисельність мотористів, верстатників, трактористів, комбайнерів, водіїв автотранспорту. В їхній праці значну роль відіграють розумові операції, але в цілому домінують фізичні, хоча й не пов'язані з великою напругою. Науково-технічний прогрес сприяє зростанню кількості працівників, у діяльності яких переважають розумові функції (насамперед, це наладчики автоматизованих ліній, оператори прокатного виробництва, настроювачі електронної апаратури та ін.). На розумову діяльність вони витрачають 53—90 проц. робочого часу. Комплексна механізація сільськогосподарського виробництва також сприяла збільшенню обсягу розумових операцій у праці колгоспників і робітників радгоспів. Розумові функції у виробничій діяльності робітників і колгоспників — це контроль за технологічним процесом, керування механізмами і приладами, налагоджування і регулювання останніх, обчислення і реєстрація тих чи тих технологічних даних і показників.

Однак на сучасному етапі соціального і науково-технічного прогресу між фізичною і розумовою працею ще існують досить значні відмінності. К. Маркс характеризував фізичну працю як діяльність робітника, «що працює безпосередньо руками або ж працює коло машин»⁵, а розумову — як діяльність інженера, що працює «переважно головою»⁶. Ця думка містить вказівку на розрізнення фізичної і розумової праці за витратою енергії і має певне значення для виявлення належності працівника до того чи того різновиду праці або його підвиду. Для з'ясування відмінностей між фізичною і розумовою працею, на наш погляд, більш істотним є міркування К. Маркса про те, що різниця між працею інженера і робітника рівнозначна різниці між складною і простою працею⁷.

Мірою розвитку технології сучасного суспільного виробництва, розгортання науково-технічної революції розумова і фізична праця значно ускладнюються. Підвищуються вимоги до кваліфікаційного рівня працівників, зокрема зайнятих фізичною працею. Нині складну кваліфіковану працю виконує переважна частина робітників (74 проц.

³ Див.: Развитие общественного труда в условиях зрелого социализма / Под ред. И. Я. Оболенской. — М., 1980, с. 75.

⁴ Див.: Семенов В. С. Проблемы определения системы показателей межклассовых и внутриклассовых различий при социализме. — В кн.: Развитие социальной структуры советского общества: Материалы Всесоюз. науч. конф. «Развитие социальной структуры советского общества». Доклады пленарного заседания. — М., 1981, вып. 1, с. 16.

⁵ Маркс К. Теорії додаткової вартості. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. I, с. 137.

⁶ Там же, с. 394.

⁷ Там же, т. 26, ч. III, с. 157—158.

— у промисловості і 83 проц.— у будівництві)⁸. Про складність праці сучасних робітників свідчить, зокрема, те, що відповідно до вимог тарифно-кваліфікаційних довідників робітники вищих тарифних розрядів повинні мати загальну або професійно-технічну освіту, а для 385 професій передбачена середня спеціальна освіта в обсязі технікуму⁹. Водночас на виробництві виникають нові, складніші професії і спеціальності. Вже нині робітник керує такими великими і складними комплексами устаткування, що їх раніше освоїв би не кожний інженер.

За умов науково-технічної революції, органічного поєднання її досягнень з перевагами соціалістичної системи господарювання істотно змінюється зміст розумової праці. Вона дедалі ускладнюється, посилюється її творчий характер, одноманітні функції передаються різного роду машинам, що передбачає постійне підвищення кваліфікації. З 1960 по 1980 рік загалом кількість службовців (спеціалістів і неспеціалістів) зросла в країні в 2,1 раза, а спеціалістів з вищою і спеціальною освітою — у 3,2 раза.¹⁰ Кількість кандидатів і докторів наук за останні тридцять років збільшилась у 8,3 раза.¹¹ Вони тепер працюють не тільки у вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах, а і у найважливіших галузях народного господарства.

Зміни змісту праці за умов зрілого соціалізму характеризуються двома взаємопов'язаними процесами: з одного боку, інтелектуалізація фізичної праці (освоєння робітниками і колгоспниками функцій специфічно розумової праці), з другого — поєднання розумової праці з елементами фізичної (оволодіння ними чи тими її навичками).

Праця сучасного робітника наближається (і зближується за деякими істотними параметрами) до праці інженерно-технічного працівника, але цього не можна сказати про деякі інші складні види розумової праці (вченого, лікаря та ін.), де, на наш погляд, і надалі зберігатиметься високий професіоналізм. Щодо поєднання розумової праці з фізичною, то в літературі існують різні точки зору. Зокрема висловлюється думка про необхідність залучення до матеріального виробництва, де переважно використовується фізична праця, представників сфери управління, науки, мистецтва, культури та ін.¹² Однак, ця точка зору є проблематичною.

Характер праці за умов розвинутого соціалізму визначається передусім суспільною власністю на засоби виробництва, оплатою за працею, товариським співробітництвом. Суспільна власність надає праці характеру вищої соціальної цінності — праці на благо всього суспільства. Однак ступінь її усупільнення у робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції неоднаковий: у робітників — вищий, ніж у колгоспників і значної частини інтелігенції, оскільки праця на державних підприємствах усупільнена в масштабі всього суспільства. Середня кількість робітників на підприємствах і в об'єднаннях становить 835 чол., а 74,5 проц. робітників сконцентровані на промислових підприємствах СРСР з кількістю робітників більше як 1 тис. чоловік¹³. Разом з робітниками працює великий загін спеціалістів державних підприємств.

Праця колгоспників і спеціалістів сільського господарства усупільнена в масштабі окремих колгоспів і міжгосподарських об'єднань; безпосередньо вони вкладають працю в дане господарство, а здійснюючи плановий продаж своєї продукції державі — в усе суспільне ви-

⁸ Див.: Вест. статистики, 1980, № 6, с. 63, 66.

⁹ Див.: Ананьев Ю., Степанов А., Серегина Н. Совершенствование методов оценки сложности труда рабочих.— Социалист. труд., 1981, № 9, с. 92.

¹⁰ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 году.— М., 1981, с. 357, 367.

¹¹ Там же, с. 95.

¹² Див.: Самышкин В. Ф. Физический и умственный труд в условиях развитого социализма.— Ташкент, 1979, с. 51.

¹³ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г., с. 121, 134, 150.

робництво. Колгоспи мають і меншу концентрацію працівників (у середньому на колгосп — 514 чоловік)¹⁴.

Невиробнича інтелігенція працює здебільшого в державних установах. Її концентрація тут досить незначна. Так, на одну школу в середньому припадає 18 вчителів, на медичний заклад — 64 лікарі і працівники з середньою спеціальною освітою¹⁵. У сфері мистецтва і культури є великі колективи (кіностудії, театри) і невеликі ансамблі. Наукові інститути і вузи налічують у своєму складі від кількох тисяч до кількох сотень працівників. Оскільки спеціалісти невиробничої сфери в процесі роботи спираються на широку мережу спілкування, то рівень усупільнення їх праці вищий, ніж кількість співробітників, хоча контакти часто-густо мають тимчасовий характер.

Ступінь усупільнення праці значно впливає на організованість працівників. Робітничий клас, в основі виробничої діяльності якого лежить загальнонародна власність на засоби виробництва і усупільнена праця, — найбільш організована і колективістська сила суспільства розвинутого соціалізму. Кількісно він становить дві третини всіх трудящих і виконує провідну роль у соціалістичній суспільній організації праці. Підвищився його ідейно-політичний, освітній і культурний рівень, трудова і політична активність. Робітничому класові належить провідне місце у Радах, профспілках, громадських організаціях. На 1 січня 1981 р. робітники становили 43,4 проц. членів і кандидатів у члени КПРС. Їхня питома вага невпинно зростає: серед нових членів партії 59 проц. — робітники¹⁶.

Провідна роль робітничого класу в суспільній організації праці виявляється насамперед в управлінні виробництвом і громадськими справами. Управління економікою він здійснює за допомогою органів соціалістичної держави. Виразником інтересів робітничого класу, провідником його економічної і соціальної політики є Комуністична партія, організуюча і спрямовуюча сила суспільного розвитку за умов соціалізму і переростання його в комунізм.

Робітничий клас здійснює свою провідну роль у суспільній організації праці через участь у різних формах управління підприємствами і об'єднаннями. Разом з розширенням їхніх прав зросли можливості впливу партійних, профспілкових і комсомольських організацій на виробничу і громадську діяльність трудових колективів. Активізувалась діяльність робітничих зборів, конференцій, постійно діючих виробничих нарад, груп і постів народного контролю. Підвищилась роль трудових колективів у комуністичному вихованні трудящих. Велике значення для розширення їхніх прав мало прийняття в 1977 р. нової Конституції СРСР, яка визначила місце і функції трудових колективів у політичній системі соціалістичного суспільства. Виявом демократизації суспільного життя є поширення на колгоспників низки положень щодо організації і оплати праці, соціального страхування і забезпечення, які діють серед робітників і службовців. Ці положення, як і інші принципи суспільної організації праці, застосовуються і в регульованій життєдіяльності інтелігенції, особливо виробничої.

Провідна роль робітничого класу в суспільній організації праці зовсім не означає, що він директивно керує професійно-технічною сферою трудової діяльності. Виконавська діяльність робітників і селян безпосередньо поширюється на технологічний процес. Не більше 10 проц. спеціалістів виконують професійно-управлінські функції, інші — зайняті кваліфікованою виконавською працею. За соціалізму професійна праця робітників, селян і спеціалістів органічно поєднується з їх участю в управлінні виробництвом і громадськими справами, технічною творчістю і художньою самодіяльністю.

¹⁴ Там же, с. 254.

¹⁵ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г., с. 456, 495.

¹⁶ Див.: Справочник партийного работника.— М., 1981, вып. 21, с. 490, 493.

Оплата фізичної і розумової праці у соціалістичному суспільстві здійснюється за одним і тим же принципом: за її кількістю і якістю. Зростання оплати праці в останні десятиріччя було зумовлене ускладненням трудових функцій, підвищенням освітнього і кваліфікаційного рівня працівників. За період з 1940 по 1980 рік середньомісячна заробітна плата робітників у промисловості збільшилась у 5,7 раза, у будівництві — в 6,7, а інженерно-технічних працівників — відповідно у 3 і 2,8 раза ¹⁷.

Треба підкреслити, що недооцінка праці спеціалістів, з одного боку, і матеріальне стимулювання переважно фізичної праці — з другої, негативно впливає на науково-технічний розвиток й економічний потенціал суспільства. Тому партія приділяє велику увагу виробленню оптимальних пропорцій в оплаті фізичної і розумової праці, що сприятиме скороченню важкої фізичної праці, інтенсифікації соціалістичного виробництва, підвищенню його ефективності і якості. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про додаткові заходи по закріпленню кадрів у виробничих об'єднаннях і на підприємствах текстильної і деяких інших галузей промисловості системи Міністерства легкої промисловості СРСР», якою передбачено підвищити посадові оклади окремим категоріям інженерно-технічних працівників ¹⁸.

За соціалізму відносини між людьми фізичної і розумової праці характеризуються дружбою, товариською взаємодопомогою, співробітництвом, що глибоко коріняться в самій суті нашого ладу. Ще в Програмі РКП(б) 1919 року в питанні про ставлення до буржуазних спеціалістів підкреслювалась необхідність залучати їх до товариської загальної праці, пліч-о-пліч з масою рядових робітників, керованих свідомими комуністами, і тим самим сприяти взаєморозумінню і зближенню роз'єднаних капіталізмом представників фізичної і розумової праці ¹⁹. Це була довгострокова політика партії, яка передбачала всебічне співробітництво робітників і селян з інтелігенцією. І вона цілком виправдала себе. Велика кількість старих спеціалістів внесла значний вклад у побудову соціалістичного суспільства. За роки соціалістичного будівництва виростили кадри нової, соціалістичної інтелігенції, для якої товариське співробітництво з робітниками і селянами становить невід'ємний елемент її трудової діяльності. За розвиненого соціалістичного союзу робітничого класу і селянства зміцнів і збагатився непероршну соціально-політичною і ідейною єдністю з інтелігенцією.

Товариське співробітництво робітників і інженерно-технічних працівників виявляється у багатьох формах. Однією з них є рух раціоналізаторів і винахідників, в якому поряд з ученими, інженерами і техніками беруть участь робітники (вони становлять понад половину членів ВТВР). Робітники разом з інженерно-технічною інтелігенцією в комплексних бригадах розробляють раціоналізаторські пропозиції. Кількість таких комплексних бригад невпинно зростає, а економічна ефективність їх пропозицій набагато вища, ніж індивідуальних. Соціологічні дослідження показують: якщо середній економічний ефект раціоналізаторської пропозиції робітників визнати за одиницю, то ефект пропозиції ІТП становитиме 3,4, а комплексної творчої бригади у складі ІТП і робітників — 3,9 ²⁰. Це ще раз перекоонує у плідності товариського співробітництва робітників, інженерів і техніків. Поширені і такі його форми, як громадські конструкторсько-технологічні бюро, ради новаторів, групи і бюро економічного аналізу тощо. Тут спеціалісти не тільки допомагають робітникам вдосконалювати виробництво, а й радяться з ними щодо виробничих проблем.

¹⁷ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г., с. 364—365.

¹⁸ Див.: Рад. Україна, 1982, 31 березня.

¹⁹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 3-е изд. — М., 1971, т. 2, с. 52, 53.

²⁰ Див.: Инженерный труд в социалистическом обществе. — М., 1976, с. 68.

В останні роки набула дальшого розвитку творча співдружність діячів культури з робітниками підприємств і об'єднань. Досвідчені майстри літератури і мистецтва керують колективами художньої самодіяльності, літературними гуртками, народними театрами, дитячими студіями. Все це свідчить про те, що «відбувається життєдайний процес збагачення мистецтва знанням життя, і, з другого боку, дальшого прилучення багатомільйонних мас трудящих до цінностей культури»²¹. Прикладом такого співробітництва є на Україні творча дружба двох прославлених келективів — Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка і виробничого об'єднання «Арсенал» ім. В. І. Леніна, які багато років тому уклали договір про соціалістичну співдружність.

Отже, за умов розвинутого соціалізму відбувається неухильне зближення фізичної і розумової праці — як за змістом, так і за характером. На XXVI з'їзді КППС зазначалося: «Змінюється і сам характер праці сучасного робітника. Ця праця дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом»²². З'ясування відмінностей між змістом і характером фізичної і розумової праці, визначення шляхів подолання цих відмінностей має важливе теоретичне і практичне значення. Воно дає змогу, зокрема, показати вищий ступінь усупільнення праці робітничого класу, внаслідок якого він веде перед порівняно з іншими соціально-класовими групами, посідає авангардне становище в системі соціалістичних суспільних відносин і суспільної організації праці. Його кращі соціальні якості — висока організованість, колективізм — набувають дедалі більшого поширення серед колгоспників і інтелігенції. За умов науково-технічного прогресу праця робітників і колгоспників збагачується новим змістом, дедалі більше включає інтелектуальні функції й елементи. Об'єктивні закономірності соціального розвитку суспільства зрілого соціалізму зумовлюють зближення робітничого класу, селянства й інтелігенції за змістом і характером праці, що позитивно впливає на подолання відмінностей між її фізичним і розумовим різновидами, на підвищення її продуктивності і якості на благо всього суспільства.

* * *

За последние десятилетия на основе механизации и автоматизации производства произошли глубокие изменения в содержании и характере физического и умственного труда. В социалистическом обществе эти виды трудовой деятельности человека социально однотипны по своему характеру. Вместе с тем они существенно отличаются друг от друга по содержанию, хотя тот и другой вид труда включает физические и интеллектуальные функции и может быть охарактеризован как их определенное соотношение. По мере усовершенствования технологии современного производства, дальнейшего развития научно-технической революции физический и умственный труд усложняется, обогащается новым содержанием. Объективные закономерности социального прогресса общества зрелого социализма обуславливают сближение содержания и характера труда рабочего класса, крестьянства и интеллигенции, способствуют преодолению отличий между его физическими и умственными разновидностями.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КППС. — К., 1976, с. 89.

²² Матеріали XXVI з'їзду КППС. — К., 1981, с. 63.

М. А. МАСЛОВСЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА В МАТЕРІАЛАХ ТРАВНЕВОГО (1982 р.) ПЛЕНУМУ ЦК КПРС

Проблеми вдосконалення соціально-класової структури суспільства завжди перебувають у центрі уваги нашої партії. Надзвичайно важливе місце в період розвинутого соціалізму посідають соціальні проблеми колгоспного села.

Ці питання є передусім політично актуальними. Адже, як відомо, всі класові докомуністичні суспільно-економічні формації характеризуються протилежністю між містом і селом, експлуатацією села містом, нижчим, ніж у промисловості, рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Панування у сільському господарстві приватної власності на засоби виробництва гальмувало економічний, соціальний і духовний розвиток селянства.

Класики марксизму-ленінізму обґрунтували об'єктивні закономірності соціалістичної перебудови суспільного життя. Соціалізм докорінно змінив становище селянства, яке перетворилось на вірного союзника робітничого класу, активну силу будівництва комуністичного суспільства. Суспільна власність зміцнила союз робітничого класу і колгоспного селянства, ліквідувала класово-антагоністичну протилежність між містом і селом. На основі спільності корінних інтересів робітників, селян, інтелігенції склалась незламна соціально-політична та ідейна єдність радянського народу.

На якісно новий щабель свого розвитку радянське селянство піднялось в умовах розвинутого соціалізму, значно зростає його роль у розв'язанні соціально-економічних, політичних і культурних завдань суспільства зрілого соціалізму.

На XXVI з'їзді КПРС відзначалось, що у вісімдесяти роки партія продовжуватиме послідовне здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей¹.

Відповідно до рішень з'їзду травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС прийняв Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року, що має виняткове значення в економічному і соціально-культурному розвитку країни. «Продовольча програма, яку ми розглядаємо, — зазначав Л. І. Брежнев, — це не тільки корінний поворот у піднесенні сільського господарства і зв'язаних з ним галузей. За своїм характером, масштабністю вона покликана забезпечити прогрес усього народного господарства»².

Мета Продовольчої програми, заходів, що містяться в ній, полягає в тому, щоб, використовуючи зрослий економічний потенціал країни,

¹ Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 160.

² Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травн. Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982, с. 22.

в найстисліші строки забезпечити стає постачання населенню країни всіх видів продовольства, істотно поліпшити структуру харчування за рахунок найбільш цінних продуктів.

Для того, щоб досягти наміченого рівня споживання, Програмою передбачено збільшити середньорічне виробництво зерна в одинадцятій п'ятирічці до 238—243 млн. тонн і в дванадцятій — до 250—255 млн. тонн; м'яса відповідно — 17—17,5 і 20—20,5 млн. тонн; молока — 97—99 і 104—106 млн. тонн; яєць — 72 і 78—79 млрд. штук. Середньорічне виробництво овочів і баштанних культур в одинадцятій п'ятирічці намічено довести до 33—34 млн. тонн і в дванадцятій — до 37—39 млн. тонн, плодів і ягід — відповідно 11—12 і 14—15 млн. тонн, винограду — 7,5—8 і 10—11 млн. тонн, картоплі 87—89 і 90—92 млн. тонн³ та ін.

Продовольчою програмою визначені конкретні заходи щодо зростання виробництва основних видів продовольства, зокрема дальший розвиток матеріально-технічної бази агропромислового комплексу, забезпечення його необхідним транспортом, посилення ролі науки у сільськогосподарському виробництві, поліпшення соціально-побутових умов життя на селі, підвищення ефективності роботи колгоспів, радгоспів, інших підприємств та організацій; конкретизовані основні завдання союзних республік.

Українська РСР, як і інші братні союзні республіки, вносить у виконання Продовольчої програми свій вагомий вклад. Середньорічне виробництво зерна в одинадцятій п'ятирічці становитиме в республіці 51—52 млн. тонн, і в дванадцятій — 53—54 млн. тонн, цукрових буряків — відповідно до 57 і 60 млн. тонн. До 1990 року надій молока в середньому від однієї корови в колгоспах і радгоспах підвищиться на 600—700 кг, зросте виробництво м'яса, картоплі та інших сільськогосподарських продуктів. Буде завершено будівництво Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, почнеться спорудження нових. Високими темпами розвиватимуться харчові галузі промисловості⁴.

Особливо важлива роль у дальшому соціальному розвитку села належить постановам ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, які були затверджені на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу», «Про заходи по вдосконаленню економічного механізму та зміцненню економіки колгоспів і радгоспів», «Про дальше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами і спеціалістами, підвищення їх ролі і відповідальності в розвитку сільськогосподарського виробництва», «Про заходи по посиленню матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості», «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення» та ін. Затверджені на Пленумі установи ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР щодо сільського господарства конкретизують великі стратегічні завдання аграрної політики КПРС. Вони відображають об'єктивні потреби сучасного етапу розвитку агропромислового комплексу, його виробничих відносин.

Пленум ЦК КПРС дістав широкий відгук у трудящих нашої країни, викликав новий приплив трудового ентузіазму і енергії радянських людей. Як зазначалось на засіданні Президії Верховної Ради СРСР, що відбулося 31 травня 1982 року, економічна стратегія суспільства зрілого соціалізму передбачає активізацію діяльності всіх ланок радянської демократії — держави, її органів і насамперед Рад народних депутатів⁵.

³ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року..., с. 31, 33, 37.

⁴ Там же, с. 63, 64.

⁵ Див.: Засідання Президії Верховної Ради СРСР.— Рад. Україна, 1982, 1 черв.

Підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС обговорювалися на Пленумі ЦК Компартії України, що відбувся 24 червня 1982 р. У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Шербицького зазначено, що Продовольча програма республіки, яка розробляється, є органічною складовою частиною єдиної Продовольчої програми країни. На її основі складаються продовольчі програми областей і районів, а в колгоспах і радгоспах — комплексні плани розвитку господарства і збільшення виробництва сільгосппродуктів⁶. Пленум прийняв постанову «Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що випливають з його рішень і доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації»⁷.

Матеріали травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС є новим внеском у теорію і практику комуністичного будівництва, вони відзначаються всебічно обґрунтованими стратегічними і тактичними цілями, чіткістю завдань у розвитку сільського господарства і суміжних галузей агропромислового комплексу, вдосконаленні механізму їх практичного здійснення. Завдання, висунуті на Пленумі, потребують глибокого теоретичного осмислення і аналізу з боку економістів, філософів, соціологів та інших спеціалістів⁸.

Характерна риса прийнятих на Пленумі постанов — підхід до розвитку сільського господарства і всіх галузей, що його обслуговують, як до єдиного народногосподарського організму. Такий підхід відображує реальний стан речей — утворення агропромислових комплексів у країні на основі послідовного здійснення лєнінського кооперативного плану і аграрної політики партії.

В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади поставив питання про об'єднання всіх економічних наркоматів для розв'язання продовольчих питань країни. У промові на III Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р. він підкреслював: «На черзі об'єднання діяльності всіх економічних наркоматів. Не тільки те, що стосується безпосередньо продовольчих працівників, але вся сума господарської діяльності — ось що повинно цікавити всякого свідомого продовольчого працівника. Вимоги до нього підвищуються»⁹.

Фундамент агропромислового розвитку села був закладений соціалістичною індустріалізацією, колективізацією сільського господарства, зміцненням союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Основи аграрної політики партії на сучасному етапі вироблені березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС. Питання аграрної політики конкретизувались і поглиблювались на наступних пленумах ЦК КПРС, у рішеннях XXIII, XXIV, XXV і XXVI з'їздів партії, які спрямовували розвиток сільського господарства на шлях спеціалізації і концентрації виробництва на базі агропромислової інтеграції.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва дає можливість найбільш ефективно використовувати природні умови і трудові ресурси для вироблення продукції, характерної для того чи того району,

⁶ Див.: Внести гідний вклад у реалізацію Продовольчої програми: З Пленуму ЦК Компартії України.— Рад. Україна, 1982, 25 черв.

⁷ Там же.

⁸ Окремі питання соціального розвитку села в умовах агропромислової інтеграції дістали висвітлення в ряді праць. Див., напр.: Соціальное развитие села в период строительства коммунизма.— Кншинев, 1976; Бодюл И. И. По пути интеграции общественного производства на селе.— М., 1980; Староверов В. И., Тимущ А. И., Цуркану Н. В. Деревня в условиях интеграции.— М., 1979; Сдобнов С. И. Советская деревня на пути социального прогресса.— М., 1976; Купрій М. І. Соціально-економічні зміни в колгоспному селі.— К., 1981; Аграрная политика социалистических стран на современном этапе.— М., 1981 та ін.

⁹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді, 16 черв. 1921 р.— Повне збір. творів, т. 43, с. 331.

області, краю, республіки. Концентрація перетворює колгоспи і радгоспи на великомасштабні підприємства, що дістають змогу запроваджувати сучасну технологію, новітні досягнення науки і техніки.

Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва сприяють інтеграції аграрного й індустріального секторів виробництва, використанню індустріальних методів у сільському господарстві, об'єднанню його з підприємствами і організаціями, що обслуговують цю галузь. Кількість останніх постійно зростає. Це — підприємства і організації Держкомсільгосптехніки СРСР, Союзсільгоспхімії, Міністерства меліорації і водного господарства СРСР, будівельні, заготівельні, транспортні, переробні, збутові та ін.

В УРСР дедалі більшого значення набувають виробничі об'єднання. У Сумській області, наприклад, тільки в 1981 році створено п'ять великих елітнонасінищницьких господарств. Поряд з розробкою нових і вдосконаленням існуючих виробничих процесів на них покладено забезпечення колгоспів і радгоспів високоякісним посівним матеріалом і відтворення стада. Об'єднання подають науково-методичну і практичну допомогу господарствам у виконанні завдань, передбачених Продовольчої програмою. Взятю курс на створення таких об'єднань в усіх областях республіки¹⁰.

Агропромисловий комплекс є невід'ємною складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу країни, що посилює потребу поліпшення управління і планування сільського господарства та суміжних йому галузей. Введення в «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» спеціального розділу «Розвиток агропромислового комплексу» означає, як підкреслювалось на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, що «уперше агропромисловий комплекс виділяється як самостійний об'єкт планування і управління. Це дасть змогу краще, ефективніше поєднувати територіальне, галузеве і програмноцільове планування»¹¹.

Агропромисловий комплекс країни покликаний усунути недоліки, які з ряду причин виникли в сільському господарстві останнім часом. Як зазначалось на Пленумі ЦК КПРС, у розвитку окремих галузей агропромислового комплексу склались певні диспропорції, нагромадились недоліки в галузі заготівель і зберігання, транспортування, переробки і торгівлі сільськогосподарською продукцією. Не в усіх колгоспах і радгоспах ефективно використовується головне природне багатство — земля, недодається багато продукції внаслідок ще недостатнього рівня комплексної механізації сільськогосподарського виробництва, поганої експлуатації та низької якості багатьох видів сільськогосподарської техніки. Не вистачає мінеральних добрив і гербіцидів, не скрізь забезпечуються їх надійне зберігання й ефективне використання. Закупочні ціни не відповідають необхідним витратам виробництва. «Усе це призвело до сповільнення темпів приросту сільськогосподарської продукції»¹².

Шляхи ліквідації зазначених недоліків Пленум вбачає у підвищенні ефективності сільського господарства, комплексному розв'язанні продовольчої проблеми.

Одне з актуальних соціальних завдань, що потребують першочергового розв'язання, — це піднесення ролі сільськогосподарської праці в умовах функціонування агропромислового комплексу, зміцнення свідомого ставлення сучасного сільського трудівника до суспільної праці. Свого часу В. І. Ленін зазначав: «...чим глибше перетворення, яке ми

¹⁰ Днв.: Вклад виступу міністра сільського господарства УРСР М. В. Хорунжого на Пленумі ЦК Компартії України, 24 черв. 1982 р.— Рад. Україна, 1982, 26 черв.

¹¹ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року., с. 16.

¹² Там же, с. 10.

хочемо зробити, тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»¹³.

Суспільна праця в колгоспах і радгоспах була і лишається одним з головних засобів соціальних змін на селі, тому партія надає її розвиткові винятково важливого значення. Під впливом науково-технічної революції вона набуває індустріальних рис, збагачується творчим змістом; зростає її продуктивність, виникають нові форми поділу праці і кооперації, підвищуються вимоги до працівника в сільському господарстві. На зміст і характер сільськогосподарської праці істотно впливає структура сільськогосподарських підприємств. На кінець 1980 р. в країні налічувалось 26,3 тис. колгоспів, 21,1 тис. радгоспів, 9,6 тис. міжгосподарських підприємств і організацій і понад 500 виробничих агропромислових і сільськогосподарських об'єднань¹⁴. Технічний парк сільського господарства країни постійно зростає. За роки дев'ятої п'ятирічки (1971—1975) ця галузь виробництва одержала 1667 тис. тракторів, в десятій п'ятирічці (1976—1980) — 1806 тис., зернозбиральних комбайнів — відповідно 449 і 539 тис.; вантажних автомобілів — 1102 і 1342 тис.¹⁵ Постійно збільшується постачання іншої сільгосптехніки: плугів, лушпильників, сіялок, жаток, агрегатів для приготування кормів, бавовнозбиральних машин, різного роду навантажувачів, доїльних установок, машин для поливу та ін. Слід підкреслити, що за роки після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, коли партія взяла курс на збільшення капіталовкладень у сільське господарство, якісно оновлено матеріально-технічну базу сільського господарства, енергоозброєність праці зросла більш як у три рази. Фонд зрошуваних і осушених земель збільшився в 1,7 раза. У три рази зросли поставки мінеральних добрив. Уведено в дію спеціалізовані тваринницькі комплекси і великі птахофабрики з промисловою технологією виробництва. Розвиваються високоефективні міжгосподарські і агропромислові підприємства та об'єднання¹⁶.

Травневий Пленум ЦК КПРС визначив нові рубежі розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу для успішної реалізації Продовольчої програми. Головним є далі прискорення науково-технічного прогресу, високоефективне використання виробничого потенціалу і зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, всіх галузей агропромислового комплексу на основі дальшого розвитку механізації і хімізації виробництва, широкої меліорації земель.

У період до 1990 року буде завершено комплексну механізацію землеробства і тваринництва та переозброєння харчових галузей промисловості на новій технічній основі. Передбачено поставити сільському господарству за десятиріччя: 3740—3780 тис. тракторів, 1170 тис. зернозбиральних комбайнів та іншої техніки. Споживання електроенергії у сільському господарстві в 1990 році становитиме 210—235 млрд. кіловат-годин.

Збільшиться випуск нових і модернізованих енергонасичених тракторів, технічно оновляться зернозбиральні комбайни «Нива», «Колос», «Сибір'як», буде налагоджено випуск в потрібній кількості машин для впровадження ґрунтозахисних й індустріальних технологій вирощування цукрового буряка, кукурудзи, картоплі, овочів та інших сільськогосподарських культур, машин для внесення мінеральних добрив, хімікатів, для різного роду допоміжних виробничих операцій.

¹³ Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику, 22 груд. 1920 р.: VIII Всеросійський з'їзд Рад.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 133—134.

¹⁴ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г.: Стат. ежегодник.— М., 1981, с. 201.

¹⁵ Див. там же, с. 218.

¹⁶ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року., с. 6.

У машинобудуванні для тваринництва і кормовиробництва намічено перейти в основному на випуск машин і устаткування, які становлять єдині технологічні комплекси для заготівлі, приготування та роздавання кормів і механізації виробничих процесів у тваринництві.

В одинадцятій п'ятирічці у розвиток виробничих потужностей агропромислового комплексу буде вкладено 233 млрд. крб., безпосередньо в галузі сільського господарства — 189,6 млрд. крб.¹⁷ Отже, створюються матеріальні передумови для дальшого розвитку сільськогосподарської праці, зростання її творчого характеру.

Нині в сільському господарстві більшість працівників має загальну і спеціальну освіту. На XXVI з'їзді КПРС відзначалось, що кількість колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою збільшилась за десять років з 39 до 60 з лишком процентів¹⁸. Це породжує потребу приведення у відповідність умінь, навиків і знань з можливостями їх реалізації і застосування на виробництві.

Як відзначається в дослідженнях соціологів, молодь з високим освітнім рівнем надає перевагу змістовній і кваліфікованій праці. Випускники середніх навчальних закладів, як правило, прагнуть до виконання такої роботи, яка була б для них цікавою, творчою, відкривала б перспективи професійно-кваліфікаційного вдосконалення¹⁹. Проте ціннісні аспекти і соціальна значущість праці ще не завжди усвідомлюються ними належним чином. Це пов'язано, зокрема, з тим, що в організації сільськогосподарської праці є певні недоліки, які негативно впливають на закріплення кадрів на селі. Насиченість сільськогосподарського виробництва технікою, введення нових технологій, механізація і автоматизація багатьох процесів зменшують кількість зайнятих, що становить одну з причин міграції людей з села у місто. В цілому вона не порушує виробничих циклів, не зменшує обсягів виробництва продукції сільського господарства і сприяє перерозподілу робочої сили. Однак у ряді районів міграційні процеси завдають шкоди суспільному виробництву на селі. Причини їх різні: погана організація праці, низький ефект моральних і матеріальних стимулів, культурно-побутове відставання сіл, недоліки у виховній роботі.

Колгоспне селянство в складі населення країни нині становить 13,8 проц., тимчасом як у 1959 р. воно дорівнювало 31,4²⁰, а у 1939 р. — 47,2 проц.²¹ Середньорічна чисельність працівників, зайнятих в колгоспах, радгоспах, на міжгосподарських підприємствах теж дещо зменшується. Якщо в 1965 р. вона становила 28,3 млн. чоловік, то в 1980-му — 26,1 млн., у тому числі в колгоспах відповідно 18,9 млн. і 13,5 млн. чоловік. Водночас кількість працівників, залучених з інших сфер виробництва для роботи в колгоспах, зросла з 0,5 до 1,3 млн.²²

Як видно з наведених даних, у структурі населення країни відбуваються процеси, що зумовлюють зменшення чисельності сільського населення і зокрема колгоспного селянства. Це явище цілком закономірне, адже за роки Радянської влади наша країна перетворилась з відсталої аграрної країни на могутню індустріальну державу з високорозвинутим сільським господарством. Але виникли і певні труднощі. Так, наприклад, вже тепер в багатьох регіонах країни майже повністю вичерпані резерви робочої сили у сільськогосподарському виробництві. Член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов підкреслював: «Скорочення зайнятих на селі в принципі процес закономірний, але він може бути лише об'єктивним наслідком за-

¹⁷ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року., с. 49.

¹⁸ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 63.

¹⁹ Див.: Кваліфікація і трудове орієнтації работников.— К., 1982, с. 11.

²⁰ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г., с. 9.

²¹ Див.: Страна Советов за 50 лет: Сб. стат. материалов.— М., 1967, с. 3.

²² Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г., с. 282.

міни ручної праці і не повинен впливати на нормальну забезпеченість кадрами колгоспів і радгоспів, знижувати ефективне використання засобів виробництва. Масовий відтік сільських жителів в міста з районів з низьким рівнем розвитку соціально-побутових умов порушує природне відтворення сільського населення, стримує розвиток сільського господарства»²³.

Утворення аграрно-промислового комплексу країни, індустріальний характер розвитку сільського господарства спрямовують колгоспи і радгоспи на максимально ефективне використання продуктивних сил сільського господарства і по-новому ставлять питання про шефські зв'язки між містом і селом.

Курс партії на те, що виконання Продовольчої програми має бути загальнонародною справою, також актуалізує ці питання. Всенародний характер Продовольчої програми означає, що підприємства, організації і установи, робітничий клас, інтелігенція мають щільно пов'язувати виконання своїх прямих виробничих завдань з завданнями сільського господарства, розвитком культури і побуту села.

Ось думка директора радгоспу «Краснопільський», на Дніпропетровщині, М. Григоренка про характер шефських зв'язків з Дніпровським машинобудівним заводом ім. Леніна («Дніпромаш»): «Завод нас не на буксир бере, а разом з нами на наших землях зміцнює виробництво». Робітники цього заводу допомогли радгоспу відремонтувати зрешувальну систему, обладнали комплекс гранулованих кормів, побудували сховище для початків кукурудзи; введено в дію понад 20 теплиць та багато іншого. Заводські соціологи провели дослідження в радгоспі і підготували рекомендації, як знизити плінність кадрів, зміцнити морально-психологічний клімат в колективі, поліпшити виховну роботу»²⁴.

Отже, йдеться про те, що шефство має стати засобом більш повного і ефективного використання потенціальних можливостей промисловості, науки, культури міст в сільській місцевості у створенні матеріально-технічної бази сільського господарства, впровадження індустріальних методів в будівництві на селі, поліпшенні культурно-побутових умов.

Наявність значних обсягів ручної праці на окремих видах робіт в сільському господарстві, дефіцит робочої сили в ряді сіл, специфіка сільськогосподарського виробництва, а саме — сезонний характер, змушують залучати робітників заводів і фабрик, спеціалістів, творчих працівників до виконання робіт по збиранню овочів і фруктів, заготівлі кормів тощо.

Але, як свідчить практика, такі заходи не завжди бувають виправданими і ефективними. В 1979 році, наприклад, підприємства Карагандинської області направили на село близько десяти тисяч чоловік. Як пише перший секретар Карагандинського обкому Компартії Казахстану А. Коркін, «такі масові «десанти» створювали видимість великої роботи, а ефект виходив невисокий»²⁵. Орієнтація на приїзд додаткової робочої сили для виконання поточних сільськогосподарських робіт не повинна зменшувати відповідальність керівників господарств за стан справ на виробництві, трудової дисципліни, організації праці.

Розширенню і зміцненню шефських зв'язків сприятиме також курс партії на створення підсобних господарських промислових підприємств і організацій, що дасть можливість додатково виробляти продукти сільського господарства. І саме колгоспи стануть першими помічниками у розв'язанні цього важливого питання. У Львівській області, на-

²³ Див.: Горбачев М. С. Продовольственная программа и задачи ее реализации. — Коммунист, 1982, № 10, с. 18.

²⁴ Див.: Черкасов В. Шефы в совхозе. — Правда, 1982, 6 сент.

²⁵ Див.: Коркин А. Объединяя силы. — Правда, 1982, 27 июня.

приклад, вже працює 307 заводських і фабричних підсобних господарств. У 1982 р. тут заплановано виробити всіх видів продуктів вдвоє більше, ніж у 1981 р.²⁶

Зрозуміло, що ефективне і раціональне використання кадрів на селі — не тільки економічна, а й важлива соціальна проблема.

У країні створена міцна основа для підготовки висококваліфікованих кадрів для сільського господарства. Це дає можливість розв'язувати великі і складні завдання в цій галузі. В 1970 р. кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в сільському господарстві становила 832 тис., у 1980-му — 1638 тис., в тому числі з вищою — 476 тис. В колгоспах працює 187 тис. спеціалістів з вищою і 503 тис. з середньою спеціальною освітою, в радгоспах, міжгосподарських підприємствах та інших державних господарствах сільськогосподарського виробництва — 289 тис. чол. з вищою і 659 тис. з середньою спеціальною освітою. Однак якщо голови колгоспів, директори радгоспів, головні спеціалісти майже всі мають вищу і середню спеціальну освіту, то середня ланка виробництва (бригади, ферми) забезпечена дипломованими кадрами ще недостатньо. Нині в колгоспах лише 44,7 проц. бригадирів у рослинництві і 51,1 проц. завідуючих і бригадирів тваринницьких ферм мають вищу і середню спеціальну освіту. В радгоспах теж є бригади, керівники яких не здобули належної освіти.

Великий крок зробила країна в підготовці механізаторських кадрів для села. В 1965 р. налічувалось 3094 тис. трактористів-машиністів, трактористів, комбайнерів і водіїв машин, а в 1981 р. їх чисельність сягнула 4494 тис. Разом з тим дальше прискорення науково-технічного прогресу в аграрнопромисловому комплексі диктує завдання послідовно здійснювати більш повне кадрове забезпечення. В ряді господарств велика потреба в кадрах у тваринництві. Збільшення парку сільськогосподарських машин тягне за собою збільшення кількості механізаторських кадрів. У деяких господарствах не вистачає спеціалістів високої кваліфікації: агрономів, зоотехніків, інженерів.

Для здійснення заходів щодо зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, закріплення кадрів, стимулювання сільськогосподарського виробництва у 1983 р. буде додатково виділено понад 30 млрд. крб.²⁷ Передбачається підвищити рівень оплати праці керівних працівників, спеціалістів і службовців радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, підняти матеріальну зацікавленість молодих спеціалістів та випускників вищих і середніх спеціальних сільськогосподарських навчальних закладів, які направляються на роботу в радгоспи, об'єднання та інші підприємства. Колгоспам також рекомендовано застосовувати подібні форми стимулів. У системі оплати праці колгоспників, працівників радгоспів надається велике значення натуральній оплаті праці зерном, плодоовочевою продукцією, кормами.

Додаткові заходи для закріплення кадрів у тваринництві полягатимуть в тому, щоб поширити на цю категорію працівників положення про порядок і умови виплати надбавок до заробітної плати за безперервний стаж роботи, про додаткові відпустки, що вже встановлені для трактористів-машиністів. Реалізація таких заходів сприятиме зростанню престижу сільськогосподарської праці. Її соціальна значущість, суспільне визнання її важливості, всенародна повага до неї дістали нове яскраве вираження у прийнятому відповідно до рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС Указі Президії Верховної Ради СРСР про встановлення почесного звання «Заслужений працівник сільського господарства СРСР».

²⁶ Див.: В кил ад виступу кандидата у члени Політбюро ЦК Компартії України, першого секретаря Львівського обкому партії В. Ф. Добрика на Пленумі ЦК Компартії України, 24 черв. 1982 р.— Рад. Україна, 1982, 26 черв.

²⁷ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року., с. 20.

Друга низка питань, які містяться в матеріалах травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС — це соціальна перебудова села, створення сприятливих побутових умов для сільських трудівників.

На XXVI з'їзді КПРС зазначалось, що є ще чимало відсталих господарств, сіл, які потребують перебудови, оновлення, благоустрою. Без цього не можна створити стабільні трудові колективи, ефективно використовувати виробничий потенціал на селі в інтересах виконання Продовольчої програми. Заходи партії щодо соціальної перебудови села органічно випливають із завдань Продовольчої програми. На цілі соціальної перебудови у 80-ті роки намічається направити приблизно 160 млрд. крб. «Навіть за нашими масштабами, — говорив на Пленумі ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — це велика цифра. Але це не тільки велика цифра. Це — велика політика, спрямована на стирання соціальних відмінностей між містом і селом»²⁸.

Зрозуміло, що без дальшого зміцнення економіки колгоспів і радгоспів питання соціальної перебудови села розв'язувати важко. Виходячи з цього, Пленум намітив ряд конкретних заходів, зокрема з 1 січня 1983 р. підвищуються закупочні ціни на продукцію сільського господарства і запроваджується надбавка до цін на продукцію, яка виробляється в гірших умовах, у збиткових, низькорентабельних господарствах. Витрати держави на зазначені цілі становитимуть 16 млрд. крб. на рік. Збільшиться державна допомога на житлове будівництво, на будівництво і утримання дитячих дошкільних закладів, піонерських таборів, клубів, інших об'єктів культурно-побутового призначення, шляхів у малорентабельних і збиткових колгоспах. На це передбачається щороку виділяти 3,3 млрд. крб. Для поліпшення фінансового становища колгоспів і радгоспів вирішено списати з них заборгованість по позичках банку в сумі 9,7 млрд. крб. і перенести на більш пізні строки погашення заборгованості в розмірі більш як 11 млрд. крб.²⁹ Випереджаючими темпами здійснюватиметься на селі будівництво впорядкованого житла, дитячих дошкільних закладів, клубів, бібліотек та інших об'єктів культурно-побутового призначення, підприємств торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування населення. В одинадцятій п'ятирічці в сільській місцевості намічено спорудити житлові будинки загальною площею не менш як 176 млн. кв. м, в дванадцятій п'ятирічці — на 15—18 проц. більше, а загальноосвітніх шкіл відповідно — на 2,3 млн. учнівських місць і на 14—17 проц. більше³⁰.

Взято курс на організацію надійного транспортного зв'язку колгоспів і радгоспів з районними центрами. З цією метою заплановано за десятиріччя прокласти в сільській місцевості приблизно 130 тис. км автомобільних шляхів загального користування і 150 тис. км — внутрішньогосподарських, забезпечити всі центральні садиби колгоспів і радгоспів автобусним сполученням з районними центрами³¹. Значно поліпшиться медичне обслуговування, торгівля, телефонізація сіл та ін.

У плані соціальної перебудови сіл та їх побутового обслуговування важливим є курс партії на розвиток особистих підсобних господарств колгоспників і працівників радгоспів, що виступає додатковим джерелом постачання продукції сільського господарства для особистого споживання, на ринок і державі. Крім економічного, вони мають також і соціальне значення. Особисті підсобні господарства слід дедалі більше включати в систему суспільних виробничих відносин, що надасть їм цілеспрямованого розвитку, більшої продуктивності, виключатиме можливості перетворення їх на засіб наживи, спекуляції.

²⁸ Там же, с. 13.

²⁹ Там же, с. 18.

³⁰ Там же, с. 56—57.

³¹ Там же, с. 57.

Про роль і значення підсобних господарств йшлося на XXVI з'їзді КПРС. Визначено додаткові заходи для їх розвитку, створення матеріальних і моральних умов, які б підвищували заінтересованість громадян у веденні підсобних господарств. Партія розглядає їх як складову частину продовольчого комплексу країни.

Стирання граней між містом і селом — це складний соціальний процес. З одного боку, економіка, культура і побут села мають піднятися до рівня міста, з другого — село за всіх його інфраструктурних змін не повинне втрачати своїх позитивних особливостей. Це, насамперед, особисті підсобні господарства, певні сільські традиції в побуті і культурі, специфіка сільських поселень, характер виробництва, особливості залучення підростаючого покоління до праці тощо.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу висловлена в пресі думка про те, щоб сучасні села не були схожі як близнята одне на одне, а були зручними, гарними, гармонійно вписувались у навколишню природу. За цих умов вони матимуть притягальну силу для людей, що допоможе закріпленню кадрів, створенню стабільних трудових колективів. Такими селами стали Сільська новина у Підмосков'ї; Моринці, Кодаки, Шляхове на Україні; Леніно, Снов в Білорусії; Романешти в Молдавії та багато інших.

Соціальному розвитку села сприятиме нова система управління агропромисловим комплексом країни — районні, крайові, обласні і автономних республік агропромислові об'єднання, республіканські агропромислові комісії і Комісія Президії Ради Міністрів СРСР у питаннях агропромислового комплексу.

Нарешті, третя група питань, які впливають з матеріалів травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, — це соціально-культурний розвиток села, виховання нової людини, яка там живе і трудиться.

Матеріальна база культури села відіграє важливу роль у задоволенні духовних інтересів його жителів, у формуванні нової людини. Однак вона ще не відповідає темпам соціального розвитку країни, вимогам науково-технічного прогресу, ролі і значенню агропромислового комплексу, Продовольчої програми в суспільстві зрілого соціалізму. Вдосконалення економічного механізму, виробничих відносин, методів управління і планування, посилення ролі науки в системі агропромислового комплексу потребують піднесення культури села в широкому розумінні слова. В. І. Ленін підкреслював, що, «крім грамоти, потрібні культурні, свідомі, освічені трудящі, треба, щоб більшість селян виразно уявляла собі ті завдання, які стоять перед ними»³².

За умов індустріалізації сільського господарства, його спеціалізації і концентрації на базі агропромислової інтеграції створюються умови для всебічного розвитку особи. У виробничій діяльності робітників радгоспів і колгоспників все міцніше переплітається фізична і розумова праця, зростає кількість сільських раціоналізаторів і винахідників, розширюється поле для застосування їх творчих можливостей.

Формування нової людини на селі — це складний і тривалий процес, він є невід'ємною частиною всього духовного розвитку радянського суспільства, соціалістичного способу життя.

З метою успішного розв'язання цієї проблеми Пленум намітив конкретні заходи для розширення і зміцнення матеріальної бази культури села. Передбачено дальше поліпшення культурного обслуговування сільського населення, розвиток мережі сільських клубних закладів, бібліотек і спортивних споруд, зміцнення їх кваліфікованими кадрами і виділення необхідних матеріально-технічних ресурсів.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР з метою закріплення медичних, педагогічних, клубних працівників та спеціалістів з фізичної культури і спорту на селі визнали за необхідне поширити на дітей колгоспни-

³² Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 153.

ків і працівників радгоспів, які направляються для навчання у вищі й середні спеціальні навчальні заклади, ряд пілг, які підвищують матеріальну і моральну зацікавленість, створюють кращі житлові і побутові умови цій категорії працівників.

Особлива роль у розв'язанні економічних і соціальних проблем села належить місцевим партійним органам — обласним, сільським районним комітетам партії, первинним партійним організаціям. Саме про це йшлося також на жовтневому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України, який обговорив питання про додаткові заходи по збільшенню виробництва в республіці зерна, інших сільськогосподарських продуктів і кормів з метою реалізації Продовольчої програми країни. У доповіді на Пленумі товариш В. В. Щербицький підкреслив: «Центральне місце в усій багатогранній роботі партії і держави тепер займає виконання рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, реалізація Продовольчої програми країни»³³. На селі працює нині 6 мільйонів комуністів — третина складу партії, безпосередньо в сільськогосподарському виробництві — 2 мільйони 800 тисяч членів і кандидатів у члени партії, 4 мільйони комсомольців. «Саме вони, насамперед вони, — наголошувалось на травневому Пленумі ЦК КПРС, — повинні показати приклад самовідданої праці, ініціативи, волі й наполегливості»³⁴.

Реалізація намічених травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС планів економічного, соціального і культурного розвитку села збагачує спосіб життя сучасного сільського жителя, основні форми його життєдіяльності у виробничій, суспільно-політичній, культурній, виховній та інших сферах. Визначені ним нові перспективи вдосконалення агропромислових відносин є важливою запорукою успішного виконання Продовольчої програми, піднесення матеріального і духовного добробуту трудящих нашої країни.

* * *

Последовательно осуществляя экономическую стратегию в условиях зрелого социализма, XXVI съезд КПСС определил пути дальнейшего социального развития села на 1981—1985 годы и на период до 1990 года. В соответствии с его решениями майский (1982 г.) Пленум ЦК КПСС принял Продовольственную программу, цель которой — в кратчайшие сроки обеспечить надежное снабжение населения страны всеми видами продовольствия. Это предполагает дальнейшее развитие материально-технической базы агропромышленного комплекса, обеспечение его необходимыми транспортными средствами, усиление роли науки в сельскохозяйственном производстве, улучшение сельских социально-бытовых условий, повышение эффективности работы колхозов, совхозов, предприятий и организаций, связанных с ними. Утвержденные на Пленуме постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР по сельскому хозяйству конкретизируют стратегические задания аграрной политики партии, отражают объективные потребности современного этапа развития агропромышленного комплекса и его производственных отношений.

³³ Щербицький В. В. Про додаткові заходи по збільшенню виробництва в республіці зерна, інших сільськогосподарських продуктів і кормів з метою реалізації Продовольчої програми країни. — Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 22 жовт. 1982 р. — Рад. Україна, 1982, 23 жовт.

³⁴ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року., с. 21, 104—105.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ СОЦІАЛІСТИЧНИМ ЗМАГАННЯМ І НАСТАВНИЦТВОМ

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства, в умовах зростання тих вимог до професійного і загальнокультурного рівня працівників всіх галузей народного господарства, що їх зумовлюють науково-технічна революція і перехід економіки на рейки інтенсивного відтворення, важливого значення набуває проблема адаптації молоді на виробництві. Адже сьогодні більше половини всіх працюючих у нашій країні становить молодь.

Партійні, профспілкові і комсомольські організації, керівники усіх ланок виробництва мають своїм завданням допомогти молодому робітникові якнайшвидше увійти у ритм трудового і громадського життя колективу, знайти в ньому своє місце, досягти рівня передовиків, виробити активну життєву позицію. Важливим засобом його реалізації є соціалістичне змагання і наставництво, функціональна ефективність яких значно зростає, якщо вони використовуються гармонійно, в органічному зв'язку.

Не випадково у затверджених XXVI з'їздом КПРС «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» завдання щодо розвитку соціалістичного змагання і руху наставників розглядаються в єдності. «Підвищувати гласність змагання, оточувати шаную і повагою передовиків і новаторів виробництва. Розвивати наставництво»¹, — підкреслюється у зазначеному документі.

Від правильного розв'язання цієї проблеми значною мірою залежить підвищення кваліфікаційного рівня молоді зміни робітничого класу, активність її участі у соціалістичному виробництві і всьому суспільному житті.

Деякі аспекти взаємозв'язку між змаганням і наставництвом уже дістали своє відображення у ряді спеціальних праць². Проте вони висвітлюють здебільшого окремі сторони взаємозв'язку між названими явищами або конкретний досвід певних колективів чи новаторів виробництва. У зазначених працях не здійснювався комплексний аналіз взаємозв'язку між соціалістичним змаганням і наставництвом, основних напрямів їх взаємодії, особливостей сучасного етапу цього процесу, а потреба в такому аналізі стає дедалі нагальнішою³. Розгляд названих проблем і становить завдання пропонованої статті.

Єдність соціалістичного змагання і наставництва — явищ, породжених радянським способом життя, — зумовлена передусім колективістською природою нашого суспільства. Тому змагання та настави-

¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 242.

² Див.: Платонов К. К. Наставничество в соревновании. — В кн.: Социалистическое соревнование: опыт, проблемы: Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф., посвящ. 40-летию Стахан. движения (23—25 сент. 1975 г.). М., 1976, с. 123—124; Платонов К. К., Левина А. И. Наставничество и его социально-психологическая роль в социалистическом соревновании. — М., 1977, с. 90—99; Козырин В. А. Наставник и соревнование. — М., 1980, с. 112.

³ Див.: Кононенко В., Стебляк Е. Профессия или общественная нагрузка. — Социалист. соревнование, 1980, № 2, с. 69.

цтво є формами вияву і поглиблення відносин взаємодопомоги і співробітництва, що існують між трудящими за соціалізму. Соціалістичне змагання і наставництво мають чимало істотних спільних рис. Проте немає об'єктивних підстав їх ототожнювати, розглядаючи наставництво як одну з форм змагання, що роблять деякі наші дослідники⁴. У змаганні відносини товариської взаємодопомоги опосередковані відносинами трудового суперництва і виявляються головним чином через них, у нерозривній єдності з ними, оскільки «соціалістичне змагання — відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги»⁵, суть яких — «фактична трудова боротьба, фактичне трудове суперництво»⁶. А головний зміст наставництва — саме допомога досвідчених робітників молоді в оволодінні секретами професійної майстерності, в становленні особистості юнаків і дівчат. Воно є дійовою формою не тільки професійної підготовки молоді, а й її політичного і морального виховання, формування її громадянських якостей, активної життєвої позиції.

Отже, за своїм змістом змагання і наставництво — явища близькі, але не тотожні. Про це свідчить і їх функціональна спрямованість. Змаганню безпосередньо притаманні три функції: економічна, соціальна і виховна, а наставництву дві: соціальна і виховна, економічну ж функцію воно виконує опосередковано, постільки, поскільки забезпечує підготовку молодих робітників до праці. Змагання і наставництво відрізняються не лише цим, а й шляхами реалізації спільних функцій (соціальної та виховної). Якщо у змаганні до підвищення професійного і загальноосвітнього рівня, до формування колективізму, патріотизму, вміння мислити державно людину спон. кають самі відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, то у наставництві ці ж цілі досягаються цілеспрямованою роботою наставника з менш досвідченим робітником, їх особистим контактом.

З іншого боку, зазначені специфічні риси змагання і наставництва постійно взаємодіють. Адже зрозуміло, що зусилля наставників дадуть більшу віддачу за умови активного залучення їх підопічних до організованого змагання, участь в якому сприяє ефективнішому вихованню молоді. І навпаки, чим вищий професійний рівень молодих робітників, тим активніше вони беруть участь у змаганні, тим вищі результати їх праці, тим більша результативність змагання загалом. Підкреслимо, що змагання справляє істотний вплив і на діяльність наставників, робить її більш ефективною, оскільки формує особистість самого наставника, сприяє дальшому вдосконаленню тих його професійних і громадянських якостей, які він має передавати своїм вихованцям.

Розглядаючи взаємозв'язок між соціалістичним змаганням і наставництвом, слід більш докладно спинитись на визначенні останнього, оскільки визначення соціалістичного змагання вже усталилось у сучасній науці і зафіксоване у ряді партійних документів⁷. Наставництво ж такої чіткої обгрунтованої дефініції ще не має⁸.

Визначення змісту поняття, що відображає таке складне і багатогранне явище, — не проста проблема. Наставництво — це формування в молоді працьовитості, майстерності, виховання її на героїчних тра-

⁴ Див.: Платонов К. К., Левина А. И. Згад. праця, с. 91.

⁵ Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР: Пост. ЦК КПРС, 17 берез. 1979 р. — Рад. Україна, 1979, 18 берез.

⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1974, т. 4, с. 88.

⁷ Найбільш повне визначення соціалістичного змагання дано у постанові ЦК КПРС від 17 берез. 1979 р. «Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР», де воно характеризується як «відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, породжені історичною творчістю мас і науково організовані Комуністичною партією» (див.: Рад. Україна, 1979, 18 берез.).

⁸ Див.: Батищев С. Я. Социально-психологические аспекты наставничества. — В кн.: Наставники рабочей молодежи. М., 1979, с. 152.

диціях робітничого класу⁹. Слід врахувати, що, хоч термін «наставництво» використовується широко лише в останній період часу, воно є давньою традицією робітничого класу, нашої партії¹⁰. Передові робітники завжди були гідними шефами молоді і ніколи не обмежували своєї діяльності лише виробничим навчанням, вони прагнули дати своїм підопічним не тільки певну суму трудових навиків, а й класове загартування, підвищити їх політичний і загальноосвітній рівень. Так було і до революції, і в період революції, і в 30-ті роки, коли посилювався приплив нової робочої сили з села у промисловість, і у важкі часи Великої Вітчизняної війни, які характеризуються посиленням шефського руху, і у період післявоєнного відродження країни.

Але наставництво як масовий, науково організований і керований партією, профспілками і комсомолом рух, який охоплює сьогодні більше двох мільйонів кадрових робітників, колгоспників і спеціалістів, є якісно новою формою шефства, адекватною умовам поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Виникнення цього руху зумовлене зростанням питомої ваги молоді серед поповнення трудових колективів і підвищенням вимог не тільки до суто професійних, а й до загальнокультурних, громадянських якостей робітника.

Традиційні форми шефства і виробничого навчання вже не могли задовольнити цих вимог тому, що, як правило, поширювались на молодь лише в період її професійної підготовки (як на виробництві — шефство і виробниче навчання, так і поза ним, зокрема у системі профтехосвіти, — шефство). Шефство кадрових виробничиків над молоддю здійснювалось, звичайно, й по закінченні її навчання, у початковий період праці в колективі, але воно не було достатньо масовим і організованим. А в умовах ускладнення сучасного автоматизованого виробництва і посилення колективного характеру праці, який ставить наслідки роботи всього колективу у пряму залежність від вміння і сумлінності кожного з його членів, особливого значення набуває «довчання» молодого робітника у процесі безпосередньої самостійної праці, оскільки лише після цього він стає повноцінним виробничиком. Для того, щоб поліпшити і прискорити цей процес, вдосконалити його організацію, передовики виробництва на початку 60-х років розгорнули рух наставництва, який дістав усебічну підтримку партії, профспілок і комсомолу. «Наставники — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід, і, як сказав, талановиті педагоги. Вони з доброї волі, за покликом душі учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу»¹¹.

Не будучи чимось принципово відмінним від шефства, наставництво становить його нову форму, новий етап, який характеризується деякими якісно новими рисами. У постанові Президії ВЦРПС і Бюро ЦК ВЛКСМ «Про дальший розвиток масового руху наставників молодих робітників і колгоспників» підкреслювалось, що рух наставників є важливою формою шефства кадрових працівників над молодими робітниками¹². І тому, на наш погляд, спроби деяких авторів відокремити наставництво від шефства за методами їх впливу на молодь¹³ не

⁹ Див.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1976, т. 5, с. 46.

¹⁰ Див.: Щербинский В. В. Развивать движение наставничества. — Избр. речи и статьи. М., 1978, с. 218.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5, с. 46.

¹² Див.: О дальнейшем развитии массового движения наставников молодых рабочих и колхозников: Пост. Президиума ВЦРПС и Бюро ЦК ВЛКСМ, 24 февр. 1975 г. — В кн.: Сборник постановлений ВЦРПС. Январь—март 1975 г. М., 1975, с. 188.

¹³ Див.: Столяр И. Наставничество как педагогическое явление. — Социалист. соревнование, 1980, № 2, с. 66—67.

мають достатньої підстави. Наставництво відрізняється від шефства вищою організованістю — наявністю на багатьох підприємствах рад наставників, єдиної в масштабах країни системи діяльності наставників, яка включає в себе спільні для всіх колективів цілі, завдання і форми роботи, у цілеспрямованій підготовці і навчанні наставників тощо. На Україні, наприклад, вже з 1974 р. діє «Примірне положення про наставництво в трудових колективах Української РСР», де чітко визначено мету руху, обов'язки і права наставників, форми їх заохочення, основні функції рад наставників¹⁴. Важливою рисою наставництва є його яскраво виражений особистісний характер.

Наставництво — це нова важлива форма шефства на громадських засадах кадрових працівників над працюючою молоддю, спрямована на прискорення професійного, соціально-політичного і морального становлення молодих робітників і колгоспників у процесі їх самостійної трудової діяльності, специфічна щодо попередніх форм (етапів) шефства. Наставництво не відміння і не підміння ні виробничого навчання, ні інших форм шефства (над ПТУ, школами), а лише доповнює їх, сприяє їх всебічному розвитку.

Виходячи з такого розуміння наставництва, важливо усвідомлювати, що нового вліє цей рух у традиційне відношення між соціалістичним змаганням і шефством, масовий розвиток яких належить до років першої п'ятирічки. По суті шефство і соціалістичне змагання розвивалися разом. Передовики змагання завжди були гідними шефами молодих робітників. Достатньо згадати ім'я видатого донецького вибійника М. О. Ізотова, за прикладом якого у 30-ті роки по всій країні розгорнувся рух, що дістав назву «ізотовського». Його дальшому поширенню сприяла постанова Президії ВЦРПС від 18 грудня 1931 р. про шефство кадрових виробничників над новачками¹⁵. У роки Великої Вітчизняної війни передовики змагання, такі як зачинатель руху тисячників¹⁶ Д. Босий, токар Уралмашзаводу П. Спехов та багато інших, передавали свій багатий професійний і життєвий досвід юнакам і дівчатам, які ставали до верстатів прямо з-за шкільної партії¹⁷. У п'ятдесяті роки цю традицію продовжила В. І. Гаганова і тисячі її послідовників. Шефи, кваліфікаційно і ідейно готуючи своїх підопічних до праці, тим самим готували їх і до участі у змаганні. Отже, змагання і шефство історично пов'язані одне з одним: у змаганні гартувалися ті, хто потім ставав шефами молоді і, знов-таки, сприяв її залученню до змагання.

З виникненням і розвитком наставництва як масового організованого руху починається новий етап у розвитку відношення між шефством і змаганням, який характеризується всебічним розширенням, поглибленням і організаційним оформленням зв'язків між даними соціальними явищами. Як і раніше, передовики змагання поповнюють ряди наставників. Але тепер партійні, профспілкові і комсомольські організації цілеспрямовано відбирають для цієї діяльності кращих з кращих. Адже не кожен передовик змагання може бути наставником, оскільки для цього треба мати ще і певний педагогічний хист.

Тільки за період 1973—1980 р. ряди наставників збільшились майже вдвічі: із 160 тис. до 350 тис. чоловік¹⁸. Для порівняння досить

¹⁴ Див.: Про дальший розвиток руху наставників молоді в трудових колективах республіки. Пост. Президії Української Республіканської Ради профспілок і бюро ЦК ЛКСМУ, 26 серп. 1974 р.— Поточний архів Укрпрофради (ПА УРРПС).

¹⁵ Див.: Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР: Истор. очерки 1917—1970 гг.— М., 1977, с. 122—124.

¹⁶ Тисячники — передові робітники, які виконували норму на тисячу і більше процентів.

¹⁷ Див.: Социалистическое соревнование в промышленности СССР.— М., 1973, с. 141—143.

¹⁸ Див.: Сологуб В. А. Социалистическое соревнование и коммунистическое воспитание трудящихся.— М., 1974, с. 82; Дані про розвиток наставництва в Українській РСР: Стат. довідка.— ПА УРРПС.

сказати, що такою важливою свого часу формою шефства, як гаганівський рух, у 1960 р. було охоплено в республіці 10 тис. трудящих, а по країні загалом — більше 40 тис.¹⁹

Істотною умовою неухильного кількісного зростання руху наставників і поліпшення якісного складу його учасників є постійне вдосконалення організації змагання на етапі розвинутого соціалізму. Саме у змаганні гартуються кадри наставників, підвищується їх професійний та ідейний рівень. І цьому значною мірою сприяють рух за комуністичне ставлення до праці, зустрічне планування, змагання суміжників і рух під девізом «Жодного відстаючого поруч» та багато іншого, чим збагатилося змагання в останні роки.

Внаслідок поліпшення роботи над добором наставників, якісного вдосконалення складу учасників руху наставництва посилюється і зворотний вплив наставництва на змагання, оскільки зростає рівень майстерності молоді. Великою мірою це забезпечується за рахунок організації масового навчання наставників. Для передовиків змагання, які затверджуються наставниками, організуються спеціальні лекторії, школи, університети тощо. Так, у Дніпропетровській області у 1980 р. налічувалось 1750 рад наставників, працювало 278 шкіл, семінарів і народних університетів для наставників, крім того, 33,8 тис. наставників навчалися у школах комуністичної праці²⁰.

У Харківській області в 1980 р. успішно функціонувало 39 народних університетів, 45 лекторіїв, 190 шкіл для наставників. Роботу наставників в масштабах області координує Рада (очолювана Героєм Соціалістичної Праці М. Парамоновом), якій підпорядковані 1013 рад наставників, створених безпосередньо на підприємствах.

В умовах розвинутого соціалізму, коли змаганням охоплені всі галузі народного господарства, всі верстви трудящих, наставництво, як явище, тісно пов'язане із змаганням, теж набуває повсюдного поширення. Якщо попередні форми шефства функціонували переважно у виробничій сфері, то наставництво вже добре зарекомендувало себе і в різних галузях обслуговування. На зустрічі членів Політбюро ЦК Компартії України з наставниками В. В. Щербицький підкреслив необхідність активізації руху наставників саме в цій сфері, куди останнім часом прийшли тисячі молодих працівників²¹.

Розширення сфери впливу наставництва сприяє подоланню певної неузгодженості у відношенні між змаганням і шефством, яка існувала на попередніх етапах, є істотною умовою поглиблення взаємодії і піднесення результативності обох досліджуваних явищ.

Крім зміцнення опосередкованого зв'язку між цими явищами, коли у змаганні гартуються кадри наставників, які, допомагаючи молоді здобути професію, водночас готують її і до участі у змаганні, на сучасному етапі дедалі більшого значення набуває безпосередній зв'язок між змаганням і наставництвом. Його виникнення є принципово новим моментом у взаємодії змагання і шефства, поява якого в останнє десятиріччя є прямим наслідком обопільного поліпшення організації змагання і наставництва.

Такий зв'язок між соціалістичним змаганням і наставництвом характеризується тим, що, по-перше, підготовка гідної зміни робітничого класу і колгоспного селянства стає об'єктом змагання, по-друге, організація змагання працюючої молоді стає об'єктом і одним з головних завдань наставництва, по-третє, все ширше розгортається змагання між молодими і кадровими робітниками на підставі взаємних договорів про змагання і співдружність.

¹⁹ Див.: Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР, с. 294.

²⁰ Див.: Профсоюзы Днепропетровщины от XIII до XIV областной межсоюзной конференции: Дополн. к отчет. докл. обл. совета профсоюзов.— Днепропетровск, 1980, с. 21.

²¹ Див.: Щербицкий В. В. Развивать движение наставничества, с. 223—224.

Всі перелічені напрями безпосередньої взаємодії змагання і наставництва реалізуються багатьма шляхами. Проте цим різноманітним формам і методам, що використовуються на кожному підприємстві, притаманні і спільні риси, які характеризують тенденції розвитку кожного з напрямів. Адже «єдність в основному, в корінному, в істотному,— підкреслював В. І. Ленін,— не порушується, а забезпечується різноманітністю в подробицях, в місцевих особливостях, в прийомах підходу до справи...»²²

Ця єдність щодо першого напрямку (його зміст— змагання наставників за кращу підготовку молодих виробничників) виявляється в тому, що на багатьох підприємствах до умов соціалістичного змагання обов'язково включається пункт про наставництво. Підбиття підсумків з цього пункту впливає на визначення місця колективу в трудовому суперництві. Саме так поставлено справу на Харківському авіаційному заводі ім. Ленінського комсомолу, Харківському електромеханічному заводі, в багатьох інших трудових колективах республіки.

У зв'язку з рішенням ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, а також Укрпрофради і ЦК ЛКСМУ про присвоєння звання «Кращий наставник молоді» і нагородження відповідним знаком ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ²³ розгорнулося змагання між наставниками за здобуття цієї почесної відзнаки. Добре організоване таке змагання на київському заводі «Арсенал», Дарницькому шовковому комбінаті, Сумському виробничому об'єднанні «Спецодяг» та інших підприємствах. Результати наставницької діяльності оцінюються не тільки за кількісними, а й за якісними показниками. Так, наприклад, на Одеському заводі ім. Жовтневої революції за критерій присудження звання «Кращий наставник молоді» править не лише кількість навчених молодих робітників та виконання ними виробничих завдань за кількісними і якісними показниками, а й їхнє творче ставлення до праці, вияв почуття колективізму, товарищескості тощо. За умовами змагання наставник повинен спрямовувати зусилля підопічного на збагачення знань, поєднання роботи на виробництві з навчанням в школі робітничої молоді, технікумі, вузі, школі комуністичної праці. Підсумки змагання наставників підбиваються щорічно, переможці нагороджуються дипломами, грошовими преміями, їхні імена заносяться у заводську Книгу пошани²⁴.

Така організація змагання, яка провадиться під безпосереднім керівництвом і контролем парткому заводу, є типовою для багатьох колективів республіки. Типовими є і форми заохочення переможців, хоча вони, звичайно, не вичерпують всього арсеналу засобів морального і матеріального стимулювання наставників.

Значного поширення на підприємствах республіки набула практика укладання спеціальних договорів про соціалістичне змагання між наставниками, а також включення до звичайних договорів пунктів про підготовку робітничої зміни. І це дуже важливо, адже договір є тією формою, що організаційно закріплює і посилює той громадський контакт між людьми, який, за висловом К. Маркса, і викликає змагання²⁵. Договір сприяє реалізації таких ленінських принципів організації змагання, як гласність, порівняльність результатів, можливість повторення передового досвіду; робить змагання між наставниками конкретнішим, цілеспрямованішим і дійовішим. Ініціаторами цієї справи ще у дев'ятій п'ятирічці виступили колективи Херсонського бавовняного комбінату, Дніпропетровського заводу пресів та ряд інших

²² Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 196.

²³ Див.: О дальнішем развитии массового движения наставников молодых рабочих и колхозников, с. 190.

²⁴ Див.: Дзюбенко И. М. Деятельность КПСС по формированию духовного облика рабочей смены: На материалах Украинской ССР. 1965—1975 гг.— Киев; Одесса, 1976, с. 131.

²⁵ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 313.

підприємств. Їхній досвід запозичили і творчо розвинули тисячі наставників.

Проте назване змагання на договірних засадах між колективами в цілому поки що не дістало широкого практичного втілення. Це, на наш погляд, великий резерв зміцнення і розширення зв'язку між змаганням і наставництвом. Важливим є і використання досвіду парного змагання, яке полягає в тому, що передовий колектив намічає спільно з відстаючим рубежі, а потім укладає договір на змагання з двома іншими — передовим і відстаючим. Цей почин, народжений у Херсонській області, вже дав добрі наслідки. Така форма змагання, підкреслив товариш В. В. Щербицький, забезпечує високий ступінь заінтересованості передового колективу в успіхах відстаючого²⁶. Значений принцип, на нашу думку, доцільний в організації як індивідуального, так і колективного змагання між наставниками. Крім того, і підопічні виявляли б більшу активність у змаганні, відчувавши відповідальність за спільний з наставником результат.

В умовах постійного піднесення ролі соціалістичного змагання на всіх ділянках комуністичного будівництва наставники беруть безпосередню участь в організації змагання працюючої молоді. Цю їхню функцію нині офіційно закріплено у всіх чинних документах щодо наставництва. Зокрема, у постанові ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про дальший розвиток масового руху наставників молодих робітників і колгоспників» йдеться про те, що наставники повинні подавати юнакам і дівчатам практичну допомогу у розробці та виконанні індивідуальних соціалістичних зобов'язань, залучати їх до технічної творчості, раціоналізації і винахідництва²⁷. Адже від того, як розроблено зобов'язання, багато в чому залежить його економічний і виховний ефект. Практика показує важливість включення до нього не лише суто «виробничих», але й «невиробничих» пунктів, що стосуються навчання, підвищення ідейно-теоретичного, загальнокультурного рівня, занять спортом. Тому наставник має дбати про комплексний характер зобов'язання, розрахований на всебічний розвиток особистості його підопічного. Молоді виробничники, які займаються самовихованням, систематично стежать за політичним життям, успіхами науки і мистецтва, легше входять у ритм трудового і громадського життя колективу, досягають більших успіхів у праці.

Для того, щоб зобов'язання молодого робітника було напруженим, стимулювало дальший розвиток його ініціативи, на багатьох підприємствах практикується публічний захист зобов'язань, на якому кадрові працівники оцінюють їх обґрунтованість, висловлюють свої пропозиції і поради. Нині захист зобов'язань набув масового поширення. Це має істотне значення для професійного і соціально-політичного зростання працюючої молоді, оскільки, захищаючи свої «робітничі дисертації», юнаки та дівчата можуть багато чого навчитися у кадрових виробничників.

Звичайно, роль наставника в організації змагання молоді не обмежується допомогою у розробці зобов'язань. Наставники дбають про створення сприятливих умов для їх виконання, розкривають секрети своєї професійної майстерності, залучають підшефних до руху за комуністичне ставлення до праці, спонукають до здобуття звання «Кращий молодий робітник по професії» тощо. Саме так організовано справу на харківському виробничому об'єднанні «Завод ім. Малишева» та багатьох інших підприємствах республіки²⁸.

²⁶ Див.: Щербицький В. В. Могучая сила ленинских идей соревнования.— Социалист. соревнование, 1977, № 2, с. 7.

²⁷ Див.: О дальнейшем развитии массового движения наставников молодых рабочих и колхозников, с. 189.

²⁸ Див.: Петров В. А. Долг и призвание.— Харьков, 1979, с. 51.

Наставники, які здійснюють шефство над комсомольсько-молодіжними бригадами, приділяють значну увагу організації відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги у підшефних колективах. І хоча така форма наставництва поширена значно менше, ніж індивідуальна, вона вже виявила великі потенційні виховні можливості, оскільки в даному разі вихователем виступає не лише наставник, а й сам молодіжний колектив. Не випадково такі відомі наставники, як С. С. Вітченко, І. В. Бубекін, В. Я. Первицький, використовують саме цю форму шефства над молоддю і одноставно підтверджують її високу ефективність²⁹. Зрозуміло, що правильна організація змагання, створення атмосфери здорового трудового суперництва і товариської взаємодопомоги мають неабияке значення для розвитку молодіжного колективу і кожного молодого працівника. Важливим є додержання лєнінських принципів організації змагання, таких як гласність, порівняльність результатів, можливість практичного повторення досвіду.

Змагання молодих виробничників організується за тими ж принципами і методами, у тих же формах, що й змагання всіх інших категорій трудящих. Але молодь потребує більшої уваги, врахування властивих їй соціальних і вікових особливостей. Формою, яка відповідає цим неодмінним вимогам, є договори про змагання і співдружність між наставниками і їхніми підшефними. Змагання на підставі таких договорів становить зміст третього, на наш погляд, перспективного напрямку безпосередньої взаємодії між наставництвом і соціалістичним змаганням.

Загалом же, якщо розглядати процес поглиблення і розширення безпосередньої взаємодії між змаганням і наставництвом історично, то треба підкреслити, що всі його напрями, які почали бурхливо розвиватись у роки дев'ятої і десятої п'ятирічок завдяки великій увазі партії до питань організації як соціалістичного змагання, так і наставництва, пині набули особливого значення.

Отже, наставництво є істотною формою вияву спадкоємності поколінь за соціалізму, дійовим засобом нагромадження, збереження і передачі багатющого професійного і виховного досвіду кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції. Дедалі органічніший взаємозв'язок наставництва і соціалістичного змагання, притаманний суспільству зрілого соціалізму, є важливою умовою успішного розв'язання складного комплексу завдань комуністичного будівництва, формування нової, соціально активної, всебічно і гармонійно розвиненої особи.

* * *

Важной особенностью развития нашего общества на этапе зрелого социализма является возникновение и развитие качественно новой формы шефства кадровых работников над включающей в общественное производство молодежью—наставничества, являющегося действенным средством профессиональной подготовки молодежи, ее политического и морального воспитания, формирования ее высоких гражданских качеств, активной жизненной позиции.

Существенной чертой современного периода развития наставничества является тесная его взаимосвязь с социалистическим соревнованием.

Единство социалистического соревнования и наставничества — явление, порожденное социалистическим образом жизни,— обусловлено прежде всего коллективистской природой нашего общества, формами проявления и углубления отношений взаимопомощи и сотрудничества, присущих социализму.

Непосредственная связь социалистического соревнования и наставничества, специфичная для условий зрелого социализма, характеризуется, во-первых, тем, что подготовка достойной рабочей смены становится объектом соревнования, во-вторых, тем, что организация соревнования работающей молодежи становится одной из главных задач наставничества, в-третьих, тем, что все шире разворачивается соревнование между молодыми и кадровыми работниками на основе взаимных договоров о соревновании и содружестве.

²⁹ Днев.: Ляшенко В. Е. Двое на длинном пути.— М., 1978, с. 35.

«КРУГЛИЙ СТИЛ» ФІЛОСОФІВ, ПСИХОЛОГІВ І СОЦІОЛОГІВ «ЖИТТЕВИЙ ШЛЯХ ОСОБИ»

(Продовження. Початок — у № 1, 2 за 1982 р.)

Р. А. АНУФРІЄВА (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Трудовий шлях особи і трудове виховання.

Трудова діяльність посідає головне місце у становленні особи, проймає увесь її життєвий шлях. Звичайно початок трудового шляху пов'язують з етапом безпосереднього включення індивіда у професійну діяльність. Однак за такого підходу випадає підготовка до самостійної трудової діяльності, яка починається вже у дитячому і юнацькому віці.

Результати соціально-психологічних досліджень, проведених у середніх школах, свідчать про велику роль експериментального трудового навчання, різних форм організації трудової діяльності, що має на меті розвиток інтелектуальної і творчої активності учнів. Спільна праця виховує у дітей риси колективізму, товарищескості, створює соціально-психологічні передумови для оволодіння життєвим досвідом дорослих, сприяє виробленню навиків практичного використання набутих знань.

Соціально-філософською основою розгляду трудового шляху особи є положення про її включеність в історично зумовлену соціально-економічну систему виробництва, обміну, споживання, яка в кінцевому підсумку визначає спосіб життя людини, формує соціальний тип особи. Дальше вдосконалення соціалістичного типу особи на сучасному етапі бачиться, зокрема, на шляху комплексного підходу до всієї справи виховання — органічного поєднання ідейно-політичного, морального і трудового виховання. Тому у вивченні трудового шляху особи особливого значення набуває виявлення соціально-психологічних і моральних факторів, що впливають на мотиваційно-сміслову структуру діяльності особи, на процеси її адаптації до умов праці, які невинно змінюються в умовах НТР.

К. К. ГРИЩЕНКО (кандидат філософських наук, завідуючий відділом Інституту філософії АН УРСР). Формування життєвої програми особи в трудовому колективі.

Соціальні дослідження останнього часу дедалі більше звертаються до проблем життєвих планів і перспектив життєвої діяльності окремої особи. Актуальність цих питань впливає, зокрема, з того, що у розв'язанні проблем соціального управління важливого значення набуває узгодження життєвих планів, інтересів і запитів людини з перспективними напрямками соціального розвитку колективу. Так, дослідження на промислових підприємствах республіки виявили, що життєві плани робітників (особливо молодих), які складаються під час адаптації особи і вироблення її позитивних установок на діяльність у тому чи тому трудовому колективі, великою мірою залежать, з одного боку, від створення адміністрацією підприємства умов для «входження» індивіда у колектив, а з другого — від традицій, звичаїв, норм, цінностей останнього і ступеня «сприйняття» і засвоєння їх особою.

Життєві установки людини щодо професійної і трудової діяльності у певному виробничому колективі міцно пов'язані з її життєвою програмою. В основу цієї програми можуть бути покладені й неадекватні уявлення про професію, про власні можливості тощо. Внаслідок цього вона не в усіх випадках може бути надійним орієнтиром життєвого шляху людини. Це й зумовлює потребу вивчення життєвого шляху особи у контексті проблеми соціального управління, стратегія якого на підприємствах має розроблятися з урахуванням комплексу заходів, спрямованих на формування установок особи щодо суспільно-трудової діяльності. Така стратегія сприятиме також виявленню резервів підвищення продуктивності праці і всебічному розвитку особи.

І. О. МАКСИМЕНКО (аспірант Інституту філософії АН УРСР).
Праця як засіб реалізації життєвих цілей особи.

Важливим елементом механізму соціальної регуляції поведінки особи виступає система життєвих цілей. Вона є цілісною, відносно самостійною підструктурою мотиваційно-цільової сфери її життєвої діяльності, виконує регулятивну функцію довгострокового програмування останньої. Основу формування і реалізації цілей становить праця, де «*прагнення* реалізувати себе, дати собі через себе самого об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити (виконати) себе» (Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів т. 29, с. 180) являє собою по суті розвиток людини як родової істоти. Тому її ставлення до праці, осмислення останньої не тільки як суспільно значущої, але й як культурної цінності визначає суспільно-практично детерміновані мотиваційно-сміслові параметри формування цілей.

Спрямованість особи до реалізації своїх цілей стимулюється багатьма факторами. Одним із головних серед них є суспільно-значущі результати трудової діяльності. Важливим засобом їх досягнення виступає активність особи у виробничій сфері. Отже, вивчення механізмів формування життєвих цілей людини, шляхів і засобів її орієнтації на працю як на суспільну і культурну цінність сприятиме підвищенню ефективності соціального регулювання поведінки і діяльності.

С. В. ЗАДНІПРЯНЕЦЬ (кандидат економічних наук, викладач кафедри політичної економії Київського інституту інженерів цивільної авіації).
Свобода особи в економічній сфері діяльності.

Однією з необхідних передумов всебічного розвитку людини є її свобода в економічній сфері діяльності. Як конкретно-історичне явище вона залежить передусім від рівня розвитку продуктивних сил, характеру виробничих відносин. Поширені нині на Заході концепції економічного детермінізму, «командної економіки», «центрально-керованого господарства» не враховують саме цієї обставини. Соціальний статус особи, її поведінку вони розглядають виключно в технологічних і науково-технічних параметрах, наслідком чого є заперечення економічної свободи особи.

За соціалізму на основі суспільної власності на засоби виробництва створюються соціально-економічні передумови для свободи діяльності в економічній сфері. Важливого значення тут набуває органічне поєднання суспільних і особистих інтересів, формування культури економічної поведінки, оптимального використання можливостей, що сприяє реалізації здібностей індивіда. «Економічна свобода» сприяє піднесенню структури потреб особи, організації життєдіяльності індивіда відповідно до норм і цінностей соціалістичного способу життя. З поліпшенням матеріального добробуту особистість поступово звільняється від тягара елементарних потреб, створюються можливості

для її духовного розвитку. Однак вони реалізуються лише за умови піднесення культури особи, подолання рудиментів опоживацької психології. Це становить основу розширення свободи особи в економічній сфері діяльності, формування її духовної і моральної зрілості.

М. В. КИРИЛОВА (кандидат філософських наук, доцент кафедри етики, естетики і наукового атеїзму Харківського політехнічного інституту). Навчання у вузі як етап життєвого самовизначення особи.

Кожна людина тією чи тією мірою планує своє життя, створює його «модель» відповідно до тих уявлень про сенс життя, своє місце у суспільстві, які склалися в неї під впливом суспільного середовища, специфічних умов безпосереднього оточення, певної системи виховання. І перш ніж життя прожити, людина подумки немов «проходить життям». У «моделі» свого життя вона визначає місце тієї соціально-професійної ролі, яку сподівається виконувати, оскільки праця як засіб до життя є водночас, як слушно зазначив академік В. І. Шинкарук, і саме життя.

Певний етап на життєвому шляху особи, пов'язаний з її соціально-професійним становленням, — це навчання у вузі. В процесі соціалізації особи у вищому навчальному закладі чимале значення має первинний студентський колектив (академічна група) як безпосереднє середовище її життєдіяльності і один з найважливіших елементів у механізмі регулювання її поведінки.

У Харківському політехнічному інституті ім. В. І. Леніна здійснюються соціологічні дослідження первинного студентського колективу як середовища і засобу виховання студентів. Методикою передбачається вивчення питань, що стосуються життєвих планів молодих людей. Зокрема, з'ясується систематичність планування своєї життєдіяльності студентами, забезпечення її різнобічності — розумового, трудового, морального, естетичного і фізичного розвитку, формування ділових якостей, здатності раціонального використання вільного часу; вплив колективу групи (позитивно-стимулюючий, негативно-перешкоджаючий, стимулюючий або нейтральний) на процеси самореалізації, саморегулювання і самоутвердження особи.

У механізмі регулювання взаємовідносин колективу і особи приділяється увага таким елементам, як думка колективу, його соціально-психологічний клімат, внутрішньоколективні традиції, єдність цілей і дій колективу в різних сферах його життєдіяльності як концентроване вираження його потреб, інтересів, норм, цінностей, орієнтацій, установок.

Цільне місце в житті студентів посідає навчально-виховна діяльність, пов'язана з оволодінням духовними цінностями суспільства (в тому числі через опанування спеціальності). Складовими частинами навчального процесу у вузі і сферами життєдіяльності студентських колективів є наукова робота, суспільно-політична практика, праця під час третього трудового семестру, спортивно-оздоровчі, художньо-творчі різновиди діяльності.

Реалізація навчально-виховних завдань в цілому розглядається, з одного боку, як керований педагогічний процес, що передбачає аналіз діяльності викладачів — керівників академічних груп, а з другого — як індивідуальний процес самонавчання і самовиховання студентів.

Передбачається здійснити дослідження у вузах Харкова і вищих технічних навчальних закладах республіки за розробленою в Харківському політехнічному інституті методикою вивчення первинного студентського колективу як середовища і засобу виховання та самовиховання студентів.

Завершився перший його етап — на базі ХПІ, що мав на меті апробацію і вдосконалення інструментарію дослідження, налагодження програми обробки соціологічної інформації на ЕОМ. Загальною метою планованого нами дослідження є розробка рекомендацій щодо вдосконалення комплексного підходу до процесу комуністичного виховання студентства в єдності виховання і самовиховання.

Ф. П. КРАВЧУК (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Миколаївського педагогічного інституту). Структура життєвих цілей студента.

На структуру життєвих цілей студента роблять вплив численні фактори: умови вибору професії і вступу у вуз; рівень організації навчального процесу (матеріальна база, кваліфікація професорсько-викладацького складу, побутові умови, моральний і соціально-психологічний клімат у вузі, в групі); рівень знань і досвіду, що змінюється з курсу до курсу, та ін. Один з провідних чинників становлення особи студента — оволодіння професією. В ході професійної підготовки виробляються певні соціальні якості. Якщо студент ставиться до своєї спеціальності як до покликання, в його особистісній структурі велике місце посідає відповідальність, творча активність, що значною мірою впливає на становлення і розвиток соціальної орієнтації, життєвих установок.

Аналіз результатів соціологічного дослідження, здійсненого у 22 вузах України (з 1971 по 1981 рік, у три етапи), показує, що найбільше студентів, які задоволені вибором професії і вважають її своїм покликанням, у Київському медичному інституті і Харківському інституті мистецтв. У Київському державному університеті і Харківському юридичному інституті кожний третій студент висловив таке ставлення, у Білоцерківському сільськогосподарському — кожний четвертий, у решті вузів — ще менше.

Вирізняються своєю специфікою дев'ять педагогічних вузів, що їх обіймало дослідження; у більшості з них половина студентів відзначила захопленість своєю професією. Однак для випускних курсів характерна тенденція до зменшення кількості тих, хто вважає її своїм покликанням.

У складанні оцінки професії як покликання найбільше важить ставлення до її функціональних, змістових можливостей, характеру майбутньої діяльності. Усвідомлення важливості, корисності свого фаху для суспільства найвиразніше відображує соціальний аспект ставлення до обраної справи. Майже в усіх вузах і на першому і на випускному курсах від 50 до 65 проц. опитаних вважають свою спеціальність «дуже потрібною людям». Для педагогічних інститутів така оцінка характерна для ще ширшого контингенту: 70—82 проц. студентів на першому курсі і 53—79 проц. — на випускному.

Мабуть, деяке зниження захопленості професією на випускних курсах в різних вузах і водночас стабільне ставлення до її соціальної значущості можна пояснити тим, що під час вибору виду діяльності більшою мірою враховується його соціальний престиж і меншою — функціональна сутність. Ще менше виявляється здатність зважити на відповідність своїх здатностей, нахилів роботі за обраним фахом.

У структурі цілей і завдань, в реалізації життєвих ідеалів, які потребують розв'язання у вузі, на першому місці — успішне закінчення навчання і оволодіння спеціальністю. Але до виконання цих завдань студенти різних закладів ставляться по-різному. Майже для всіх майбутніх спеціалістів опанування професії пов'язане насамперед із здобуттям спеціальних знань, а такий бік підготовки, як вироблення навиків організатора, керівника колективу, в структурі цілей і завдань посів за значущістю п'яте місце. Тільки 12—22 проц.

студентів більшості вузів вважають за потрібне для себе оволодіти під час навчання такими навиками. Інша ситуація у педагогічних інститутах. На думку майбутніх педагогів, вироблення якостей організатора і вихователя важливіше, ніж набуття знань із спеціальності. Скажемо навіть більше — на першому курсі в половині педагогічних вузів переважна кількість студентів відзначила, що оволодіння навиками вихователя, лектора, пропагандиста важливіше за «успішне закінчення вузу». На четвертому курсі співвідношення змінюється. Завдання успішного закінчення вузу виходить на перше місце, на другому — вироблення згаданих навиків, а на третьому — набуття знань із спеціальності.

Аналіз структури життєвих цілей студента показує, що на їх формування, зміни в ході навчання роблять вплив як профіль вузу, так і курс, тобто рік перебування молодшої людини у вищій школі. Вирішальним у структурі життєвих ідеалів виявляються соціальні цінності, реалізація яких пов'язана для майбутніх спеціалістів з оволодінням професією.

Л. І. ГРЯДУНОВА (кандидат філософських наук, доцент Ужгородського державного університету). Цілепокладання і формування соціально відповідальної поведінки особи.

Життєвий шлях особи — це в певному розумінні система соціально відповідальної поведінки особи, спрямованої на реалізацію її життєвих цілей.

Соціально відповідальна поведінка особи становить вищий тип поведінки людини у суспільстві, в якій заломлюється, з одного боку, історично конкретна система суспільних відносин, а з другої — певний рівень соціальної зрілості самої особи, її свідомості і самосвідомості.

Основою формування соціально відповідальної поведінки соціалістичного типу особи є суспільно значуща цілеспрямованість, тобто підпорядкування свідомості і діяльності реалізації цілей та ідеалів, що відображають тенденції прогресивного розвитку суспільства. Рівень соціальної зрілості виявляється і водночас підвищується залежно від соціальних цінностей, цілей та ідеалів її життєдіяльності.

Формування життєвих цілей особи — складний багатогранний процес. Одна з важливих ланок цього процесу — особиста активність людини, її справжнє прагнення виробити таку систему поглядів на світ, яка відповідає науковим досягненням епохи, прогресивним соціальним ідеалам. Дуже важливим чинником, що стимулює цю активність є усвідомлення особою її соціальної відповідальності перед суспільством за свої погляди, переконання, життєві цілі.

Активність особи у формуванні свого духовного світу може мати як позитивну, так і негативну соціальну спрямованість. Характер цієї спрямованості значною мірою визначається структурою поглядів, уявлень, відносин, які формуються в особи на різних ступенях її соціалізації під впливом суспільного середовища. Тим часом здатність розрізняти справжні цінності і антицінності розвивається і в практичній діяльності людини. Тому раннє залучення особи до активної життєдіяльності — навчально-трудова, суспільно-політична — має велике значення для становлення системи життєвих цілей людини на основі її соціальної відповідальності.

Н. М. САЧУК (доктор медичних наук, завідувача лабораторією демографії і соціології Інституту геронтології АМН СРСР, м. Київ). Соціологічний напрям досліджень пенсійного періоду у життєвому циклі людини.

Виходячи з початкової гіпотези про те, що припинення виробничої діяльності і вихід на пенсію — особливий критичний період в житті людини похилого віку і беручи до уваги стан вивчення даної проблеми у вітчизняній і зарубіжній соціально-геронтологічній літературі, в лабораторії демографії і соціології Інституту геронтології Академії медичних наук СРСР було створено довгострокову програму (починаючи з 1965 р.), яка складається з серії послідовних комплексних медико-соціологічних досліджень, присвячених різним сторонам життєдіяльності осіб перед- і пенсійного віку. Згодом ця дослідницька програма увійшла як підрозділ до Всесоюзної наукової програми «Подовження життя».

На першому етапі планувалося вивчення характеру, ступеня і факторів змін у здоров'ї, умовах і способі життя, суспільних і сімейних ролях, користуванні медичною допомогою і соціальними послугами, що відзначають пенсіонерів, які не працюють і продовжують працювати, порівняно з допенсійним періодом. Об'єкти спостереження, відповідні поставленим завданням, було відібрано із застосуванням популяційної вибірки — йдеться про пенсіонерів по старості першого пенсійного п'ятиріччя. Типологізація вибірки здійснювалася з урахуванням їхньої належності до основних соціально-демографічних груп. Строк спостереження обіймав 9-річний період (3 роки до виходу на пенсію і 6 років після припинення роботи).

Результати, одержані на основі програмованого інтерв'ювання понад 1000 «молодих» пенсіонерів м. Києва, цілком підтвердили висунуту на початку гіпотезу про істотну перебудову всіх сторін життя людини, яка досягла пенсійного віку і припинила багаторічну виробничу діяльність. Цей період збігається з погіршенням здоров'я, зниженням працездатності, зміною укладу життя. У багатьох виникає потреба переглянути грошовий бюджет і структуру вільного часу, пристосуватися до нових фізичних і матеріальних можливостей, до нових сімейних ролей і обмеження суспільних і дружніх контактів. Частогусто людина похилого віку в цей час переходить до категорії пенсіонерів, які проживають самі, що є наслідком посилення процесу розчленування складних сімей, де є кілька поколінь.

Однак, як показали наші дані, основна гіпотеза потребує доповнення через значні відмінності у виявлених постпенсійних змінах не тільки індивідуального, а й групового характеру. Зазначена диференціація визначається насамперед специфікою способу життя осіб різної статі і основних суспільних категорій.

Виконання соціально-гігієнічного розділу комплексного соціологічного дослідження (керівник — Г. М. Москалець) дозволило певною мірою уточнити понятійний і методичний апарат, виявити низку закономірностей у взаємозв'язках ланок системи «здоров'я — ставлення до здоров'я — рівень гігієнічних знань — індивідуальний спосіб життя». Уточнено поняття «раціональний спосіб життя» з гігієнічної точки зору, вироблено набір нових інтегральних і агрегованих оцінних критеріїв, що належать до згаданих ланок досліджуваної системи.

Основні висновки, що впливають з одержаних результатів такі.

1. Цілком підтвердилося припущення про велике значення раціональності в індивідуальному способі життя загалом і використанні вільного часу зокрема для формування умов (особливо у допенсійний період як «підготовчий» щодо пенсійного), що дозволяють підтримувати задовільний стан здоров'я в літніх людей.

2. Виявлено, що, незважаючи на розширення рамок вільного часу після припинення виробничої діяльності і широкі можливості для організації відпочинку, активної діяльності і культурного дозвілля, відносно невелика частка загальної сукупності непрацюючих пенсіонерів великого міста (20 проц.) раціонально використовує ці умови в

інтересах здоров'я, а в чималій кількості осіб цієї категорії (25 проц.) спосіб життя вкрай нераціональний.

3. Поглиблений аналіз і узагальнення результатів дослідження становлять емпіричну основу для типологізації за соціально-гігієнічним принципом раціональності індивідуального способу життя і використання вільного часу непрацюючими пенсіонерами великого міста на початку пенсійного періоду.

4. Вирішальне значення в диференціації соціально-демографічних груп літніх киян за спрямованістю і характером способу життя загалом і вільного часу зокрема має комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів.

5. У перебудові способу життя і структури бюджету часу після виходу на пенсію істотну роль відіграє не тільки припинення виробничої діяльності і вивільнення додаткового часу, а й той чи той життєвий стереотип, який сформувався в робочий період і відображає інтереси і можливості представників даного покоління людей, що об'єктивно склалися протягом їхнього життя.

6. Обстеження характеру і структури використання вільного часу особами пенсійного віку виявило своєрідні «групи ризику», зумовлені не тільки наявністю певних нозологічних форм, а й чинниками соціологічного порядку, що негативно впливають на фізичне і психічне здоров'я: а) значним перевантаженням домашніми справами і доглядом за онуками; б) низьким рівнем санітарної грамотності; в) нерозумним ставленням до свого здоров'я; г) схильністю до самолікування; д) дезадаптацією до пенсійного періоду; е) недостатньою розвиненістю духовних інтересів і потреб.

7. Спрямованість і ступінь перебудови життєвого стереотипу, бюджету часу і структури видів діяльності непрацюючих пенсіонерів має здебільшого довільний, суб'єктивний фактор, тому для повнішого задоволення їхніх фізичних і духовних потреб треба ширше використовувати такі суспільні підйоми, як підвищення санітарної грамотності, формування розумного ставлення до свого здоров'я, розвиток колективних форм відпочинку і дозвілля, а також поліпшення побутового обслуговування.

8. Експертна оцінка результатів досліджень дає можливість прогнозувати основні риси позитивної моделі майбутнього типу індивідуального способу життя і структури вільного часу населення пенсійного віку.

9. Розроблена система критеріїв інтегральної оцінки використання вільного часу, рівня санітарної грамотності і ставлення до здоров'я може бути використана в соціально-гігієнічних дослідженнях взаємозв'язку способу життя і здоров'я в осіб, молодших за віком, ніж згадані категорії населення.

На другому етапі, що є логічним продовженням попереднього, увага була сконцентрована на проблемах соціальної адаптації до пенсійного періоду, які, на жаль, вивчені ще недостатньо. Так само як і в першому комплексі робіт, належало насамперед уточнити поняття і методологічні підходи до вивчення окремого кола питань.

Особливий інтерес до різних аспектів соціальної адаптації осіб пенсійного віку зумовлений тим, що це важлива складова загальної проблеми соціальної адаптації людини до певних умов в інші життєві періоди.

Інтерв'ювання здійснювалося у тих же, що й попередні дослідження, районах Києва, і не тільки в домашніх умовах, а й на деяких підприємствах — для здобуття відповідної інформації щодо перепенсіонерів. Крім таких факторів адаптації, як вік і стать, вивчалися рівень освіти, склад сім'ї, пенсійний стаж, фактичний стан здоров'я, рівень санітарної грамотності, матеріально-побутові умови життя, обсяг і зміст споживаної масової інформації, ставлення до роботи і до вихо-

ду на пенсію, наявність пенсійних планів, а також особливості особи пенсіонера.

На основі агрегованого показника під час дослідження було виявлено співвідношення кількості осіб пенсійного віку з різним ступенем адаптованості, визначено критерії і розміри «групи підвищеного ризику» в дезадаптації («пенсійна хвороба»), оцінено відносну роль окремих чинників у виникненні зазначеного стану, значення різних видів активності — фізичної, інтелектуальної, соціальної.

Соціально активність пенсіонерів було обрано як головну проблему на третьому етапі соціологічних досліджень лабораторії. Вона стала предметом вивчення у рамках міжнародного співробітництва (СРСР, НДР, Швеція).

Практичним підсумком виконаних досліджень були методичні рекомендації «Комплексна оцінка здоров'я, способу життя і медичного обслуговування населення пенсійного віку», проект «Комплексної програми підготовки до виходу на пенсію» і розділ «Доповнень до навчальної програми студентів медичних вузів з питань геронтології і гериатрії».

О. М. ПЕТРОВА (викладач Уральського держуніверситету, м. Свердловськ). Діалектика індивідуального і соціально-типового — методологічний принцип соціологічного дослідження життєвого шляху особи.

Актуальною і важливою філософсько-методологічною проблемою вивчення життя окремої особи є поєднання філософського і соціологічного рівнів аналізу, коли унікальний життєвий шлях людини досліджується разом із соціальними умовами її життєдіяльності. Великого методологічного значення у зв'язку з цим набуває діалектика понять індивідуального і соціального.

Треба сказати, що поняття «індивідуальність» як методологічна основа аналізу життя окремої особи досліджене ще недостатньо. Найбільшою мірою це пояснюється тим, що в методологічному арсеналі суспільствознавства увага приділялась переважно методу «зведення» індивідуального до соціального. Проте основоположники марксизму-ленінізму, особливо під час аналізу комуністичної формації, широко використовували методи «введення» індивідуального в соціальне і «виведення» індивідуального із соціального. На наш погляд, актуальною проблемою соціології, продиктованою самою логікою розвитку сучасної науки, є подолання однобічного погляду, нібито соціологію в принципі цікавить лише деперсоніфікована особа, типологічна абстракція. Підкреслюючи складний, імовірнісний характер взаємозв'язку соціально-типового й індивідуального, ми маємо підходити до індивідуального не як до випадкового, а як до істотної, закономірної характеристики соціального буття особи.

Поєднання філософського і соціологічного аналізу, гадаємо, треба поставити в основу конкретизації загальної методології і переходу до конкретної методики, пошуку конкретних методів вивчення індивідуального буття особи.

Далі буде

М. М. ЕСИПЧУК

КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ СПАДКОЕМНОСТІ ТА ВІДТВОРЕННЯ

Реалізація перспективних завдань комуністичного будівництва, накреслених XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України в галузі економіки, соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства передбачає аналіз теоретичних основ і реальних шляхів подальшого вдосконалення суспільних відносин, всього соціального життя нашої країни. «У період розвинутого соціалізму, — підкреслювалось на XXVI з'їзді КПРС, — завершується перебудова всіх суспільних відносин на внутрішньо властивих новому ладові колективістських начала... Ця перебудова охоплює і матеріальну, і духовну сфери, весь уклад нашого життя»¹.

Завдання, які стоять на нинішньому етапі комуністичного будівництва, передбачають вдосконалення відтворюючої та виробничотехнологічної структури народногосподарської діяльності, структури суспільного виробництва, його духовно-практичних моментів, органічною складовою яких виступає культура. Виконання цих творчих завдань передбачає також певну діяльність щодо удосконалення спадкоємних структур, з тим, щоб досвід, набутий на попередніх етапах соціалістичного суспільства, використовувався в нових умовах найефективнішим способом. Діяльність щодо удосконалення спадкоємних структур стає умовою розвитку соціалістичних націй, зближення та інтернаціоналізації їх культур.

Єдина інтернаціональна культура радянського народу, як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «вбирає в себе все загальнозначиме в досягненнях і самобутніх традиціях національних культур. Соціалістична змістом, різноманітна своїми національними формами, інтернаціоналістська духом і характером радянська культура стала великою силою ідейно-морального згуртування націй і народностей Радянського Союзу»². Факт інтернаціоналізації радянських культур має велике світоглядно-методологічне значення, виступаючи важливим моментом культурної самосвідомості людської особи. Розглянутий під кутом зору спадкоємності, він дозволяє зрозуміти важливу роль виховання у радянської людини почуттів, які К. Маркс називав «духовними» (любов до Батьківщини, почуття причетності до великих суспільних звершень, героїзму тощо)—і які відіграють роль духовно-практичних засобів освоєння набутого суспільно-культурного досвіду. У висвітленні цих питань провідну роль відіграють ленінські принципи класово-партійного аналізу соціальних явищ та процесів, соціалістичного гуманізму та радянського патріотизму. Стосовно аналізу проблем розвинутого соціалізму, становлення комуністичної цивілізації, сукупність названих принципів визначає магістральне спрямування розвитку суспільних процесів у нашій країні — орієнтир на всебічний розвиток радянської людини. Комунізм як найвищий тип культури виникає не на порожньому місці. Він сприйняв і розвинув багато характерних рис

---

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 68.

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. — К., 1982, с. 11.

культури, що склалися в досоціалістичних формаціях, але на якісно інших засадах — з точки зору формування нової людини-творця. В різноманітності культур, в їх історичному генезисі ретельному дослідженню підлягають такі «наскрізні» виміри культури і цивілізації, як творча предметно-практична діяльність народних мас, їх видатних представників, предметні форми її реалізації.

З методологічного боку важливо досліджувати не лише ті особливості, що відрізняють комуністичну культуру від попередніх культур, але й знаходження фундаментальних «загальнолюдських рис, що їх поєднують. «Комуністичну цивілізацію потрібно розглядати не лише як якісно нове соціально-культурне явище, — говорить в передовій журналу «Вопросы философии», — але водночас як продовження культури утвореної людством, що історично розвивається, і тим самим підкреслювати також момент спадкоємності. Поряд з тим принципово новим, що утворює комуністичне суспільство, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, комунізм використовує всі знання, всі культурні цінності вироблені людством, для побудови нового суспільства»³.

У ряді публікацій, вміщених у попередніх номерах журналу, йшлося про дослідження культури як контексту аналізу категорій, простежувалася її зв'язок з технологією, практикою, пізнанням, з'ясувалося питання спільності і відмінності категоріальних структур філософії, світогляду, культури.⁴ Важливим з методологічного погляду є аналіз культури в аспекті спадкоємності і відтворення. Зазначимо, що спроби розглянути культуру як своєрідну проекцію відтворення розпочинались неодноразово. Проте тривалий час вони мали досить епізодичний характер, внаслідок чого аналіз культури в плані відтворення відходив на задній план і виступав допоміжною ланкою висвітлення інших філософських і конкретно-наукових проблем. Цьому сприяло ще й недостатнє з'ясування філософського розуміння поняття відтворення, яке тривалий час не було предметом спеціального розгляду у філософських працях і не отримало достатньо строгого і однозначного смислу. Впадає в око, що на фоні прогресуючого конкретно-наукового аналізу відтворення, який домінує в соціально-економічній літературі, стає дедалі очевиднішою потребою у його філософському вивченні. На всебічному дослідженні відтворення негативно позначається також недостатня обізнаність з методологією підходу основоположників марксизму — лєнінізму до його аналізу, хоча останнім часом намітилися деякі зрушення у цьому напрямі.

У ряді філософських розробок відтворення висвітлюється з боку його єдності з різними характеристиками процесу суспільної життєдіяльності. Так, відтворення подається як характеристика природи⁵, індивідуальної життєдіяльності⁶, як спосіб освоєння людиною світу⁷, форма суспільного продукування самої людини.⁸

Підкреслимо, що водночас відтворення виступає такою фундаментальною ознакою суспільної практики, що є засобом розуміння всього процесу культурутворення в найширшому значенні, в єдності його

³ Творческий характер марксистско-ленинской философии.— *Вопр. философии*, 1981, с. 18.

⁴ Див.: Булатов М. О. Категорії в контексті культури.— *Філософ. думка*, 1980, № 4, с. 53—62; Тарасенко М. Ф. Технологія і культура.— *Філософ. думка*, 1981, № 2, с. 97—111; Табачковський В. Г. Практика і культура.— *Філософ. думка*, 1981, № 1, с. 66—96; його ж: Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури.— *Філософ. думка*, 1982, № 4, с. 21—33; Звіглянич В. О. Культура, пізнання, категорії філософії.— *Філософ. думка*, 1982, № 3, с. 34—45.

⁵ Див.: Шнигарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства.— *В кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції*. К., 1976, с. 33.

⁶ Див.: Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни.— М., 1977, с. 61.

⁷ Див.: *Человек и мир человека*.— Киев, 1977, с. 138, 182.

⁸ Див.: Буева Л. П. *Человек: деятельность и общение*.— М., 1978, с. 79.

матеріально-практичних і духовно-теоретичних форм. Тому дослідження культурутворення в суспільній практиці залежить від ступеня опрацьованості і розробленості філософського поняття відтворення, теоретичного осмислення його об'єктивних і суб'єктивних, духовно-теоретичних і соціально-практичних основ. Відтворення і собі має аналізуватися не тільки з погляду його соціально-економічних, але й культурно-історичних передумов.

Особливе місце, яке посідає культура у процесі суспільної життєдіяльності, безліч функцій, які вона виконує в суспільстві, достатньою мірою демонструють складну природу цього феномена. Становлячи одну з суттєвих рис людської практики, культура виявляє свою співмірність з такими суспільними формоутвореннями, як практика та пізнання, матеріальне та духовне виробництво, діяльність (матеріальна та духовна), в тому плані, що вона, як і названі формоутворення, характеризує родові і конкретно-історичне буття людини. Поза даними суспільними формоутвореннями, без зв'язку з ними культура фактично не існує. Водночас вона не ототожнюється з жодним з них, а також не є просто їх сума. Отже, уявлення про культуру як деяку рівнодіючу всіх складових процесу суспільної життєдіяльності дещо спрощує фактичний її статус. Специфіка культури, на нашу думку, полягає в тому, що, синтезуючи структури практики і пізнання, матеріальної та духовної діяльності, вона відрізняється від своїх першоджерел. Культура функціонує в межах суспільної практики як відносно самостійне формоутворення, яке характеризується власною структурою, завданнями, які вона виконує в процесі суспільної та індивідуальної життєдіяльності. В межах теоретико-пізнавального відношення людини до світу культура членується на матеріальні та духовні форми, які протистоять як антиподи. Проте в ширшому аспекті, в контексті суспільної практики культура функціонує в єдності своїх матеріальних та духовних, об'єктивних і суб'єктивних форм. За своєю значущістю для характеристики суспільного буття людини культура виступає єдиною можливим показником рівня його розвитку. Становлення культури в процесі суспільної життєдіяльності відбувається так, що в своїх взаємовідносинах з такими його предметними формоутвореннями, як практика, діяльність, виробництво, вона виступає похідною від них. Цю обставину слід мати на увазі, оскільки буржуазна філософія і культурологія, ідеалістичне розуміння історії загалом, як правило, перебільшують роль культури в генезисі суспільства, приписуючи їй самодостатнє і визначальне значення, приписуючи водночас роль матеріально-виробничих чинників. В ідеалістичному розумінні історії, як відзначав Ф. Енгельс, «...виробництво і всі економічні відносини згадувалися ... між іншим, як другорядні елементи «історії культури»⁹.

Матеріалістичне розуміння історії вбачає в культурі форму суспільного буття людини, що не включає, а, навпаки, передбачає дослідження широкого комплексу питань, пов'язаних з розглядом детермінуючого впливу матеріальної культури на всі сфери духовного освоєння світу людиною, в тому числі і на історичне пізнання. Матеріалістичне розуміння історії наголошує на тому, що основним визначником суспільного буття людини є матеріально-виробничі діяльність. Стосовно культури це означає, що в її зміст входить предметно-практична діяльність, не тільки духовна, але й фізична праця. Тому дійсний статус культури в суспільному процесі можливо розробити лише за умов її аналізу в контексті суспільно-практичної життєдіяльності людини.

Підкреслимо, що спроби застосувати діяльнісний підхід до витлумачення всього процесу культурутворення були і раніше в процесі історико-філософського розвитку. Зокрема, Гегель застосовує ідеалі-

⁹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 25.

етичне витлумачення поняття праці до аналізу культурологічної проблематики, розглядаючи розвиток культури як послідовну зміну формоутворень людського духу. Але обмеженість ідеалістичного розуміння практики і культури в рамках їх духовно-теоретичних вимірів спричинили те, що вони тлумачились абстрактно, як результат об'єктивної діяльності духу, лишаючи відкритим питання співвідношення такого всезагального поняття культури з конкретними формами культур, а також зовсім обходячи проблему предметно-перетворюючої практики як чинника культурного розвитку в усіх його формах (загальних і специфічних). Звернення до духовно-теоретичної праці як до визначного чинника культури зумовило те, що емпіричним базисом останньої вважались об'єктивовані форми духовної праці — політика, мораль, мистецтво, література та ін. Показово, що попри всю критику гегелівської концепції культури за її абсолютський характер, названі форми проте репрезентують буття культури і у концепціях буржуазної філософії післягегелівської доби. Поряд зі зведенням сутності культури лише до її духовних форм, гегелівське тлумачення тяжіє до інструменталістського погляду на культуру, розглядаючи її як допоміжний засіб доведення мислення індивіда до загальних його форм, як засіб духовно-теоретичного подолання індивідом своєї кінечності і піднесення його до надсуб'єктивної ідеальної сутності у образі бога, держави, права та ін. Підхід до культури як до об'єктивованого в суспільній свідомості стану духовно-творчих моментів людської життєдіяльності зберігається і модифікується в системах буржуазної філософії. Змістовна залежність такого підходу до культури в буржуазній філософії зумовлює і його методологічну обмеженість, що дістало своє відображення у зміцненні акцентів дослідження культурологічної проблематики з аналізу всезагальних (духовно-теоретичних) до аналізу емпірико-прикладних її моментів. Така переорієнтація зумовлювалась потребами історичного пізнання, всього комплексу допоміжних історичних дисциплін: етнографії, археології та ін., в результаті чого в зміст культури входять певні матеріальні компоненти, наприклад матеріальні відносини типу культової обрядності та ін. Тому в буржуазній філософії та культурології зберігається донині відносна половничастість у підході до культури і відповідно до потреб окремих суспільних наук, з'являється велика кількість визначень і підходів до культури, які мають теоретичну або емпіричну спрямованість.

Марксистсько-ленінська суспільна наука, методологічним базисом якої є діалектичний та історичний матеріалізм, уникає суперечності між філософським і конкретно-науковим підходами до культури, розглядаючи їх у органічній єдності. Це стало важливим тому, що марксистсько-ленінська теорія розглядає процес культурутворення в суспільній практиці в єдності його матеріально-практичних і духовно-теоретичних моментів. Внаслідок цього розкриття змісту культури не обмежується лише духовно-теоретичною діяльністю, репрезентованою формами суспільної свідомості, а передбачає звернення до матеріально-практичного базису культури, який включає в себе духовно-творчі моменти.

Більше того, марксистсько-ленінська теорія значно розширює соціальний базис культури, заперечуючи її елітарний характер. Процес культурутворення, що відбувається на основі суспільної практики, охоплює її матеріально-практичні та духовно-теоретичні моменти, внаслідок чого культура виступає їх єдністю. Підхід до культури як своєрідної проєкції матеріально-виробничої діяльності, процесу праці у двох її видах — абстрактній і конкретній — дозволяє розкрити реальну «поцейбічну» основу всієї культурологічної проблематики.

Як відомо, конкретна праця спрямована на утворення споживних вартостей і становить незалежну від будь-яких суспільних форм умову існування людей, вічну природну необхідність: без неї було б неможливе людське життя. Результати конкретної праці дістають об'єктива-

цію у вигляді «грубо чуттєвої предметності товарних тіл» (К. Маркс). Проте в реальній соціальній дійсності (в нашому випадку — у товарному виробництві) процес праці відбувається в межах конкретних суспільних відносин. Взятий з боку своєї соціальної форми він виступає абстрактною працею. Не беручи безпосередньої участі у формуванні чуттєвої предметності, він водночас утворює «вартісну предметність» (К. Маркс). Об'єктивацію названих різновидів праці у вигляді грубо-чуттєвої та вартісної предметності за наявності загальних закономірностей, що характеризують ці різновиди праці, має свої особливості, характерні тільки для того або іншого різновиду праці.

У випадку об'єктивації конкретної праці предметно вираженої форми дістають індивідуальні творчі можливості суб'єкта; в разі ж об'єктивації праці абстрактної зовнішнього вираження набувають суспільно задані форми його діяльності. Тому індивідуальне самовираження, часткова праця виступає працею у безпосередньо суспільній формі.

За конкретними здатностями суб'єкта завжди знаходяться суспільні відносини, які зумовлюють як процес праці загалом, так і її об'єктивацію.

Отже, кінцевий результат процесу праці виступає єдністю чуттєвої і вартісної предметності, натуральної і соціальної форми. В процесі праці відбувається об'єктивація матеріально-практичних і духовних можливостей виробничої діяльності суб'єкта.

У процесі об'єктивації праці, матеріальної та духовно-виробничої діяльності можна виділити кілька рівнів. Один із них характеризується тим, що творчі здатності суб'єкта діяльності одержують матеріалізовану, предметно-речову форму вияву. Специфіка іншого способу об'єктивації пов'язана з так званою семантизацією процесу праці, результатом якої стають різні категорії, наприклад, значення і смислу, які об'єктивуються вербальним чином.

Нарешті, в процесі праці відбувається такий різновид об'єктивації, який, у власному розумінні цього слова, не може бути цілком предметно-речовим і не реалізується за законами вербальних форм. Специфіка цього способу об'єктивації полягає в тому, що за допомогою процесу праці відбувається чуттєво-практична «концептуалізація» дійсності, тобто сходження суб'єкта праці від абстрагування значень окремих подій до виділення ситуацій і відносин людей¹⁰. У кінцевому підсумку здійснюється безпосередньо-чуттєве самовизначення суб'єктом свого місця в системі суспільних відносин, а водночас і формування його світоглядних установок. У процесі такої духовно-практичної «концептуалізації» дійсності формується світогляд суб'єкта діяльності, внаслідок чого він (світогляд) «постає як спосіб визначення власної позиції стосовно всіх життєво важливих явищ і подій у світі. До того ж, позиції не лише теоретичної, а й практичної—як визначник способу участі в цих подіях»¹¹.

Тому в першому наближенні культуру можна визначити як сукупність результатів суспільної діяльності, в утворенні предметної форми яких беруть участь різні види об'єктивації: від предметно-речової до чуттєво-практичної та ін. Проте таке визначення культури все ще не дає вичерпного уявлення про неї зокрема тому, що не кожний об'єктивованний результат праці обов'язково входить до складу культури. Здатність процесу праці до об'єктивації своїх складових — лише передумова культурутворення або один з його моментів, який не виражає його сутності загалом.

¹⁰ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни.—М., 1977, с. 181.

¹¹ Шинкарук В. І. Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи.— Філософська думка, 1976, № 2, с. 15.

Поряд з цим дещо статичним розумінням культури, оскільки остання фіксується як результат об'єктивуючої діяльності, існує інше уявлення про неї, що виходить в її інтерпретації з феномена творчої діяльності. Таке уявлення про культуру також не позбавлене деякої суперечності. Труднощі, які виникають за такого підходу до культури, полягають насамперед в оцінці щодо ustalених норм поведінки, категоріальних структур свідомості і дії¹². Оскільки під творчим розуміється переважно одиничний і неповторний акт матеріальної або духовної діяльності, то внаслідок цього значна сфера суспільного процесу життєдіяльності, яка характеризується стереотипністю і нормативним характером соціальної дії, немов би випадає з процесу культуруотворення.

Отже, перший, статичний підхід до культури засновується на тому, що ототожнює процес об'єктивації дії і культуруотворення. Згідно з цим кожний акт людської діяльності, закріплений в суспільній практиці та свідомості, відноситься до культури. Інший, динамічний підхід до культури вбачає основу культуруотворення лише в тій сфері людської діяльності, яка має явно виражений творчий характер, що, як ми бачили, викликає певні ускладнення в розумінні культуруотворення.

Спроби подолати обмеженість першого і другого підходів до культури робилися неодноразово і йшли по шляху уточнення уявлень про творчість, творчу діяльність, по шляху синтезування позитивних якостей і переваг обох концепцій. Так виникає динамічна концепція культури, яка вважає, що основою культуруотворення в суспільному процесі виступає соціально значуща творча діяльність в діалектичному взаємозв'язку її результативного вираження, опредмеченого «в нормах, цінностях і т. і. та її процесійності, яка орієнтує на розпредетнення уже існуючих результатів, тобто перетворення багатства досвіду людської історії у внутрішній світ індивідів»¹³. Згідно з цією концепцією свою соціально значущу і регулятивну роль творча діяльність може виконати лише в тому випадку, якщо її результати, об'єктивовані відповідним чином входять в процес розпредетнення і взагалі беруть участь у формуванні конкретного типу особи. Отже, творча діяльність отримує зв'язок з індивідом—суб'єктом культурного розвитку.

У контексті динамічної концепції культури творча діяльність набуває іншого тлумачення. Якщо раніше творча діяльність розглядалась як неповторне, суто індивідуальне і одиничне явище, то динамічна концепція культури аналізує її з погляду наявності у ній елементів загальності. Тим самим наголошується, що творча діяльність в абстракції від своєї соціально регулятивної функції являє собою досить ненадійну основу культуруотворення. Для свого перетворення в культуру, творча діяльність і її результати неминуче мають включатися в процес спадкоємності людського досвіду. І в яких би межах не діяла спадкоємність—соціально-групових, формаційних або ж родових,—її функції в процесі суспільної життєдіяльності полягають у трансформації творчої діяльності в культуру.

З цього боку спадкоємність виступає практичним механізмом згортання елементів індивідуальності і неповторності у творчій діяльності у форму загальності, тобто масовості. Водночас спадкоємність, яка трансформує творчу діяльність в культуру, є засіб, який зв'язує індивідів в групи, в рід¹⁴. Тим самим вона поряд з культуруотворюючою функцією виступає засобом зв'язку індивіда з родом, практичного і духовного утворення загального¹⁵.

¹² Див.: Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс.— М., 1980, с. 27.

¹³ Див. там же, с. 28; Межуев В. М. Культура и история.— М., 1977, с. 78 и др.

¹⁴ Див.: Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры.— Ростов, Изд-во Ростов. ун-та, 1979, с. 215.

¹⁵ Див.: Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс, с. 37.

В зв'язку з цим відзначимо, що спадкоємність функціонує в контексті культури як специфічна форма предметної діяльності. Її буття як спеціалізованої форми предметної діяльності можливе тому, що остання за своїм змістом є не просто процес перетворення природи людиною, а й надання результату праці таких властивостей, які не були передбачені суб'єктом, людиною і не містились в об'єкті, природі. В процесі перетворення людиною природи створюється такий предмет, який зберігає у собі, предметно відтворює здатність, яка створила його¹⁶.

Названа властивість діяльності предметно відтворювати людські здатності створюється, як відомо, об'єктивною природою праці. Однак для того, щоб індивідуальна предметно-перетворююча здатність набула суспільно значущих властивостей, самої по собі об'єктивною функції праці виявляється мало. Вона є лише однією з передумов такого процесу перетворення. Тому в процесі суспільної життєдіяльності створюється ряд спеціалізованих форм предметної діяльності, функції яких полягають в доведенні об'єктивованих здатностей індивіда до форми загальності. До таких форм предметної діяльності залучаються насамперед спадкоємність і відтворення.

Певною мірою вони виконують в процесі суспільної життєдіяльності тотожні функції. «Відтворення... включає в себе також передачу і нагромадження вправності з покоління в покоління»¹⁷. Водночас, незважаючи на певну єдність спадкоємності та відтворення, кожне з них, за конкретних обставин, які складаються в процесі суспільної життєдіяльності, виступає як відносно самостійна, спеціалізована всією людською історією, форма предметної діяльності. Говорячи про загальні моменти, які об'єднують спадкоємність та відтворення в одне неподільне ціле, відзначимо насамперед тотожність у виконанні функції забезпечення причетності індивіда до людського роду. Як спадкоємність, відтворення об'єднує індивідів в процесі суспільної життєдіяльності в рід. Більше того, завдяки спадкоємності і відтворення в культурно-історичному процесі відбувається постійне повторення деяких його моментів, передусім в матеріальному виробництві, в результаті чого виникає саме явище його неперервності.

Разом з тим наявність загальних моментів не нівелює відмінностей, що існують між спадкоємністю та відтворенням. Відмінність між спадкоємністю і відтворенням як спеціалізованими всією людською історією формами предметної діяльності виникає цілком об'єктивно, поза волею і свідомістю суб'єкта. Наявність відмінностей між цими формами предметної діяльності впливає з існування у всіх процесах виробничої діяльності різних її пластів, які характеризуються в свою чергу своїми функціональними особливостями. Так, у процесах виробництва функціонують предмети і засоби праці, форми виробничого спілкування тощо, які внаслідок мінімального фізичного і морального старіння ще зберігають свою дієздатність, якщо не у формі безпосереднього речового перетворення, то у вигляді технології, оскільки їх предметно-речова структура фіксує конкретний спосіб дії. Така частина предметних засобів виробництва використовується в майбутньому. Тому процес їх усапядкування, переходу їх минулого стану через сучасний до майбутнього, утворює стрижень спадкоємності.

Відтворення як форма предметної діяльності охоплює дещо іншу частину виробничого процесу, зокрема, різноманітні предметні засоби, які внаслідок певної фізичної і моральної використаності перебувають на межі зникнення з процесу суспільної життєдіяльності. В цьому аспекті суспільної практики відтворення виступає діяльністю, спрямованою на збереження зникаючого, тоді як спадкоємність виступає як

¹⁶ Див.: Межуєв В. М. Культура и история, с. 72.

¹⁷ Маркс К. Капітал. Т. 1.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 544.

діяльність, що націлена на ту частину виробничого процесу і його предметних засобів, яка зберігається внаслідок мінімальної фізичної і технологічної зношеності. Відповідно до цього спадкоємність і відтворення постають такими формами предметної діяльності в суспільній практиці, що характеризують міру активності людини. Відтворення виступає щодо спадкоємності такою формою, яка потребує від людини більш активних зусиль щодо збереження моментів виробничого процесу, що зникають.

Уявлення про відтворення як спеціалізовану форму предметної діяльності, що співіснує в суспільній практиці поряд з продуктивною діяльністю, притаманне матеріалістичному розумінню історії. «Згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичному процесі визначальним моментом в *кінцевому підсумку* є творення і відтворення дійсного життя»¹⁸, відзначав Ф. Енгельс.

Проте матеріалістичне розуміння історії не зводить весь зміст відтворення лише до продуктивних моментів виробничої діяльності. Хоча ототожнення відтворення і репродукування як моментів суспільної практики і наукового пізнання має сенс і цілком правомірне в певних історично визначених межах, матеріалістичному розумінню історії притаманне ширше трактування відтворення як форми предметної діяльності, що характеризується наявністю як продуктивних, так і репродуктивних, стандартизованих і творчих моментів. У соціально-економічному аспекті аналогом такого розуміння предметної діяльності у єдності названих моментів виступають, як показали основоположники марксизму-ленінізму, просте і розширене відтворення.

Як було з'ясовано, уявлення про творчу діяльність як сото індивідуальне явище, в якому відсутні загальні моменти, є однобічним і не відображає всієї її повноти. Для того, щоб виступити справді творчим в процесі суспільної життєдіяльності, кожний акт людської діяльності має бути соціально спрямованим, виступати чинником формування і розвитку не лише конкретного суб'єкта-творця, але й інших людей. «Органічно «вливаючись» в сукупну предметно-перетворюючу діяльність суспільства, він тим самим зберігає в своєму предметному бутті процесуальний характер тієї творчої діяльності, в результаті якої вперше одержав життя»¹⁹.

З погляду єдності загальних і індивідуальних моментів творча діяльність фактично виступає як відтворювальна діяльність. Завдяки утворенню елементів загальності в творчій діяльності і їх зворотному впливові на неї вона функціонує в процесі суспільної життєдіяльності як відтворення. Отже, відтворення як предметна діяльність, в єдності своїх творчих індивідуально-неповторних і загальних моментів становить специфічну форму виявлення творчих моментів у масових масштабах. Говорячи інакше, відтворення є тією соціально значущою предметною формою, яка характеризує творчу діяльність з боку їх загальних моментів. У такому розумінні відтворення виходить за межі його репродуктивного витлумачення і стає аспектом предметно-перетворюючої діяльності.

Усталений підхід до культури, який розглядає її як квінтесенцію діяльності, відповідно до пропонованого аспекту аналізу, передбачає її розуміння як своєрідної проєкції відтворюючої діяльності. В цьому ракурсі культура може розглядатись в термінах відтворення, в плані єдності творчих — індивідуально-неповторних і загальних моментів, загальних і специфічних передумов її утворення. Тому відтворення у світлі динамічної концепції культури виступає такою категоріальною структурою суспільної практики, яка може бути засобом розуміння всього процесу культурутворення в найширшому значенні; відтворення

¹⁸ Енгельс Ф. Йозефу Блоху, 21—22 верес. 1890 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 372.

¹⁹ Див.: Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс, с. 37.

виступає категоріальною структурою вже не тільки матеріальної практики, але й самого духовного виробництва. Принцип відтворення, розглянутий в його теоретичному аспекті, поширюється на духовну діяльність, її форми — мистецтво, науку, мораль тощо²⁰. Тому успіхи в осягненні процесу культууроутворення безпосередньо залежать від ступеня духовної опрацьованості, осмислення об'єктивних і суб'єктивних, духовно-теоретичних і соціально-практичних основ поняття відтворення.

З другого боку, відтворення є складний суспільний процес, складовими якого виступають виробництво, розподіл, обмін, споживання. Тому і культура як проєкція відтворення являє собою не менш складне суспільне явище. Виступаючи в процесі суспільної життєдіяльності синтезом всіх фаз відтворюючої діяльності від виробництва до споживання, культура водночас зберігає їх розмежування. Зберігаючи свою єдність і органічну цілісність, культура поділяється на культуру виробництва, розподілу, обміну і споживання²¹. Однак підкреслимо, що культура синтезує відтворюючу діяльність завжди в рамках конкретно-історичних типів суспільних відносин, які задають певну спрямованість відтворюючій діяльності і всьому процесу культууроутворення, внаслідок чого він одержує орієнтацію переважно на ту або іншу фазу відтворюючої діяльності.

Так, в рамках сучасних буржуазних відносин, які встановлюють певні межі продуктивно-творчій діяльності суспільної діяльності, процес культууроутворення як форма виявлення творчих здібностей у масштабах суспільства, орієнтований здебільшого на фазу споживання, внаслідок чого і сам результат — культура — одержує специфічну форму вираження, форму так званої масової культури, яка культивує у буржуазного індивіда споживацькі настрої. В такому типі культууроутворення інтереси його суб'єкта переміщуються з сфери виробництва в сферу споживання, що змінює і саму суспільну структуру відтворення. Обмежені можливості людини в сфері практичної діяльності сучасне капіталістичне суспільство намагається компенсувати штучним роздуванням споживацьких інстинктів, які в даній ситуації набувають вигляду потреби в речах як символах багатства і соціального престижу²².

Вихідна установка, з якої починається аналіз відтворення в культурологічному плані, полягає в осмисленні його як зворотного зв'язку між сучасним і минулим, який встановлюється в ході діяльності. В цьому плані постає питання про історичну глибину, якої досягає відтворююча діяльність. Було б невинправдано уявляти функції відтворення як такі, що відновлюють лише історико-хронологічні характеристики розглядуваних процесів. З цього погляду становить інтерес та обставина, згідно з якою в кожному акті виробничої діяльності відбувається немовби повернення до її вихідного стану в тому розумінні, що цей акт здійснюється за законами конкретного способу виробництва²³.

Проте повернення в кожному акті виробничої діяльності до її вихідної позиції — конкретного способу виробництва є необхідною, але водночас ще недостатньою умовою відтворюючої діяльності і, відповідно, культууроутворення. Можливості конкретного способу виробництва і його категоріальних структур з погляду конституювання відтворення як спеціалізованої форми предметної діяльності і, відповідно, процесу культууроутворення, все-таки обмежені, оскільки вони дозволяють зберігати і відновлювати продуктивний потенціал суспільства в певних

²⁰ Див.: Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни, с. 79.

²¹ Див.: Боголюбова Е. В. Культура и общество.— М., 1978, с. 207.

²² Див.: Межуев В. М. Культура и история, с. 1—3.

²³ Див.: Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни, с. 60.

межах історичного процесу. Якщо ж говорити про відтворення загальнолюдських досягнень і якостей, насамперед творчих можливостей суб'єкта діяльності, то конкретний спосіб виробництва, попри всю його необхідність для відтворення конкретних суспільних форм, потребує свого розгляду у контексті проблем, розв'язуваних світовою культурою. Отже, коли йдеться про відтворення суспільно-перетворюючих здібностей суб'єкта виробничої діяльності, то вихідним пунктом осмислення його діяльності і критерієм її ефективності повинні стати вищі зразки і нормативи людського буття, закріплені у культурній спадщині людства. Остання виступає засобом, який зберігає творчий потенціал людства і орієнтує кожний акт людської діяльності в напрямі відтворення вищих світоглядних та культурних цінностей. Отже, відтворююча діяльність формується внаслідок взаємодії своїх складових основ — виробничої та культурологічної.

Необхідність відтворюючої діяльності зумовлена ще й тим, що виробництво продукту і розвиток людини становлять такі суспільні явища, які ще значною мірою не збігаються. Тому, хоча від формації до формації об'єктивно посилюється орієнтація виробничого процесу на розвиток здібностей людини, розвиток людини як суб'єкта суспільної творчості не виступає метою виробничої діяльності у «передісторії» людства. Він немовби відступає на задній план виробничого процесу, орієнтованого на виробництво додаткової вартості.

У комуністичному суспільстві обидва відтворювальні процеси — матеріальний і культурологічний, відтворення творчих здібностей суб'єкта — органічно поєднані, бо кінцевою метою виробничого процесу є саме гармонійний розвиток людини, найповніше задоволення її потреб і насамперед потреби у творчій діяльності, де відбувається розквіт індивідуальних обдаровань суб'єкта.

Завдяки цьому відтворення виступає в процесі суспільної життєдіяльності предметно неповторною діяльністю, яка виконує специфічні завдання. Воно є необхідним атрибутом суспільної практики, без наявності якого не може бути реалізована адекватним чином сама родова сутність людини. Загалом відтворення конститується в спеціалізовану форму предметної діяльності, по-перше, внаслідок взаємодії суб'єкта діяльності з її суспільними передумовами — продуктами, предметами, засобами праці, а також з іншими людьми; по-друге, внаслідок виробництва продукту і суб'єкта цієї діяльності; по-третє, внаслідок відтворення суб'єктом діяльності самого себе, свого безпосереднього життя, в кінцевому підсумку — людської фізично-тілесної конституції.

Названі моменти відтворюючої діяльності специфічно виявляються в процесах культуруотворення. З врахуванням всього сказаного культура виступає тим засобом, який забезпечує повернення людської діяльності в кожному наступному її акті до висхідної позиції, до взаємодії її суб'єкта з суспільними передумовами, які надають йому родової сутності. Наявність культури в людській діяльності зумовлює прагнення суб'єкта довести її (діяльності) зміст до рівня вищих культурних цінностей і тим самим надає культурі властивостей відтворюючої діяльності. У світлі цього культура становить процес відтворення загальних і специфічних умов людського існування в бутті і мисленні, практиці і пізнанні, дії і свідомості через призму суспільних відносин.

* * *

Культура как сложное и многоплановое явление общественной и индивидуальной жизнедеятельности нуждается в своем освещении со стороны воспроизводственного процесса. Воспроизводство, являясь предметной формой, сопряженной с преемственностью, отличается от нее по роду своих функций, которые оно выполняет в общественной практике. Фактически оно существует как специфически предметная форма деятельности, по каналам которой субъект деятельности овладевает духовно-практическим способом всем богатством мировой культуры. В свете этого культура выступает процессом воспроизводства всеобщих и специфических условий человеческого существования.

Ю. Д. ПРИЛЮК

ОБМІН ІНФОРМАЦІЄЮ ЧИ «ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА»?

Спілкування між народами — важливий складовий елемент міжнародного співробітництва, засіб зміцнення й розвитку відносин миру й розрядки, взаєморозуміння й довір'я між країнами й народами. Здійснюване з допомогою засобів масової комунікації, досконалої техніки друку, радіо, телебачення, кіно та ін., воно разом з тим є передусім процесом, що опосередковує поширення ідей і думок, — отож, має величезне соціально-політичне значення. Як підкреслював Л. І. Брежнев у промові в Берліні на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи 29 червня 1976 року, «ми вважаємо, що культурний обмін і засоби інформації повинні служити гуманним ідеалам, справі миру, зміцнення довір'я і дружби між народами»¹.

Актуальність теоретичних і практичних проблем спілкування між народами, обміну інформацією у світі зростає надзвичайно швидко². Мірою розвитку міжнародного поділу праці, економічної кооперації і торгівлі, поживлення міжнародного спілкування обмін інформацією дедалі більше виявляє себе як один з ключових моментів процесу зміцнення відносин мирного співіснування, розрядки і взаємовигідного співробітництва, наукового й культурного обміну, торгівлі й туризму та ін. Міжнародні інформаційні потоки входять до чинників, що визначають розвиток так званих глобальних процесів, їх вводять до аналітичних моделей при дослідженні й прогнозуванні перспектив світового економічного, культурного, демографічного, екологічного розвитку та ін. Можна сказати, що у цій сфері, як і в екології, енергетиці тощо, людство мало не вперше зіткнулося з історичною необхідністю розглядати й оцінювати хід і перспективи свого соціального прогресу як цілісного і справді всесвітнього процесу, увеличилося у величезній ефективності і потенціальних можливостях продуктивного інформаційного обміну як засобу прискорення темпів соціального розвитку країн і народів, збагачення їх культури, духовного життя людей.

Водночас у процесі становлення світового глобального обігу інформації яскраво розкрилася його соціально-класова суть. Буржуазні ідеологи намагаються перетворити інформаційні потоки на засіб гальмування соціального прогресу, на засіб ідейного обеззброєння трудящих, ідеологічної диверсії проти країн соціалістичної співдружності, на засіб «духовного колоніалізму» — для утримання в неоколоніалістській залежності країн, що визволилися й розвиваються.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1978, т. 6, с. 56—57.

² Це помітно, зокрема, і по літературі. Якщо у 50-х — першій половині 60-х років подибуємо тільки поодинокі праці, то протягом останніх 15 років маємо вже досить численні публікації — і в періодиці, і монографічні. Відповідний ї, так би мовити, тематико-галузевий поділ літератури: «теорію пропаганди» тут репрезентують, наприклад, праці С. І. Беглова («Монополни слова». М., 1972) і «Мир прессы и пресса мира». К., 1975); юриспруденцію — напр., книжка Ю. М. Колосова («Международная информация и международное право». М., 1974); теорію розвитку міжнародних відносин — праці, скажімо, Ю. Б. Кашлева («Международная информация и международные отношения». М., 1981), М. І. Ермошкіна і Є. М. Мови («Духовный колониализм». М., 1981); критичний аналіз буржуазних доктрин пропаганди — праці напр., П. С. Гуревича («Буржуазная пропаганда в поисках теоретического обоснования» М., 1978); цикл аналітико-контрпропагандистських книг — праці В. В. Артемова, М. С. Бірюкова, В. О. Большакова, Г. І. Вачнадзе, В. В. Семенова та ін. У республіці розробка проблематики міжнародного (глобального) обміну інформацією ще тільки розгортається.

Відома річ, такі агресивні наміри натрапляють на рішучу протидію більшості народів і країн світу, які з цілковитою підставою вбачають у «інформаційному імперіалізмі»³ США, їхніх союзників по НАТО загрозу своєму суверенітету, законному праву кожного народу на вибір соціального устрою, способу життя, свого шляху до майбутнього.

«Не секрет, що засоби інформації можуть служити цілям миру і довір'я, а можуть розносити по світу отруту ворожнечі між країнами і народами»⁴, — зазначав Л. І. Брежнев.

Проблеми сучасної організації світового обігу інформації є, отже, не стільки технічними, етичними, культурологічними, як про це говорять буржуазні теоретики (напр., Л. Доуб, Т. Діп, М. Чукас), і не стільки юридичними, — цей акцент з'явився протягом останніх років у виступах представників США та їхніх союзників в ООН та ЮНЕСКО, — а передусім проблемами політичними, соціальними і класовими. Сам же міжнародний інформаційний обмін дедалі очевидніше виявляє себе полем ідейного, класового двобою, сферою зіткнення сил миру, демократії і соціального прогресу з мілітаристами, експлуататорами, реакціонерами. «Від того, яка інформація поширюється на різних широтах, чималою мірою залежить міжнародний клімат, можливість відвернення нової згубної війни і розв'язання глобальних проблем людства, ступінь взаємного довір'я чи недовір'я», — підкреслював товариш Л. І. Брежнев у привітанні учасникам Міжнародного семінару журналістів у Ташкенті (вересень 1979 р.)⁵. Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності виступають проти «інформаційного імперіалізму», «духовно-колоніалізму», за справедливий, взаємовигідний міжнародний інформаційний обмін. «Ясно, що на цьому шляху чекає наполеглива боротьба, і міра успіху в ній залежатиме від скоординованих дій держав, що розвиваються, і їх друзів та союзників — країн соціалістичної співдружності»⁶.

Як бачимо, серед низки теоретичних питань, пов'язаних із глобальними комунікаціями, визначальною є проблема політичної і соціальної (а, в кінцевому підсумку, й класової) спричиненості тих доктрин і концепцій міжнародного інформаційного обміну, які перебувають нині в обігу і є ідейною основою організаційних і технічних зусиль багатьох країн та міжнародних організацій у справі встановлення «нового міжнародного інформаційного порядку» (офіційний термін ООН і ЮНЕСКО).

Класовий підтекст антагонізмів, притаманних сучасним міжнародним комунікаціям, спричиняє чіткий поділ теоретичних уявлень у цій галузі на ті, що народжені «інформаційним імперіалізмом» і спрямовані на виправдання й обґрунтування його, і ті, що народжені боротьбою проти «інформаційного імперіалізму», розкривають його реакційність і закликають до реорганізації міжнародних комунікацій на засадах рівноправності і справедливості, мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва. Такий поділ виявляє себе в усіх аспектах проблематики міжнародного інформаційного обміну — в його історії, в структурі й динаміці сучасного розвитку, у перспективах і прогнозах тощо. І це природно, бо ж, як підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, «ні думки, ні мова не становлять самі по собі окремого царства, ...вони — тільки: прояви дійсного життя»⁷, а стосовно даної проблеми, організація міжнародного обігу інформації є тільки проявом міжнародного життя, міждержавних відносин, класової боротьби.

³ Цей термін набув поширення після виступу 1976 р. президента Фінляндії У. Кекконена, де він був уперше публічно застосований для позначення політики США та їх союзників у галузі інформації.

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1976, т. 5, с. 329.

⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1981, т. 8, с. 115.

⁶ Там же, с. 115.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 428.

Так, історія становлення глобального обігу інформації відображує загалом ту еволюцію міжнародного життя, що її протягом ХХ ст. спричинили поява на міжнародній арені суспільства реального соціалізму, розвиток і зміцнення світової соціалістичної співдружності як альтернативи щодо імперіалізму, як рушійної сили світового суспільного розвитку. До виникнення на світовій арені першої у світі соціалістичної держави — Радянського Союзу — проблема міжнародного інформаційного обігу виявляла себе як один з антагонізмів, притаманних імперіалізму, — зокрема, як один з аспектів імперіалістичної експансії, як засіб поділу світу імперіалістичної боротьби за його переділ. Протягом першої третини ХХ ст. ця боротьба точилася передусім між Німеччиною та Англією, між західноєвропейським і американським капіталом.

«Пропаганда є інструментом тотальної політики, — твердив один із фундаторів сучасної буржуазної теорії пропаганди Г. Лассуелл. — Вона допомагає перетворити на фікцію національну державність і створити нові території контролю... Політична пропаганда — це використання засобів масових комунікацій в інтересах влади. Мета полягає в економії витрат на світове панування»⁸. Сформульований наприкінці 40-х років, цей постулат «інформаційного імперіалізму» став немовби теоретичним підсумком тієї міжімперіалістичної боротьби, що точилася між капіталістичними державами, і разом з тим першою заповіддю «американського комунікаційного диктату», який саме на початку 50-х років став визначальним фактором у світовому обігу інформації, відсунувши «на другорядні ролі» англійське агентство Рейтер, німецьке Вольф і французьке — Гавас⁹. Американські комунікаційні монополії-гіганти ЮПІ та АП і нині залишаються найбільшми у світі і контролюють рух інформації не тільки у США та багатьох інших капіталістичних країнах, а й у цілих регіонах — скажімо, в Латинській Америці їм належать 70 проц. друкованої інформації, майже весь теле- та кіноекранний час. За оцінками спеціалістів, з інформаційною діяльністю нині пов'язано 46 проц. національного продукту США, в ній зайнято близько половини робочої сили і на неї припадає 53 проц. всієї заробітної плати, що сплачується в країні; причому ці дані, наведені управлінням телекомунікацій міністерства торгівлі США (нині — Національна адміністрація телекомунікацій та інформації), ґрунтуються на аналізі ситуації, що склалася наприкінці 60-х років, отже, на сьогодні вони ще більші, оскільки тенденція їх зростання дедалі посилюється. За кількістю зайнятих працівників інформаційна сфера випереджає нині всі традиційні сектори економіки, що, власне, примусило американських економістів залічити до статистичних таблиць (поряд з промисловістю, сільським господарством і обслуговуванням) ще один сектор господарчої діяльності — інформаційний¹⁰.

У Сполучених Штатах створено гігантський апарат «інформаційних послуг» і «інформаційних товарів». «Вашінгтонська пропагандистська машина така величезна, що ніхто напевне не знає навіть, скільки державних службовців зайнято в пропагандистській діяльності щодо політики уряду», — писав журнал «Ю. С. Ньюс енд Уорлд ріпорт». І це не журналістська гіпербола: крім уже згаданих, в США є ще такі «інформаційні

⁸ Lasswell H. Propaganda in War and Crisis. — New York, 1951, p. 22.

⁹ До речі, показово, що до того, як США запанували на «інформаційному Олімпі», погляди американських теоретиків відзначалися критичним ставленням до самої ідеї «інформаційного імперіалізму». Так, один з тих, хто брав участь у поваленні конкурентів США, К. Купер потім скаржився у своїх спогадах: «Агентство Рейтер вирішувало, яку інформацію посылати з Америки... Протягом десятиліть нічого правдоподібного про Америку не проходило... Зате їх (агентств Рейтер і Гавас — Ю. П.) країні завжди всіляко прославлялися. Це досягалося повідомленнями про великі звершення британської та французької цивілізації, блага і надбання яких будуть подаровані світу». (Цит. за: Cooper K. Barriers Down. New York, 1942, p. 12).

¹⁰ Дані за: Telecommunication Policy, 1976, № 12, p. 7. Зазначимо, що систематизація статистичних даних у США дещо відмінна від діючої в нашій країні — зокрема, і щодо галузі інформації: до неї у США відносять наукову й педагогічну діяльність, роботу багатьох державних службовців, банківську справу тощо, а також традиційні джерела інформації — засоби масової комунікації.

монстри», як Пентагон з сотнями власних радіо- і телестанцій, газетами, журналами та видавництвами; ЦРУ, майже третина бюджету якого витрачається на «інформаційну роботу», і ще чимало інших організацій і фірм, які не полюбляють широкої реклами своєї «інформаційної діяльності».

Інформація використовується імперіалістами як «вторований шлях» до політичної влади. Здебільшого вона прокладає стежину для економічного, воєнного та політичного проникнення і «колонізації» окремих країн і цілих регіонів. Так, на міжнародному капіталістичному ринку телепрограм Сполучені Штати є фактично повновладним господарем: вже наприкінці 60-х років експорт американських телепрограм більш ніж удвічі перевищував сукупний телеекспорт усіх інших країн, і більшість капіталістичних країн імпортувала американську телепродукцію. «Американізація» телебачення, кіно і друкованої інформації призвела, скажімо, в Канаді до того, що «під загрозою опинився,— заявляв голова зовнішньополітичного відомства Канади Дж. Робертс у 1978 році,— канадський стиль нашого власного життя, канадський творчий зміст... Експансія США загрожувє придушити саму здатність канадців до самовираження»¹¹.

Отже, навіть «особливі відносини» Канади зі своїм союзником і традиційним партнером не врятували її від американської експансії. Що ж до країн, які розвиваються, то саме вони найбільше потерпають від «інформаційного імперіалізму» США. Цілковитим недвозначним ставленням Сполучених Штатів і до участі соціалістичних країн у міжнародному обміні інформацією. Навіть їх право на таку участь американські творці масових інформаційних потоків визнали тільки десь на початку 70-х років, та й то, плекаючи надію, що «наведення комунікаційних мостів» дасть їм змогу поспунути на соціалістичну співдружність лавину дезінформації, тобто, як писав стосовно буржуазних пропагандистів В. І. Ленін, «моря наклепів і виття злонів»¹². Тут доречно нагадати, що свого часу відомий антикомуніст Д. Ф. Даллес заявляв: «Якби мені надали право вибрати тільки один принцип нашої зовнішньої політики, то я зробив би таким принципом вільний потік інформації»¹³.

Цей, по-імперіалістському витлумачений, «вільний потік інформації» уже протягом майже сорока років править буржуазним (насамперед американським) ідеологам і політикам за найуживаніше «прикриття» ідеологічних диверсій. Посилаючись на «свободу інформування», вони намагаються потай «експортувати» до СРСР, до країн соціалістичної співдружності антикомуністичну літературу, ведуть підривне радіомовлення, домагалися навіть «права» транслювати безпосередньо через супутники телепередачі антирадянського та антисоціалістичного характеру.

Ретроспективний погляд підтверджує, що час від часу уся ця, сказати б, «інформаційно-підривна робота» різко пожвавлювалася, причому це щоразу збігалось із тими чи іншими труднощами, які виникали в окремих соціалістичних країнах і які вороги соціалізму намагалися використати для провокації і контрреволюційних заколотів. Так, готуючи ґрунт до контрреволюційних виступів в Угорщині (1956 р.), західні «радіоголоси» (на той час — на чолі з Бі-бі-сі) мало не вдвічі збільшили обсяг своїх підбурюючих передач. Під час подій в ЧСР (1968 р.) 14 радіостанцій, ворожих соціалістичній Чехословаччині, вели мовлення на 88 частотах протягом 167 годин щодоби, переважно чеською і словацькою мовами. Диверсійні закордонні «радіоголоси» з допомогою десятків місцевих підпільних станцій повели тоді справжню «радіовійну», намагалися, вщерт наситивши ефір антикомуністичною інформацією, організувати «радіоблокаду» Чехословаччини, не допустити, щоб до масової аудиторії доходили правдиві повідомлення, щоб комуністи ефективно провадили ідейну, політико-виховну роботу в трудящих масах.

Чергове пожвавлення серед антикомуністичних «комунікаторів» припало на час внутрішньополітичної кризи в Польщі. Як і в 1968 році на ЧСР, у 1979—1982 роках на Польщу велось цілодобове мовлення польською мовою з-за кордону. Починаючи з серпня 1980 року, радіостанція «Вільна Європа», як і «Голос Америки», присвячувала тільки «Солідарності» спочатку 40, а потім — близько 60 проц. часу своїх трансляцій. Її канал регулярно використовувався також для передачі кодом директив контррево-

¹¹ The Washington Post, 1978, 29 June.

¹² Ленін и В. І. Союз брехні.— Повне зібр. творів, т. 31, с. 212.

¹³ Цит. за: Колосов в Ю. Інформація на службі мпра.— Демократический журнал, 1974, № 4, с. 24.

люціонерам для координації їх діяльності. Особливий галас в сфері ідеологічної диверсанті здійняли після введення урядом ПНР воєнного стану 13 грудня 1981 р.

Нині, майже через рік тому, стала помітною певна передислокація тих джерел, з яких на соціалістичну Польщу все ще летять «вільний потік інформації». Тепер на ПНР мовлять сім радіостанцій, які, так би мовити, репрезентують альянс антикомуністів із США, ФРН, Англії, Франції (радіо«Франс інтер») та деяких інших капіталістичних країн. Тимчасово відмовившись від ідеї «радіоблокади», ідеологічні диверсанти взяли курс на «точно адресовані» передачі інструктивного характеру, розраховані на гальванізацію «нелегальних структур «Солидарності», на згуртування контрреволюційних сил (до речі, саме з-за кордону були «підказані» час і місце зустрічей антисоціалістичних демонстрацій 31 серпня 1982 р. у Варшаві та деяких інших містах Польщі, намічені маршрути, висунуті лозунги тощо). Саме на це витрачають нині імперіалістичні «радіодиверсанти» по 38 годин мовлення щодоби, саме такі повідомлення посилають в сфiр 326 радіопередавачів і 38 ретрансляційних телестанцій, розташованих на території ФРН, уздовж кордону з НДР та Чехословаччиною, а також у Західному Берліні¹⁴.

«Інформаційно-підривна» діяльність згадуваних семи радіостанцій має очевидні ознаки узгодженості — отож, на сьогодні маємо справу вже з міжнародною координацією ідеологічних диверсій, методів пропаганди, змісту й структури програм тощо — чого, скажімо, рік тому ще не було.

Ретроспективний аналіз показує, що серед багатьох подій, що відбулися за цей рік і могли мати вплив на таку організацію ідеологічних диверсій, тільки одна може реально претендувати на подібну роль. Це — прийнятий і здійснюваний рейганівською адміністрацією «Проект «істина» (до речі, його затвердження припадає якраз на серпень 1981 р., хоч про це було оголошено лише незадовго до 13 грудня 1981 р.).

«Проект «істина» став немовби підсумковим документом, який підвів, сказати б, «ідейну базу» сучасному «інформаційному імперіалізму» США, їх все більшому відступу від духу й букви хельсінкських домовленостей і поступовому поверненню до політики часів «холодної війни». Як програма діяльності спеціально створеного Управління з міжнародних зв'язків (УМЗ), «проект» називає Сполучені Штати «глобальною наддержавою», а весь світ — сукупністю «інших районів», оголошує СРСР, країнам соціалістичної співдружності, а також усім іншим країнам і народам, не згодним з американськими претензіями на диктатуру, ідеологічну війну. УМЗ, за словами його шефа Ч. Уїка, особистого друга президента США, виходить у своїй діяльності з того, що «між СРСР і США точиться війна ідей» і ставить за мету розгорнути невдовзі «глобальну інформаційну війну». Її перші «бойові епізоди» вже помічені в багатьох країнах та міжнародних організаціях. Так, було зафіксовано значне пожвавлення антиафганської і антиєфіопської, антинікарaguaзської та антимексиканської пропаганди з боку США, застосування більш ефективної координації ідеологічних диверсій — зокрема, проти Польщі, СССР та НДР, проти В'єтнаму, Лаосу та Кампучії, перехід до тактики воєнничого антикомунізму в пропагандистському радіомовленні проти СРСР і разом з тим застосування переважно т. зв. «білої» («м'якої») пропаганди щодо Угорщини та Румунії. Набирає сили пропагандистський апарат США для центральноамериканського (чи карибського) регіону: у Флориді вже будуються 4 передавачі для ще одного «волярного радіоголосу» — «Радіо вільна Куба», для якого вже асигновано 7,5 мільйона доларів на 1983 рік. Цьому «радіоголосу» відведено в перспективі роль регіонального координатора американських радіо- і телепередач на район Карибського басейну і на Нікарагуа, Сальвадор, Гватемалу, Коста-Ріку і Панаму. Очевидно, що й тут маємо справу з акцією, спрямованою на повне підпорядкування інформаційного обміну в цьому регіоні ідеологічним диверсіям імперіалізму.

Доктрина «вільного потоку інформації» продовжує традиції лібертаріанської «теорії свободи преси», щодо якої В. І. Ленін зауважував: буржуазія розуміла під свободою друку «видання газет багатими, захоплення преси капіталістами, яке на ділі приводило всюди в усіх країнах, не виключаючи і найвільніших, до продажності преси»¹⁵. Коли виникла проблема первісного впорядкування міжнародного обміну інформацією, буржуазні комунікатори просто перенесли звичні їм норми на глобальну арену. Отже, і доступ до «свободи» діставався тут знову-таки тому, хто на той чи інший час виявлявся багатшим, сильнішим і спритнішим. Показово, що сама ідея юридично закріпити «право на свободу» у міжнародних комунікаціях спала на думку американським

¹⁴ Див.: Крашевський Е. Ж. Агресія проти Польщі. — Правда, 1982, 7 авг.

¹⁵ Ленін В. І. Проект резолюції про свободу друку. — Повне збір. творів, т. 35, с. 48.

ідеологам якраз тоді, коли США вже вибороли лідерство у цій галузі. Висловивши 1944 року «свою віру в світове право на інформацію», обидві палати конгресу США, а невдовзі й держдепартамент заявили, що готові «зламати всі бар'єри», які ще заважають «поширенню у світі американської приватної ініціативи в галузі інформації». Не минуло й двох років, як тільки-но створена ООН (у ті часи її навіть у американській пресі називали «позаштатним відділом при держдепартаменті») в резолюції № 59 «дарувала свободу» пресі, радіо, телебаченню та іншим засобам масової комунікації. Така ж операція була проведена і делегацією США в ЮНЕСКО, в офіційних документах якої теж ішлося не про рівень, зміст, спрямованість інформації чи про відповідальність за інформування, а про ту саму «свободу інформації». Проекти, що їх подавали соціалістичні країни, відразу ж відхилялися, а їх авторам чіпляли ярлик «прибічників цензури та ворогів свободи».

Так було зведено той «юридичний постамент», на який сьогодні спираються буржуазні теоретики й практики «інформаційного імперіалізму». Саме на ньому виріс транснаціональний консорціум американських інформаційних агентств і пропагандистських служб, який наприкінці 70-х років контролював розподіл двох третин всієї інформації, що перебувала в міжнародному обігу (до речі, за цим показником він є значно більшим монополістом, ніж, скажімо, американський нафтовий чи збройний бізнес).

Вважаючи себе світовим господарем у галузі комунікацій, США розгорнули справжню «інформаційну війну», причому війну принаймні на три fronti: проти соціалістичних країн, країн, що розвиваються, і проти своїх союзників. Її розпочали (і провадять) цілі армії добре навчених ідеологічних диверсантів з більш ніж 300 «ідеологічних центрів».

Управління глобальним «театром інформаційних дій» здійснюється з Вашингтона президентом і його найближчими помічниками (так, при Картері головним архітектором політики у галузі «експорту інформації» був Бжезінський, в адміністрації Рейгана ним був держсекретар Хейг, а нині — Ч. Уїк та Р. Пайпс — «головний комунікатор» та «головний ідеолог» рейганівської адміністрації, наближені до президента особи).

Затверджені Рейганом директиви щодо «Проекту «істина» та діяльності пропагандистського апарату свідчать, що США не збираються припинити «інформаційну війну», хоча вона йде врозріз з хельсінкськими домовленостями, об'єктивним ходом подій у світі, закономірностями розвитку людства. Навпаки, курс на розгортання «інформаційної війни» здійснюється Сполученими Штатами (часто при підтримці їх союзників по НАТО, а також Японії) дедалі наполегливіше й агресивніше, що, крім іншого, дає їм змогу відігравати роль «контролерів» переважної частини світових інформаційних потоків, організовувати все більш витончені й підступні варіації ідеологічних диверсій. Так, широко застосовуваний ними метод «виращування інформації» полягає у «трансплантації» «явної дезінформації», що її регулярно постачають буржуазним комунікаторам розвідслужби імперіалістичних країн (насамперед ЦРУ), в комунікаційні структури країн, регіонів чи інформаційних агентств, що мають репутацію «ідейно-нейтральних». «Вживлену» інформацію потім підхоплюють і розносять по світу американські агентства, радіо- і телекорпорації, які, цитуючи її «вже як правдиву», посилаються при цьому на «нейтральні джерела». Таким чином не тільки рекламується «об'єктивність» буржуазних комунікаторів, робляться спроби міжнародної дискредитації соціалізму, а й здійснюються маніпуляції світовою громадською думкою.

Про це свідчить, зокрема, антафганська пропагандистська кампанія, здійснювана буржуазними засобами масової комунікації. Так протягом уже більш ніж півстоліття підтримуються й поновлюються і буржуазні пропагандистські міфи про «радянську загрозу», «тоталітарність комуністичного режиму» та ін., які є сприятливим і продуктив-

ним фоном для поширення таких наклепницьких вигадок, як, наприклад, повідомлення паризької газети «Орор» і лондонської «Дейлі міррор» про те, що Совтрансавто перевозить через кордони «радянських агентів, терористів і зброю». Без такого фону, без широких комунікаційних мереж і технічних потужностей для трансляції буржуазні пропагандисти не ризикували б поширювати іншу безглузду вигадку («СРСР продав фашистському режиму Піночета партію танків Т-34»), яку навіть самі вони назвали «чуткою», або передати в ефір протягом одного тільки тижня у січні 1977 року 120 матеріалів «на захист прав людини в СРСР», які нібито відображують думку світової громадськості щодо СРСР.

Організатори «інформаційної війни» (очевидно, для підтримки міфу про об'єктивність, свободу і незалежність буржуазних засобів масової інформації) «дозволяють», наприклад, головному обліковому управлінню США час од часу заявляти про те, що диверсійні радіостанції «Свобода» і «Вільна Європа» (РС—РВЕ) протягом тільки 1979 року передали в ефір «335 брехливих і підбурюючих повідомлень», адресованих масовій аудиторії в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності. Власне, цей «облік» покликаний ще й зробити рекламу самим організаторам «інформаційної війни», підтвердити, що вони не дарма їдять хліб: за часів президентства Трумена вони могли похвалитися тільки 81 «інформаційно-підривною операцією», Ейзенхауера — 170, Джонсона — 142, Кеннеді — 163.

Ці та інші факти свідчать, що найближчими роками імперіалістичні країни розраховують не просто збільшувати «національні внески в організацію і проведення «інформаційної війни», а й добитися її «інтернаціоналізації», що, безперечно, викличе хвилю інформаційно-підривних акцій проти СРСР, інших країн соціалістичної співдружності.

Отже, «інформаційна війна» розглядається імперіалістичною реакцією як дійове і водночас певною мірою безпечне для неї знаряддя світової експансії, засіб руйнування соціальних і політичних, економічних (оборонних) і духовних структур «потенціального противника». «Ослаблення і, де це можливо, знищення ворога за допомогою дипломатичних акцій, економічного тиску, використання тенденційної інформації і дезінформації, провокацій і залякування, терору й саботажу при одночасній ізоляції противника від його друзів, союзників і прихильників, — перелічує «типові заходи», «супутні» ідеологічним диверсіям, американський соціолог Дж. Скотт, — ...усе це називають «психологічною війною», хоча насправді це руйнівна війна, війна на знищення»¹⁶. Така війна є по суті своєрідним продовженням «холодної війни» в умовах міжнародної розрядки.

Протягом останніх десятиріч, буквально з року в рік міцніє колективний міжнародний рух проти політики «інформаційної війни». Його очолюють СРСР, інші країни соціалістичної співдружності, які незмінно дотримуються принципового політичного курсу на те, що обмін інформацією, як і культурний обмін загалом, має сприяти взаєморозумінню, мирному співіснуванню, взаємовигідному співробітництву всіх держав світу, бути засобом пізнання, встановлення і зміцнення взаємного довіря, відносин миру і дружби між народами. Реальний соціалізм вніс у міжнародне життя і зокрема в практику організації міжнародного обміну інформацією, принципи рівноправності, невтручання, поважання національного і державного суверенітету партнерів, збалансованості та ін. Численні ідеї, пропозиції та проекти щодо цього, висунуті Радянською країною протягом усіх років її існування, дружні зусилля всіх країн соціалістичної співдружності привели до відчутних змін в організації міжнародного обігу інформації.

Ось найважливіші віхи на шляху до встановлення рівноправного обміну інформацією в світі: націоналізація Радянською державою

¹⁶ Цит. за: Лайнбріджер П. Психологическая война. М., 1962, с. 10.

буржуазних газет і журналів, переведення під єдиний державний контроль всієї видавничої справи, створення і зміцнення загальнодержавної системи пролетарської преси тощо. Принципово важливим тут було рішення Радянського Уряду про публікацію таємних договорів царської Росії з іншими імперіалістичними країнами. Воно стало першим на міжнародній арені виявом нового класового підходу до проблеми спілкування між народами і викликало настільки сильну реакцію імперіалістичних держав, що лише через 10—15 років Радянському Союзу вдалося змусити їх піти на юридичне підтвердження гарантії непорушення «інформаційного суверенітету» СРСР (так, відповідні положення були включені в 1933 році у документи, що фіксували встановлення дипломатичних відносин між СРСР і США).

Міжнародні документи, під якими, крім інших, стоять і підписи представників США, визнають протизаконними підбурювання до антигромадських вчинків і безпорядків в іншій державі. Статутом і численними документами ООН визнається протизаконною щодо норм міжнародного життя пропаганда війни чи агресії, в тому числі й ідеологічної агресії, проповідь національної, расової або ж релігійної ненависті, підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи жорстокості. Ці усталені міжнародні норми введено, як відомо, до радянського законодавства, до законів інших країн соціалістичної співдружності.

Новий класовий — пролетарський — підхід до організації спілкування між народами став фактом міжнародного життя і дедалі відчутніше впливає на розвиток глобальних комунікацій — тією ж мірою, якою інший класовий підхід — буржуазний — вступає у все більш кричущу суперечність із сучасним процесом світового суспільного розвитку, стримуючи й деформує його. Йдеться, отже, не просто про «більш справедливий інформаційний порядок», як про це іноді пишуть ліберальні буржуазні ідеологи, а про принципово важливе переважання (поступове, але неухильне!) нового класового підходу над старим, соціалістичного — над буржуазним. І хоча з технічного й фінансового боку переваги — все ще за буржуазними комунікаторами, хоча вони використовують століттями нагромаджений досвід «духовного колоніалізму», — однак рішуче зміцнення сил, що обстоюють новий підхід до проблеми спілкування між народами, стало вже реальністю. Зміна співвідношення сил на міжнародній арені на користь соціалізму зробила завдання встановлення нових міжнародних відносин в галузі обміну інформацією не тільки актуальним, а й реальним щодо його здійснення.

Так, схвалення більшістю країн — членів ООН дістали пропозиції соціалістичних країн щодо принципів міжнародної регламентації світового обігу інформації. Їх закономірним розвитком стала, зокрема, Декларація головних принципів щодо використання супутників радіозв'язку для вільного поширення інформації, розширення освіти і розвитку культурного обміну, прийнята в 1972 році XVII сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО. З другого боку, соціалістичні країни схвалили ініціативу позаблокових країн, які у 1976 році, на V конференції глав держав і урядів країн, що не приєдналися (Коломбо), прийняли рішення про об'єднання своїх інформаційних агентств у пул інформаційних агентств країн, що розвиваються. Він успішно функціонує вже протягом кількох років, протидіючи «інформаційному (а фактично ідейному, культурному і духовному) імперіалізму» США та їх союзників. Регіональними центрами цього пулу стали туніське агентство ТАП, югославське ТАНЮГ, лівійське АНАР, індійське САМАЧАР, кубинське агентство Пренса Латіна.

Зроблено також перші кроки щодо створення у Відні об'єданого інформаційного бюро арабських агентств, здійснюється активна підготовка у справі створення «всеафриканського інформаційного агентства» та ін. Соціалістичні країни всіляко підтримують ці зусилля і

заходи, подають технічну допомогу країнам, що розвиваються. При цьому вони виходять з того, що ситуація, коли внаслідок політики «інформаційного імперіалізму», здійснюваної економічно розвинутими капіталістичними країнами, дві третини людства, що проживають у країнах, які розвиваються, фактично позбавлені участі в міжнародному інформаційному обміні, а та його чверть, яка доходить до них через русла «вільного потоку інформації», має часто всі ознаки неоколоніалізму, — така ситуація є нетерпимою в другій половині ХХ ст. й відчутно гальмує дальший історичний розвиток людства.

Поставлена в ООН і ЮНЕСКО на зламі 60—70-х років проблема «нового інформаційного порядку» в світі спричинила поляризацію політичних (а в кінцевому підсумку класових) сил на міжнародній арені, сприяла дедалі рішучішому єднанню прогресивних сил в усьому світі та їх безкомпромісній боротьбі проти реакції, проти «інформаційного імперіалізму». Весь хід визрівання нового ставлення міжнародної громадськості до проблем міжнародного спілкування, яке остаточно сформулювалося на зламі 70-80-х років, свідчить про значну перемогу сил миру й розрядки, духу і букви хельсінкських домовленостей. Положення Заключного акту загальноєвропейської наради в Хельсінкі стали зсудом принципів міжнародного спілкування¹.

Серед багатьох форумів ООН і ЮНЕСКО, на яких протягом 70-х років обговорювалися питання реорганізації міжнародного обміну інформацією, особливо визначною подією стала ХХ сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО в Парижі (листопад 1978 р.). Вона прийняла Декларацію про основні принципи щодо внеску засобів масової інформації у зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, в розвиток прав людини і боротьбу проти расизму, апартеїду і підбурювання до війни. У цьому документі вперше в міжнародній практиці від імені 146 країн світу проголошувався заклик сприяти зближенню всіх народів в ім'я благородних цілей миру і прогресу (ідея цієї Декларації була висунута СРСР ще на початку 70-х років). Завдяки одностайній позиції соціалістичних і позаблокових країн було подолано запеклий опір імперіалістичних держав, які, опинившись перед перспективою повної ізоляції в ЮНЕСКО, були змушені погодитися на прийняття Декларації. І хоча «Нью-Йорк таймс» тоді писала: «Не може бути свободи слова чи «збалансованої» інформації, коли тим, хто виступає за расизм і апартеїд, а також за війну, теж не буде дана свобода слова», — однак цей «зойк душі» за монополією на «свободу слова» прозвучав тоді скоріше як вияв ностальгії за «золотим віком інформаційного імперіалізму» Сполучених Штатів, ніж як окрик «хазяїна» міжнародного обміну інформацією, як це не раз бувало раніше.

На ХХ сесії ЮНЕСКО був зроблений один з вирішальних кроків до перелому в міжнародному обміні інформацією. Стали можливими дальші заходи, здійснені ООН і ЮНЕСКО завдяки зусиллям соціалістичних і позаблокових країн. Так, було обнародовано доповідь (березень 1980 р.) міжнародної комісії ЮНЕСКО по дослідженню проблем комунікації під керівництвом лауреата Ленінської і Нобелівської премій Шона Макбрайда. Зібравши і проаналізувавши величезний фактичний матеріал про стан справ у галузі засобів масової інформації в різних регіонах світу, вона дала важливі рекомендації щодо перебудови міжнародних відносин в інформаційній сфері на основі поважання національного суверенітету, звільнення країн, що розвиваються, від «духовного імперіалізму», розвитку національних систем масової інформації.

Спеціальний розділ доповіді (офіційного документа ЮНЕСКО) відведено питанням відповідальності журналіста. Там, зокрема, натрапляємо на такі положення, про які ще років десять тому представники Сполучених Штатів навіть слухати не хотіли (як, наприклад, «для журналіста свобода і відповідальність невіддільні одне від одного»). І хоча представники США та інших капіталістичних країн (у складі комісії були два представники від соціалістичних, шість — від капіталістичних і вісім — від країн, що розвиваються) все ж зуміли де в чому зменшити організаційну ефективність згаданої доповіді (було, зокрема, довільно витлумачено окремі положення хельсінкських домовленостей, досить істотно вихолощено поняття «новий міжнародний порядок у галузі інформації», вилучено визначення «культурного вторгнення» та ін.), вона все ж таки надала нового імпульсу діяльності ЮНЕСКО по встановленню рівноправного, збалансо-

ваного обміну інформацією між країнами. Зокрема, ряд положень доповіді дістав схвальний відгук на міжнародній конференції по співробітництву і розвитку засобів масової інформації, що відбулася 14—21 квітня 1980 року в Парижі і розробила Міжнародну програму розвитку комунікації — знову-таки перший в історії документ такого роду й масштабу.

Під час його обговорення на XXI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, що відбулася наприкінці 1980 року в Белграді за участю 153 країн світу, виявилася обидва діаметрально протилежні класові підходи щодо ролі і місця масових комунікацій у міжнародному житті і в суспільстві. Західні країни, буржуазна преса повели справжню війну проти «втручання ЮНЕСКО не в свої справи», не залишаючи спроб зірвати або прийнятні обмежити лише технічними аспектами обговорення поставлених питань. Незважаючи на протести США та їхніх союзників, учасники сесії прийняли пропозицію СРСР. Під час обговорення було завдано нищівного удару по буржуазних доктринах «плюралізму інформації», «свободи преси» тощо. Перед усім світом були, зокрема, розкриті й розвінчані брудна техніка дезінформації, практика ідеологічних диверсій, «психологічної війни», яку «інформаційні імперіалісти» проводять не тільки проти СРСР, інших країн соціалізму, а й проти країн, що розвиваються: спроби тиску, інформаційної блокади, бойкоту тощо.

На підтримку позиції СРСР, інших країн соціалістичної співдружності виступили представники Аргентини (від імені латиноамериканських країн), делегат Нігеру (від групи африканських країн) та ін. Генеральна конференція прийняла запропоновану СРСР, Афганістаном, В'єтнамом, Лаосом, Польщею, Монголією, Угорщиною, Болгарією, Ефіопією, НДР, Україною і Білорусією резолюцію, що закликає країни-учасниці ще активніше сприяти втіленню в життя принципів, проголошених Декларацією, рекомендує Генеральному директору ЮНЕСКО скликати в 1983 році (у зв'язку з п'ятою річницею прийняття Декларації) міжнародну конференцію для обговорення підсумків її проведення в життя і вироблення подальших рекомендацій.

Міжнародна співдружність зробила в Белграді новий вагомий крок до встановлення справедливого і збалансованого обміну інформацією між країнами, крок, важливість якого полягає не тільки в нових програмах і в підтвердженні рішучості народів світу втілювати в життя принципи згадуваної Декларації ЮНЕСКО, а й у тому, що віднині вся справа перебудови міжнародних відносин у галузі обміну інформацією вводилася у русло плановості, регулярності, підконтрольності міжнародній співдружності націй, а сама перспектива такої перебудови починала перетворюватися на низку цілком конкретних практичних міжнародних програм і проектів.

Новий порядок інформаційного обміну в світі несумісний з підривною діяльністю в галузі інформації. Нинішній етап у створенні нового режиму інформаційного обігу ставить на порядок денний питання про політичну неприпустимість та організаційне викоренення дезінформації з практики інформаційного (і взагалі культурного) обміну.

Тут стикаємося із цікавою особливістю проблем організації спілкування між народами — необхідністю враховувати безпосередній зв'язок поміж розвитком теорії та практики буржуазної ідеологічної диверсії та «інформаційним імперіалізмом» (і відповідно з необхідністю співвідносити ефективність боротьби проти ідеологічних диверсій з успіхами в справі встановлення нового, антиімперіалістичного порядку обміну інформацією в світі).

Зв'язок між зовнішнім (міжнародним) і внутрішнім (внутрішньо-суспільним) інформаційним обміном і відповідно між «інформаційним імперіалізмом» та ідеологічними диверсіями є не тільки безпосереднім. Це водночас і зв'язок взаємозумовленості обопільної спричиненості. Так, якщо років 20—30 тому США, тодішній володар «вільного потоку інформації», широко практикували відверті заклики до контрреволюційних заколотів, то нині до такої, так званої чорної пропаганди американські буржуазні ідеологи вдаються значно рідше. Зростання витонченості й підступності їхньої підривної діяльності в галузі інформаційного обміну, дедалі ширше застосування ідеологічних диверсій «непрямої дії» тощо — усе це досить точно збігається з хронологією міжнародної боротьби проти «інформаційного імперіалізму», з поступовим, але неухильним усуненням ідеологічних диверсантів від важелів управління міжнародним обміном інформацією. З другого боку, цьому сприяло й розвінчання буржуазної практики ідеологічних диверсій, надання широкого міжнародного розголосу її критиці, що було здійснено на численних міжнародних форумах і дало досить відчутні наслідки. Передусім був зруйнований десятиліттями нав'язуваний світовий громадській думці

буржуазний стереотип, де ідеологічні диверсії зображалися мало не «приватною справою» капіталістичних і соціалістичних країн (і, зокрема, США і СРСР), якимось неодмінним «наслідком ідеологічної боротьби» між ними, в існуванні якого, мовляв, «однаково винні» як імперіалістичні, так і соціалістичні країни. Стало очевидним, що ідеологічна диверсія є не стільки одним з наслідків сучасної ідеологічної боротьби, скільки породженням самого імперіалізму, природним для нього способом розвитку суспільних відносин та їх проекцією на відносини між народами.

Принципова відмінність позиції соціалістичних країн щодо організації міжнародного інформаційного обміну дістає свій вияв у їх безкорисливій допомозі країнам, що розвиваються, а також у твердості і безкомпромисності їх боротьби за «інформаційний суверенітет» та «інформаційну незалежність» кожної країни, за те, щоб обмін інформацією сприяв дружбі і співробітництву народів, а не породжував ворожнечу. Нині — і це особливо важливо — таке ставлення все міцніше вкорінюється в світовій громадській думці як норма міжнародних відносин і основа для плідного взаємовигідного спілкування між державами й народами.

Нарешті, у процесі міжнародної боротьби проти «інформаційного імперіалізму» світова громадськість мала можливість неодноразово переконатися і в тому, яким дійовим засобом прискорення соціального прогресу є свідомо керований, збалансований і взаємовигідний обмін інформацією — як для кожної країни-учасниці, так і для всього людства.

Усе це, в свою чергу, спричинило певні вторинні зрушення в сучасних поглядах і оцінках щодо сфери інформації та комунікації. Так, переконаність представників багатьох країн щодо агресивності й експансіонізму буржуазного способу здійснення обміну інформацією (і щодо ідеологічної диверсії, зокрема) сприяла, з одного боку, дискредитації і витісненню традиційних буржуазних поглядів на комунікацію як на засіб тиску, агресії, блокади, бойкоту або як на засіб «наведення мостів» (причому далеко не завжди з метою тільки ідейної конвергенції). Такі погляди майже повсюдно визнаються нині реакційними, своєрідним атавізмом, відлунням «холодної війни». З другого ж боку, це критичне ставлення об'єктивно засвідчує принципову непристосованість приватновласницької, капіталістичної організації для таких масштабних, глобальних завдань, як збалансований, рівноправний і взаємовигідний світовий обмін інформацією. Крім того, воно є для країн, що розвиваються, відчутним аргументом на користь тих теоретичних основ перебудови міжнародних комунікацій, що їх пропонують країни соціалізму, бо відверто негативна реакція світової громадськості на підступну практику ідеологічних диверсій немовби заздалегідь блокує вибір деякими країнами, що розвиваються, капіталістичного способу організації міжнародного спілкування як перспективного і підтверджує думку, що дійсно перспективним тут є саме спосіб, теоретично обґрунтований і практично здійснюваний за умов реального соціалізму.

Розмежовуючи буржуазне і соціалістичне ставлення до цих проблем, світова громадськість дедалі більше проймається і розумінням того, що ідеологічна боротьба аж ніяк не є антиподом взаємовигідного і збалансованого обміну інформацією між країнами, як про це просторікують буржуазні ідеологи. Ідеологічна боротьба як одна з форм боротьби класової полягає, як відомо, у зіткненні політичних, правових, філософських та інших поглядів, доктрин і концепцій, а тому обмін інформацією є для такої боротьби цілком природним середовищем, полем чесного двобою ідей, теорій і доктрин. Зрозуміло, різниця в ідеологічних постулатах, їх класова протилежність і взаємовиключність надають процесу обміну інформацією цілком певної спрямованості. Однак боротьба ідей зовсім не тотожна нав'язуванню їх, і десять загальнови-

домих принципів із Заключного акту, підписаного представниками 35 країн в Хельсінкі, дають цілком недвозначні гарантії того, що боротьба ідей зовсім не означає переростання її у боротьбу збройну. Взагалі «...безглуздо і небезпечно в наш час намагатися забезпечити перемогу тих чи тих ідей, тієї або іншої ідеології з допомогою сили, з допомогою зброї. Ідеологічна боротьба не повинна перерости в «психологічну війну», не повинна використовуватись як засіб втручання у внутрішні справи держав і народів, або вести до політичної і воєнної конфронтації»¹⁷.

Зміцненню негативного ставлення багатьох країн до буржуазної політики в галузі інформаційного обміну сприяло й розкриття реально-го співвідношення зустрічних інформаційних потоків в обстоюваному імперіалістами «вільному потоці інформації», — розкриття, яке стало можливим тільки за умови справді міжнародного (а не місцевого чи регіонального) його обговорення та аналізу. Так, дані про те, що Ассошієтед Пресс передає з Нью-Йорка на Азію близько 90 тисяч слів щоденно, одержуючи з Азії лише 19 тисяч.; що Франс Пресс відправляє на ту ж таки Азію 30 тисяч слів протягом дня, одержуючи лише 8 тисяч (дані з доповіді «комісії Макбрайда», ЮНЕСКО); або, що країнам, які розвиваються, чотири найбільші інформаційні агентства світу (АП, ЮПІ у США, Рейтер в Англії, Франс Пресс у Франції) відводять не більше ніж 10 проц. загального обсягу інформації, хоча поширюють близько 90 проц. інформації у країнах несоціалістичного світу, — надзвичайно промовисті, бо наочно показують, що ідеологічна диверсія як політичне явище стала можливою саме на ґрунті «інформаційного імперіалізму».

Це, крім іншого, вносить певну поправку і в саме уявлення про ідеологічну диверсію. Найпоширеніша в літературі аналітична модель ідеологічної диверсії розглядає останню як незаконним чином (потай) внесену — в комунікаційні інфраструктури, в суспільну свідомість — інформації, чужої ідеології даного соціального ладу і спрямовану на його підрив і руйнування. При ширшому ж, глобальному масштабі ідеологічна диверсія виявляється вже у самому по собі штучному порушенні обміну інформацією. Останній, як відомо, складається щонайменше з двох зустрічних інформаційних потоків. Навмисно перепиняючи один з них, або ж імітуючи його «підсаженою» інформацією, напівправдою чи брехнею, буржуазні ідеологи здійснюють інформаційно-підривні акції, причому акції «двосторонньої спрямованості». Інакше кажучи, якщо взяти цю проблему в її міжнародному масштабі, то неважко переконатися: підривна діяльність буржуазії ніколи не буває спрямована тільки проти населення країни-реципієнта, проти «потенціального противника». Тією ж мірою, симетрично диверсії, націленій «назовні», неодмінно здійснюється і диверсія, спрямована «всередину» країни-комунікатора. Така вже природа імперіалізму, реакції, що свою агресивну зовнішню політику вони можуть здійснювати лише за умови проведення такої ж агресивної внутрішньої політики.

«Робітники, — писав В. І. Ленін, — оточені з усіх боків таким морем брехні в буржуазних газетах, що вони що б то не стало повинні боротися за правду, вчитися розпізнавати брехню і відкидати її»¹⁸, оскільки «боротися з реакцією значить насамперед відірвати маси ідейно від реакції»¹⁹. У цьому зв'язку важливою є вимога перешкодити експортерам отруйних ідей забруднювати канали міжнародного спілкування. Ця вимога реалізується нині двома взаємодоповнюючими шляхами: завдяки посиленню політичної пильності, зміцненню комуністичної свідомості радянських людей, поліпшенню всієї ідейної, політико-виховної

¹⁷ Брежнев Л. І. Ленінський курсом, т. 6, с. 415.

¹⁸ Ленін В. І. Дещо про підсумки і факти. — Повне збір. творів, т. 23, с. 98.

¹⁹ Ленін В. І. З приводу однієї статті в органі Бунду. — Повне збір. творів, т. 14, с. 178.

роботи тощо і завдяки послідовному здійсненню політики обмеження простору діяльності ідеологічних диверсантів у галузі міжнародного обміну інформацією.

Остання обставина важлива для правильного розуміння особливостей сучасної ідеологічної боротьби на міжнародній арені, специфіки «нового порядку» в галузі інформаційного обміну. Разом із загальним оздоровленням міжнародних відносин, що його принесла розрядка, нині набирає сили і прагнення народів до рівноправного співробітництва у галузі розвитку міжнародних комунікацій, яке істотно обмежує несправедливий, імперіалістичний, агресивний спосіб міжнародного спілкування, а в недалекому майбутньому взагалі покладе край нав'язуванню піратських відносин та «абсолютної свободи» в галузі міжнародного обміну інформацією. Адже справедливий і взаємовигідний міжнародний інформаційний обмін замість «інформаційного імперіалізму» та «інформаційної війни» цілком відповідає глибинним інтересам і сподіванням усього людства.

Інформаційний обмін регулюється і розвивається не в якомусь ідейно-політичному і культурному вакуумі. Його еволюція детермінується розвитком всієї системи міжнародних відносин, самим міжнародним кліматом. Цей взаємозв'язок глибокий і дійовий. Він, зокрема, може бути досить надійним засобом профілактики і протидії ідеологічним диверсіям, встановлення прямих стосунків між людьми, не опосередкованих буржуазними засобами масової інформації, тобто не зіпсованих і не зманіпульованих ідеологічними диверсантами контактів, за допомогою яких можна не тільки розвінчувати вигадки та нісенітниці про країни соціалізму, а й нести народам світу правду про нове суспільство, що його будують вільний робітничий клас, трудящі маси.

* * *

Содержанием общения между народами является распространение идей и мнений в мире. Поэтому основная характеристика глобального обмена информацией сводится к его социально-политической направленности, определяющей в значительной мере классовым подходом к организации международного общения.

Рассматривая информацию как средство политического давления, а коммуникацию — как среду, благоприятную для осуществления идеологических диверсий, империалисты отстаивают доктрину «свободного потока информации», которая на деле служит прикрытием для идейной экспансии буржуазии, средством «духовного колониализма» и справедливо расценивается народами мира как «информационный империализм».

Стремлению США и их союзников к «информационной диктатуре» противостоят позиция социалистических стран, отстаивающих идеи равноправного и взаимовыгодного сотрудничества народов во имя гуманных идеалов, дела мира, укрепления доверия и дружбы между народами. Этот подход, теоретически обоснованный марксистами-ленинцами и успешно реализуемый странами социалистического содружества во главе с СССР при активном содействии неприсоединившихся и развивающихся стран, всей прогрессивной мировой общественности, уже завоевал прочное признание как норма международного общения.

Л. А. РУВИНСЬКИЙ, В. А. СТОКЯЛО

АНТИРАДЯНСЬКА ОСНОВА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО АЛЬЯНСУ СІОНІЗМУ І УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Притягальна сила марксистсько-ленінських ідей, зростання авторитету і впливу реального соціалізму викликають шалений опір нашого класового противника. Як підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, нині є фактом помітне зростання ідеологічної боротьби. «Для Заходу вона не зводиться до протиборства ідей. Він

пускає в хід цілу систему заходів, розрахованих на підрив соціалістичного світу, його розмивання»¹. Імперіалістична пропаганда веде далі запекліший наступ на умі радянських людей, намагається з допомогою підступної дезінформації очорнити соціалізм і прикрасити імперіалізм, не гребуючи нічим: тут і перекручення та тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправа і просто брехня.

Сьогодні антикомуністи та антирадянщики все частіше розраховують на оживлення «вірусу націоналізму». «Саме на націоналістичні тенденції, і особливо ті з них, які набирають форми антирадянщини, буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»².

Серед різновидів націоналізму, що використовуються імперіалізмом у боротьбі проти СРСР, країн соціалістичної співдружності, особлива роль надається сіонізму та українському буржуазному націоналізму.

Обстоюючи інтереси експлуататорських класів, сіоністи та українські буржуазні націоналісти завжди намагались за будь-яку ціну ізолювати трудящих євреїв і українців від революційної боротьби пролетарів усєї Росії. Ці націоналістичні апологети капіталу поворожому зустріли Велику Жовтневу соціалістичну революцію, і від цього моменту всі їхні зусилля були спрямовані на боротьбу проти Республіки Рад. Так, наприклад, у центральному органі сіоністів журналі «Рассвет», що вийшов у грудні 1917 року, завдання формулювалось прямо і відверто: «Зупинити революцію, перш ніж вона дійшла до своєї кінцевої мети — значить цілком логічно робити контрреволюцію»³. Відтоді сіоністи перетворилися на запеклих антирадянців. Ними були розроблені програми підривних дій проти Радянської держави, широко пропагувалася ідея створення «коаліційного уряду без більшовиків» тощо.

Особливо бурхливу антирадянську діяльність розгорнули сіоністські партії і організації в районах колишньої так званої смуги осілості євреїв, на значній частині території Литви, Білорусії, України і Молдавії. Тут єврейська буржуазія захищала свої чималі привілеї і капітали, вдавалася до союзу з будь-якими антирадянськими, контрреволюційними силами, в тому числі з українськими буржуазними націоналістами. Тут у перші пореволюційні роки почав формуватися антирадянський альянс — союз махрових реакціонерів-націоналістів. Зокрема, лідери сіоністських партій і українських буржуазно-націоналістичних організацій 28 грудня 1918 року взяли участь у нараді центральних і головних комітетів «соціалістичних партій», на якій обговорювались широкі плани подання допомоги Антанті і США у здійсненні інтервенції на півдні нашої країни. Сіоністські партії і організації підтримували міцний зв'язок із контрреволюційними центрами, «Радою державного об'єднання Росії», «Союзом відродження», «Бюро всеросійського національного центру», «Союзом земств і міст Півдня Росії»⁴. Такі ж контрреволюційні «робочі контакти» зав'язувала буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка в перші пожовтневі дні почала формувати націоналістичні банди для боротьби проти революційних робітників і селян України. У січні 1918 року Центральна рада, зайшовши у змову з німецьким імперіалізмом, проголосила відрив України від Радянської Росії. Близько 450 тисяч озброєних до зубів солдатів і офіцерів німецької і австро-угорської армії ринули на Україну.

Розвінчуючи зрадництво українських буржуазних націоналістів, В. І. Ленін казав: «Ці пани, українські Керенські, Чорнови, Церетелі, приховали від народу той мир, який вони уклали з німецькими імпе-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КППС. — К., 1981, с. 10.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — М., 1972, т. 3, с. 206.

³ Рассвет, 1917, № 20/21, с. 6.

⁴ ЦГАОР СССР, ф. 1558, оп. 2, д. 31, л. 14.

ріалістами, і тепер, за допомогою німецьких штиків, намагаються повалити Радянську владу на Україні»⁵.

Масові езекуції, єврейські погроми, тюрми і шибениці стали звичайною практикою австро-німецьких окупантів і українських буржуазних націоналістів. Проте це не завадило сіоністським верховодам увійти до складу націоналістичних урядів — Центральної ради, гетьмана Скоропадського і Директорії. Характерно, що ЦК «Всеросійської сіоністської організації» на своєму засіданні у Москві в травні 1918 року «високо оцінив роботу» своїх представників: «У Раді діяльність сіоністської фракції була вельми енергійною, особливо після повернення до Києва українсько-німецьких військ»⁶.

Сіоністи вітали прихід до влади ставленика німецьких імперіалістів «гетьмана української держави» Скоропадського, який спирався на німецькі багнети. Міністр торгівлі і промисловості в уряді Скоропадського С. Гутник, який встиг змінити не одну партію, починаючи від соціалістів-сіоністів і кінчаючи кадетами, твердив, що австро-німецька окупація є «спасінням для України». «Уряд звинувачують у тому, — демагогічно заявляв Гутник, — що він спирається на багнети німецьких солдатів. Перед нами немає третього шляху. Є або — або...»⁷ Справді, сіоністи були готові укласти союз з будь-яким партнером, тільки б він виступив проти Радянської влади. Так, наприклад, багаті єврейські купці взяли на себе зобов'язання постачати австро-німецьку армію і націоналістичні банди. За словами ще одного такого ж міністра — Гербеля, вони «завжди виправдовували довіру... Їхня роль у цьому не залишає бажати кращого»⁸.

Одним з найзавзятіших захисників погромно-контрреволюційної діяльності Директорії виступив представник керівництва сіоністської партії «Поалейціон» Ревуцький. Його крок був гідно оцінений Петлюрою — він дістав пост «міністра з єврейських справ». Буржуазно-ліберальна газета «Одесские новости» з сарказмом писала тоді, що блок «єврейських політичних партій» має відтепер не тільки «свого міністра в Директорії», а й «тисячі трупів від єврейських погромів»⁹.

В одному із збірників, що вийшов 1918-го року, наводиться документ про зустріч рабина Гутмана з Петлюрою, під час якої представник сіоністів висловив задоволення «демократичністю» петлюрівської УНР, вітав ката і навіть відслужив молебен в ім'я знищення «спільного ворога — більшовизму»¹⁰.

Українські буржуазні націоналісти і сіоністи, обстоюючи інтереси можновладців, намагались назавжди відірвати Україну від Радянської Росії, роз'єднати трудящих, не допустити встановлення Радянської влади на Україні. Це співробітництво впливало з єдиної класової природи і буржуазно-націоналістичної ідеології, визначалося політикою тих імперіалістичних держав, яким по-лакузницькому прислужувались і сіоністи, і українські буржуазні націоналісти. Розбиті й викинуті в ході громадянської війни за межі Радянської України залишки буржуазно-націоналістичної контрреволюції дістали притулок у ряді капіталістичних країн, стали знаряддям найреакційніших імперіалістичних кіл, які ще й досі виношують маячні плани повалення Радянської влади.

Антирадянський альянс українських буржуазних націоналістів і сіоністів існував і існує тільки завдяки активним діям сил реакції,

⁵ Ленін В. І. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад: Доп. про ратифікацію мирного договору 14 бер. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 96.

⁶ Рассвет, 1918, № 19, с. 24.

⁷ Одесские новости, 1918, 16—17 марта.

⁸ Там же, 14 мая.

⁹ Там же, 15 дек.

¹⁰ Цит. за: Ринаренко Ю. І., Панчук М. І. Змова приречених.— К., 1975, с. 48.

він оживав і оживає лише тоді, коли починається черговий «хрестовий похід» проти реального соціалізму, проти марксизму-ленінізму. Не раз зведені чималими зусиллями організаційні підпорки цього альянсу падали під тиском антиімперіалістичної боротьби народів, однак їх знову й знову відбудовували реакціонери, імперіалісти, антирадянщини. Так сталося і після приходу до влади у Німеччині гітлерівського фашизму. Новий «хазяїн» позбирав під свої штандарти весь антирадянський набрід. Там знайшлося місце і для сіоністів, і для українських буржуазних націоналістів.

Сіоністи брали участь у фінансуванні воєнних приготувань нацистської Німеччини. Американські банки і компанії, корпорації, що належали сіоністам в інших капіталістичних країнах, подавали щедру фінансову підтримку гітлерівцям. Особливу активність виявляли банкіри Лазар і Лімен, зв'язані з німецькими фірмами діловими і родинними стосунками. Відомо також те, що саме впливова група сіоністів — магнатів фінансового капіталу допомогла Гітлеру захопити владу. Скажімо, ще в 1929 році американський банкірський дім «Мендельсон і К^о» передав у розпорядження нацистів 10 млн. доларів, а в 1931-му — 15 млн. доларів. Після захоплення фашистами влади сіоністські організації переказали Гітлеру ще 126 млн. доларів¹¹. Про цілковите взаєморозуміння гітлерівців і сіоністів свідчить і офіційний дозвіл друкувати в Берліні сіоністську літературу, виданий саме тоді, коли нацисти спалювали на вогнищах твори К. Маркса і Ф. Енгельса, Г. Гейне і Т. Манна, А. Зегерс і А. Ейнштейна. У цей час в Німеччині побачили світ «Біблія сіонізму» і расистська книжчина Герцля «Дер юденштаат» («Єврейська держава»).

У фашизмі сіоністські лідери вбачали ту силу, що, як вони вважали, здатна сприяти реалізації їхніх задумів, у тому числі — знищенню першої в світі соціалістичної держави, а також еміграції єврейського населення з Німеччини в Палестину. Фашисти ж використовували сіоністів проти держав і народів, що боролися проти гітлерівської агресії, і насамперед — проти Радянського Союзу. Ті ж надії щодо фашизму плекали і українські буржуазні націоналісти, які прагнули створити «самостійну і незалежну Україну», так само як сіоністи — «Великий Ізраїль». І ті, і ті в роки фашистської окупації України активно допомагали гітлерівцям у знищенні українського і єврейського населення.

Підупалий з поразкою фашизму антирадянський альянс сіоністів і українських буржуазних націоналістів нині знову реставрується і підігрується зусиллями ідеологів і політиків «холодної війни». Сіоністські центри дедалі більше активізують свої контакти з українськими буржуазними націоналістами. Адже, як і колись, в основі ідеології, політики і підривної практики тих і тих лежить запеклий антикомунізм і антирадянщина. Тому і ватажки українських буржуазних націоналістів дедалі частіше просторікують про «спільну долю» з сіоністами, про «спільних ворогів за залізною завісою», тобто у Радянському Союзі. Для координації провокаційної антирадянської діяльності вони, приміром, провадять у США горезвісні «конференції круглого столу», організують спільні вилазки і збіговиська, узгоджують між собою провокаційні акції та ін.

За дальше зближення і співробітництво з українськими буржуазними націоналістами виступає сіоністська преса. Скажімо, тель-авівський реакційний журнал «Тиждень в Ізраїлі» у вересні 1977 року із задоволенням відзначив, що керівники буржуазно-націоналістичної еміграції «роблять усе можливе, здійснюючи спробу встановити добрі відносини з міжнародним єврейством». Сіоністські центри не тільки

¹¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 годов.— М., 1979, т. 1, с. 183.

схвалюють «старанність» українських буржуазних націоналістів, а й активно заохочують тих із них, що найбільше відзначилися. Наприклад, одна з сіоністських організацій США у вересні 1977 року піднесла «грамоту і спеціальну нагороду» бендерівському «ідеологові» Мірчуку.

Українські буржуазні націоналісти посилено підтримують наклепницьку версію сіоністів про нібито наявну в СРСР «дискримінацію єврейського населення». Один із них, Б. Левицький, який спеціалізується на фальсифікації національної політики КПРС, заявляє, що на Україні «пропаганда збуджує серед населення примітивний антисемітизм»¹²⁻¹³. Сіоністи і українські буржуазні націоналісти зятято намагаються розпалити емігрантські настрої і в країнах соціалістичної співдружності.

Іншим яскравим прикладом «співпраці» антирадянців стала діяльність «Міжнародного дослідницького центру», створеного в Мюнхені 1977 року для легального прикриття організацій, в яких активно співробітничали сіоністи і українські буржуазні націоналісти, збираючи антирадянські матеріали, видаючи і розповсюджуючи антисоціалістичну літературу.

Одним із головних напрямів у діяльності сучасного сіонізму і українського буржуазного націоналізму є ідеологічні диверсії проти Радянського Союзу. Це — спроби дискредитації радянського суспільного ладу, ленінської національної політики КПРС, намагання викликати в нашій країні «ланцюгову реакцію націоналізму», підірвати єдність і згуртованість радянського народу, наклепи на соціалістичну демократію, незграбна фальсифікація миролюбної політики Радянського Союзу.

Як відомо, особлива роль у здійсненні антирадянських ідеологічних диверсій надається радіоцентрові «Свобода», що субсидується ЦРУ. В його штаті налічується близько півтори тисячі співробітників, майже 200 з них — білоемігранти і зрадники, що втікли з СРСР. Ця радіостанція транслює передачі багатьма мовами народів Радянського Союзу, в тому числі й українською.

І тут також можна побачити наочні приклади «взаєморозуміння» і «співробітництва» сіоністів і українських буржуазних націоналістів. Так, наприклад, «авторський актив» української редакції «Свободи» очолює М. Добрянський — один з керівників контрреволюційної «Української національної ради», який під час другої світової війни входив до складу так званого «Українського центрального комітету», створеного гестапо. Нині ж Добрянський — завзятий прибічник тісного співробітництва українських буржуазних націоналістів з сіоністами. Після того, як він став редактором «Українського квартальника», цей журнал включив до своєї проблематики «єврейське питання в СРСР»¹⁴.

Разом з українськими буржуазними націоналістами на радіостанції «Свобода» виступають підспівувачі сіоністів — зрадники, які свого часу емігрували до Ізраїлю. Сіоністи та їхні прибічники, що засіли у радіоцентрі, повною мірою використовують його мікрофони для безпардонної антирадянської пропаганди. У націоналістичних газетах «Українське слово», «Вільне слово», «Гомін України», що видаються у Франції і Канаді, постійно вміщуються заклики до проведення спільних з сіоністами антирадянських акцій. Журнал «Український самостійник» пропонує своїм прихильникам «краще ознайомитися з організаційними формами діяльності», з «досягненнями й успіхами» сіоністів, запевняючи, що кожний крок в їхній бік «відплатиться сторицею в майбутньому». Сіоністи і собі публікують на сторінках своїх газет і журналів

¹²⁻¹³ Lewitzkyj B. Die Ukrainische SSR.— Köln, 1971, S. 16.

¹⁴ Див.: Расизм — идеология империализма.— М., 1973, с. 365.

статті з так званого «українського питання», здійснюють галас з приводу «порушення прав людини» в СРСР, і зокрема на Україні, тощо.

Цілковита гармонія і «кооперування» сил сіоністів і українських буржуазних націоналістів виявляються і в здійсненні ними спільних провокацій щодо радянських громадян, що перебувають за кордоном у справах, щоб у будь-який спосіб перешкодити поширенню правдивої інформації про Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності.

Як свідчить історичний досвід, у спеціалістів з імперіалістичної пропаганди «одна мета: перешкодити зростанню впливу соціалізму на умі людей, посіяти будь-якими засобами недовір'я і неприязнь до нього. Звідси шаблонні вигадки, безсоромні фальсифікації і пряма брехня про Радянський Союз... Звідси і тенденції не стільки інформувати про нову Радянську Конституцію, скільки перекрутити її зміст...»¹⁵.

Ті самі «турботи» виявилися і під час (нині призабутої навіть її ініціаторами) кампанії «на захист прав людини в СРСР», і в тій справді пропагандистській війні, яку вкупі з іншими реакціонерами провадили і провадять сіоністи і українські буржуазні націоналісти, намагаючись дискредитувати конституційні основи зрілого соціалізму. Яких тільки «порад» і «підказок» не надавали ці зарубіжні «прибичники демократії»! Приміром, уже згадуваний Б. Левицький, твердячи про «тотальне управління Комуністичною партією суспільним життям» в СРСР, яке, мовляв, «обмежує суверенні права» соціалістичної держави, радить так «радикально поліпшити» демократію і збалансувати владу», щоб позбавити КПРС її керівної і організуючої ролі¹⁶.

В опусах українських буржуазних націоналістів фальсифікуються корінні проблеми соціально-політичного і культурного розвитку Радянської України, робляться настирливі спроби запламувати братерську дружбу і співробітництво націй і народностей СРСР. Той же Левицький пропагує, зокрема, наклепницьку тезу про «русифікацію» радянських національних республік і заявляє, що нині в Радянському Союзі «русифікація досягла небачених масштабів».

Основна мета усіх цих вигадок полягає в тому, щоб «обгрунтувати» давню вигадку націоналістів про те, що радянська багатонаціональна держава не є союзом рівноправних, суверенних республік, а становить «штучний конгломерат» залежних національних утворень, які «експлуатуються і русифікуються» російським народом. А «живописна національна розмаїтість» народів СРСР полягає, мовляв, «у релігійних традиціях»¹⁷.

Українським буржуазним націоналістам підспівують ідеологи сіонізму — представники правлячих кіл Ізраїлю. Перекручуючи факти про дійсне становище євреїв у Радянському Союзі, вони і собі намагаються вже в котрий раз підняти ними ж вигадане «питання про дискримінацію євреїв в СРСР». Сіоністи, як і українські буржуазні націоналісти, зовсім нехтують той факт, що громадянські права радянських людей незалежно від їх расової і національної належності спеціально визначені в статті 36 Основного Закону СРСР. Там сказано: «Громадяни СРСР різних рас і національностей мають рівні права... Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі і зневаги — караються законом»¹⁸.

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — М., 1978, т. 6, с. 513.

¹⁶ Osteuropa, 1979, N 10, S. 840.

¹⁷ Lewitzkyj B. Die sowjetische Nationalitätenpolitik. — Politische Studien, 1976, N 230, S. 608.

¹⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977, с. 17.

XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу знову підкреслив, що «КПРС боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів, хай то буде, скажімо, антисемітизм чи сіонізм. Священний обов'язок партії — виховувати трудящих в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»¹⁹.

Буржуазні націоналісти замовчують те, що радянські громадяни — в тому числі й представники української і єврейської національностей — беруть активну участь в усіх сферах життя нашої країни, що свою відданість Батьківщині, справі комунізму вони довели і доводять героїчною боротьбою і звитязною працею — на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн, в роки мирного будівництва. Так, наприклад, понад 340 тисяч радянських громадян єврейської національності нагороджені за ратні і трудові подвиги орденами і медалями СРСР, а близько 200 — удостоєні звання Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці. Загальновідомий і той факт, що тисячі радянських громадян єврейської національності обрані депутатами Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік, місцевих Рад народних депутатів.

В СРСР масовими тиражами видаються книги єврейських письменників — як на мові ідіш, так і в перекладі на мови інших народів нашої країни. Тільки з 1955 по 1978 рік у нас побачили світ понад 500 книг єврейських письменників 15 мовами народів СРСР загальним тиражем понад 15 млн. примірників. За цей же період мовою ідіш видано 60 книг. Серед них — унікальна «Антологія сучасної єврейської прози», яка докладно знайомить з творами авторів єврейської національності²⁰. Останніми роками вийшло понад 30 книг єврейських письменників, які проживають на території України (мовою оригіналу і в перекладах на російську і українську мови)²¹.

Але це не обходить професійних антирадянців! У лютому 1977 року в сенаті США з'явився проєкт резолюції кількох сенаторів, очолюваних Черчем, у якому містяться злісні вигадки про те, що нібито в Радянському Союзі є факти «биття громадян єврейської національності», їх «переслідування» та ін. Не відстають від них і українські буржуазні націоналісти, які звернулися до уряду США, закликавши його розглядати розвиток торговельних відносин, культурних і наукових зв'язків з Радянським Союзом залежно від того, «як в СРСР розв'язується єврейське питання». А націоналістична газета «Свобода», що виходить у Нью-Йорку, напучувала: «У Вашингтоні повинні обдумати можливість повного припинення всіх торговельних відносин з Москвою»²². Ці заклики на диво схожі на пропозиції колишнього держсекретаря США Г. Кіссінджера, який був і є, так би мовити, повноправним представником сіоністських кіл у Сполучених Штатах і позаштатним адвокатом ізраїльських агресорів. Цей «діяч» весь час повторює (і з трибуни, і в інтерв'ю, і у своїх статтях і книжках), що хід переговорів по «ОСО-2» має бути поставлений в пряму залежність «від поведінки СРСР в Африці, на Близькому Сході і в інших районах світу»²³.

Намагаючись відродити міф про «радянську загрозу», «агресивність Москви», «зловісні наміри» Радянського Союзу, сіоністи роблять усе, щоб підірвати міжнародну розрядку, загострити відносини між США і СРСР. З ними цілком солідарні підголоски з табору українських буржуазних націоналістів, які також активно виступають з численними наклепницькими заявами, як-от: «Український народ глибоко розчарований політикою розрядки міжнародного напруження і результатом європейської Конференції безпеки, що відбулася в червні 1975 р. у Хельсінкі»²⁴. Ідучи у фарватері імпералістичної реакції, українські буржуазні націоналісти закликають до посилення підірвувальних дій проти СРСР, в тому числі проти Радянської України. І ці заклики наші класові вороги підкріплюють організаційною і фінансовою підтримкою. На проведення ідеологічних диверсій проти СРСР міжнародний сіонізм витрачає величезні кошти. Наприклад, понад дві третини бюджету Всесвітньої сіоністської організації, який становить 700—800 мільйонів доларів, ідуть на здійснення антисоціалістичних акцій²⁵. Чималий внесок роблять

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

²⁰ Див.: Беренштейн Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма. — К., 1980, с. 177.

²¹ Див.: Полянкер Г. Слушать время, воспевать человека. — Лит. газета, 1981, 15 апр., с. 2.

²² Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе. — К., 1980, с. 251—252.

²³ Цит. за: Известия, 1979, 30 марта.

²⁴ Цит. за: Социализм и идеологическая борьба: тенденции, формы, методы. / Под ред. М. Б. Митина. — М., 1979, с. 217—218.

²⁵ Див.: Евсеев Е. С. Идеологические диверсии. — Соц. культура, 1977, 2 дек.

і українські буржуазні націоналісти, однак характерно, що і сіоністи, і українські буржуазні націоналісти черпають з одного й того самого джерела й існують завдяки фінансовим подачкам імперіалістів, монополій, воєнно-промислового комплексу США і їх союзників по НАТО. Контроль же за витратами і «ефективністю» антирадянської діяльності буржуазних націоналістів покладений на спецслужби цих країн.

Нині альянс сіоністів і українських буржуазних націоналістів — фактор міжнародної політики імперіалізму. І хоча конкретні організаційні форми цього альянсу в його сучасному варіанті ще не усталились, вже робляться спроби координувати діяльність цих антирадянців у міжнародних масштабах²⁶.

Відомі факти прямого підштовхування спецслужбами імперіалістичних країн сіоністських центрів і закордонних націоналістичних об'єднань до підривних, антирадянських дій. Так, 1972 року в Єрусалимі відбувся черговий «Всесвітній сіоністський конгрес», що зібрав делегатів з 26 країн. Мета збіговиску полягала в дальшому роздмухуванні антирадянських настроїв, у пропаганді антикомунізму. На ньому відверто проголошувалося, що саме на антирадянській діяльності «мають бути зосереджені всі зусилля сіоністів»²⁷. Про боротьбу проти марксистсько-ленінської ідеології, проти реального соціалізму (і насамперед проти СРСР) йшлося на закритих і відкритих засіданнях «вищого органу» міжнародного сіонізму — на 29-му конгресі «Всесвітньої сіоністської організації» в Єрусалимі у лютому 1978 р. Характерна деталь — серед учасників були «авторитетні антирадянці» зі США, Англії, Канади, Голландії та інших західних країн²⁸. А напередодні конгресу один із лідерів міжнародного сіонізму А. Пінкус закликав «посилити тиск на уряд СРСР».

На міжнародних конференціях сіоністських організацій в Англії (вересень 1978 р.) та у Франції (березень 1979 р.) обговорювалось питання про «залучення радянських євреїв у рух міжнародного сіонізму» і було прийнято рішення «активізувати антирадянські настрої» серед громадян СРСР.

Міжнародну координацію ідеологічних диверсій намагаються здійснювати українські буржуазні націоналісти. Про це, зокрема, свідчать матеріали так званого Другого конгресу вільних українців — СКВУ, який відбувся в Торонто 1973 року. Там як першочергове було висунуто завдання «визвольної політики», спрямованої проти українського народу, Радянської України, вношувалися і обговорювалися підступні плани повернутися на Україну з допомогою нових інтервентів і встановити тут «свій порядок»²⁹. На нью-йоркському Третньому конгресі СКВУ в грудні 1978 р. всі ці недавні фашистські наймити, а нині лакеї імперіалізму домовлялися про те, як вони «звільнять» Україну, розподілятимуть там між собою «землю і владу»³⁰. На одному з'їзді робилася спроба намітити спільну програму підривних дій не тільки українських, а й білоруських, литовських, латиських, естонських сіоністських та інших емігрантських антирадянських організацій³¹.

Лейтмотивом усіх збіговисків сіоністів і українських буржуазних націоналістів є махрова антирадянщина. Їй же підпорядкована їхня активна пропагандистська діяльність. Сіоністи мають розгалужений пропагандистський апарат і видають періодичку понад тисячі найменувань в 67 країнах світу. Вони залюбки користуються мікрофонами радіостанцій «Голос Америки», «Німецька хвиля», Бі-бі-сі, а ще більше — радіостанцій «Свобода» і «Вільна Європа». Планує і спрямовує сіоністську пропаганду виконком Всесвітньої сіоністської організації (ВСО) зі штаб-квартирою в Нью-Йорку і філіалом в Єрусалимі.

Характеризуючи сутність антирадянської діяльності міжнародного сіонізму, комуністи Ізраїлю на своєму XVI з'їзді відзначали, що «сіоністська антирадянська пропаганда ... є частиною загальної антисоціалістичної політики сіоністських керівників, які прагнуть «звільнити радянських євреїв від соціалізму, точно так, як міжнародна імперіалістична реакція заінтересована у «звільненні» всіх народів СРСР від соціалізму...»³².

Імперіалістичну пропаганду активно провадять і українські буржуазні націоналісти. На сторінках своїх майже 470 періодичних видань³³, через мікрофони підривних «радіоголосів» лунають їх заклики до «спільних дій», висуваються «спільні ідеї» й накреслюються «спільні стратегічні й тактичні завдання боротьби, а точніше кажучи, ідейно-диверсійної, антирадянської і антикомуністичної діяльності.

²⁶ Див.: Саморазоблачення сионизма.— Новое время, 1972, № 5, с. 17.

²⁷ Митин М. Б., Модржжиска Е. Д., Асанов Д. С. и др. Идеология и практика международного сионизма.— М., 1978, с. 236.

²⁸ Див.: Баннов Б., Вачнадзе Г. Чужие голоса в эфире.— М., 1981, с. 187.

²⁹ Див.: Котлярчук Е. О. Конгрес невірних.— К., 1978, с. 60, 61.

³⁰ Див.: Вісті з України, 1978, 21 груд., с. 7.

³¹ Див.: Цвігун С. О проісках імперіалістических разведок.— Коммунист, 1981, № 14, с. 96.

³² Цит. за: Против сионизма и израильской агрессии.— М., Наука, 1974, с. 20.

³³ Див.: Косолапов В. В. Буржуазная демократия: мифы и реальность.— К., 1981, с. 107.

Розгнуздану антирадянську кампанію розгорнули ідеологічні диверсанти під час підготовки і роботи XXVI з'їзду КПРС. Закордонні ворожі центри намагалися заслати в нашу країну своїх емісарів під виглядом туристів, які мали інспірувати антигромадянські акції, а також збирати і вивозити за кордон наклепницькі матеріали для їх дальшого розповсюдження на Заході. Особливу активність виявили сіоністські організації США, Англії, Франції, Голландії, Швеції³⁴, від них намагалися не відставати й українські буржуазні націоналісти у США, Канаді, ФРН.

Як бачимо, процес становлення альянсу українських буржуазних націоналістів і сіоністів веде свою історію від ідейного зближення і спільних контрреволюційних дій у перші повоєнні роки до організаційного і фінансового змикання, до координації антирадянської підривної діяльності і взаємопідтримки буржуазно-націоналістичних угрупувань у наші дні. Але було б неправильно розцінювати цей процес тільки як зміцнення, бо він був і є непослідовним, внутрішньо суперечливим. Його історія наочно показує, як прокладає собі шлях історична закономірність поляризації класових сил у світі. Незважаючи на часті незгоди, чвари і міжусобиці, на взаємну відразу і взаємне презирство, сіоністи і українські буржуазні націоналісти логікою самої своєї антирадянської діяльності підштовхуються до змикання і спільних підривних дій проти СРСР, проти реального соціалізму і комуністичної ідеології. Утримувані і керовані одними й тими самими реакційними колами у капіталістичних країнах, сіоністи й українські буржуазні націоналісти ведуть скоординовану підривну діяльність проти радянських людей, планують стратегію і тактику ідеологічних диверсій згідно з вимогами своїх імперіалістичних хазяїв і опікунів. Саме цей альянс дає змогу сіоністам і українським буржуазним націоналістам переходити у своїй антирадянській діяльності до «політики далекого прицілу», що передбачає послідовне і систематичне стимулювання тих чинників, які, за їхніми розрахунками, могли б призвести до «внутрішньої ерозії» Радянського Союзу. Серед таких факторів основна ставка робиться на роздмухування в СРСР, в інших країнах соціалістичної співдружності націоналістичних поглядів, різного роду передсудів і забобонів, на розпалювання почуттів національної зверхності, національної виключності, на спекуляції, перекручення й відверту дезінформацію щодо національної політики КПРС, Радянського уряду.

Проводячи контрпропаганду, спрямовану проти ідеологічних диверсій буржуазних націоналістів, треба враховувати і те, що нині, завдяки узгодженню дій, сіоністи й українські буржуазні націоналісти можуть надавати своїм виступам і закликам «загальнолюдське», «загальнодемократичне», «гуманне» забарвлення. Махровий націоналізм, альфою і омегою якого була, є і буде куца ідея національної виключності, змушений нині прикриватися і прикривається нібито «наднаціональним» характером своїх претензій і вимог. Це — новий момент у сучасній стратегії і тактиці наших класових ворогів, який, у кінцевому підсумку, теж є наслідком їхнього альянсу.

Радянські люди завжди виявляють політичну пильність, дають рішучу відсіч будь-яким ворожим підступам. «Важливо врахувати, — говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у доповіді, присвяченій 325-річчю воз'єднання України з Росією, — що національне питання — це одна з найгостріших ділянок сучасної ідеологічної боротьби. Намагаючись ослабити позиції світового соціалізму, внести розкол у ряди міжнародного комуністичного руху, імперіалісти роблять ставку на націоналізм, активізують підривну діяльність закордонних антирадянських центрів, українських буржуазних націоналістів і сіоністів. Дуже вже хотілося б їм укоренити демагогічні, націоналістичні ідейки в свідо-

³⁴ Цвигун С. О проєктах імперіалістических разведок. — Коммунист, 1981, № 14, с. 97.

мости радянських людей, посіяти отруйні зерна розбрату між народами.

Але даремні ці потуги! Нікому і ніколи не вдасться похитнути монолітну єдність, віковичну дружбу російського і українського, всіх народів нашої Батьківщини»³⁵.

Історія альянсу сіонізму і українського буржуазного націоналізму свідчить про те, що він є активним і війовничим зряддям імперіалізму, міжнародної реакції. Тому знешкодження його дій, викриття його антинародної суті — одне з найважливіших ідеологічних і політичних завдань наших учених-суспільствознавців, пропагандистів, усіх працівників ідеологічного фронту.

* * *

Характерною особенностью современной антикоммунистической пропаганды является все более широкая координация действий различных буржуазно-националистических центров и группировок, в частности, стремление к смыканию на антисоветской основе международного сионизма и украинского буржуазного национализма. Эта тенденция прослеживается в статье на материалах, охватывающих без малого столетие — от конца XIX в. до наших дней. Анализ показывает, что альянс украинских буржуазных националистов и сионистов, несмотря на внутренне противоречивый характер, укрепляется и ныне охватывает не только пропагандистскую, но и организационную, финансовую и др. сферы их деятельности.

Попыткам буржуазных националистов усилить антикоммунистическую пропаганду советские люди противопоставляют коммунистическую сознательность, основанную на принципах социалистического патриотизма и пролетарского интернационализма.

³⁵ Комуніст України, 1979, № 3, с. 26.

ПАТРІОТИЗМ І ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЯК РИСИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Шістдесятиріччя утворення СРСР радянські вчені зустрічають новими дослідженнями, серед яких важливе місце посідають розробки з проблем розвитку національних відносин в суспільстві зрілого соціалізму. Вагомий внесок у висвітлення зазначених питань зробили й філософи нашої республіки. Серед численних видань привертає увагу колективна монографія «Патріотизм і інтернаціоналізм — невід'ємні риси соціалістичного способу життя»*, яка немов би завершує комплекс досліджень, здійснених в Інституті філософії АН УРСР протягом 1980—1982 років, узагальнюючі їх результати. Зроблені в ній висновки становлять цілісну систему, що сприяє зміцненню методологічної бази аналізу проблем пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму.

Добре продумана структура книжки свідчить про вміння авторів масштабно і комплексно розглянути проблему. Вони концентрують увагу на малодосліджених аспектах — скажімо, таких, як зв'язок інтернаціональної єдності і структурної цілісності соціалістичного способу життя, стилю життя й національного розвитку, критичний аналіз буржуазно-націоналістичних спотворень радянського способу життя та ін. До наукового обігу вводиться чимало нового емпіричного матеріалу — наприклад, в останньому розділі, де осмислюється ще не відомий широкій читацькій аудиторії фактаж. Послідовний і добре аргументований аналіз матеріалу показує: утвердження патріотизму й інтернаціоналізму — одна з найважливіших характерних рис способу життя радянського народу як нової історичної спільності людей.

Зрозуміло: складна проблема, що висвітлюється у монографії, не може бути вичерпана навіть таким солідним дослідженням. Деякі її аспекти, особливо ті, що стосуються перспектив розвитку соціалістичного способу життя, а також методології його прогнозування, ще потребують дальшої інтенсивної розробки. Проте автори не завжди реалізують можливості, які дає наявний матеріал. Йдеться про аналіз процесу формування соціалістичної інтернаціональної культури, адже тема монографії безпосе-

редньо пов'язана з питанням про багатоманітність національних культур і їх інтернаціональну єдність. Розкриття цього взаємозв'язку значно посилює б науковий потенціал рецензованої праці.

Треба відзначити також, що розгляд питання про співвідношення патріотизму й інтернаціоналізму має ширше охоплювати не тільки націю чи кілька націй, а й групи націй (народів, країн), регіони чи навіть людство загалом, бо в сучасному світі ця проблема набула саме таких, глобальних масштабів і потребує вивчення в контексті світового визвольного руху, боротьби за мир і розрядку та ін., а не тільки в межах розвитку окремих націй, народів чи країн. На здійснення великомасштабного, загальнофілософського аналізу проблем пролетарського інтернаціоналізму й соціалістичного патріотизму нас орієнтує Постанова ЦК КПРС про 60-ту річницю утворення СРСР.

Розкриття авторами проблеми виховання нової людини — патріота й інтернаціоналіста, яке загалом не викликає заперечень з наукового боку, все ж не можна вважати достатнім. Аналіз ідеальної теоретичної моделі потребує істотного доповнення — експлікації теоретичних положень на сучасну практику комуністичного виховання. На жаль, чимало конкретних її питань у процесі наукового узагальнення часто-густо редукуються до більш загальних тенденцій і закономірностей. Одна з причин цього — недостатня вивченість сфери соціальної психології, впливу звичок, стереотипів, традицій на збереження і руйнування національних пережитків. Надзвичайно важливо з'ясувати і роль так званого безпосереднього життєвого середовища у формуванні особистості — а цю проблему можна розв'язати лише за умови широкого залучення конкретних соціологічних даних. Це стосується і вивчення впливу релігійності на націоналістичні передсудди, забобони тощо. Дослідження загальних закономірностей і історичних тенденцій має за невідмінну основу знання, яке можна здобути тільки завдяки уважному і постійному вивченню сучасного емпіричного матеріалу, живої справи інтернаціоналістського виховання.

Даючи загальну оцінку рецензованій монографії, хочемо підкреслити її ідейно-політичну і наукову значущість і висловити побажання авторському колективу продовжити творчу, дослідницьку роботу, в якій вони досягли вже чималого успіху.

* Патріотизм и інтернаціоналізм — неотъемлемые черты социалистического образа жизни / Отв. ред. В. Е. Евдокименко. — К.: Наук. думка, 1981. — 270 с.

ІДЕЙНА ЗЛИДЕННІСТЬ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ТЕОРІЙ

Підготовка до святкування 60-ї річниці утворення СРСР зумовила посилені інтереси мільйонів людей до творчого досвіду КПРС в галузі національно-державного будівництва. Правильна оцінка, наукове обґрунтування цього досвіду надійно протистоять намаганням наших ідейних ворогів, зокрема, буржуазних націоналістів, поширювати злісні наклепи на політику КПРС, очорнити соціалізм. Критичний аналіз сучасних концепцій буржуазного націоналізму, в тому числі українського буржуазного націоналізму та сіонізму, здійснено в рецензованій монографії В. Ю. Євдокименка і В. О. Ігнатова*.

Розглядаючи дві непримиренні класові ідеології — пролетарський інтернаціоналізм і буржуазний націоналізм, автори показують велику притягальну і творчу силу марксистсько-ленінського вчення про міжнародну солідарність робітників, трудящих всіх країн. Вони підкреслюють, що тільки послідовне додержання принципів соціалістичного інтернаціоналізму забезпечує успіх у боротьбі проти буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології і політики, доводять, що причини непослідовності в національному питанні завжди кореняться у відступі від цих принципів. «Визнання пролетарського інтернаціоналізму на словах і підміна його міщанським націоналізмом на ділі — ось сутність дрібнобуржуазної ідеології» (с. 16).

Щодо соціальних проблем у різних галузях суспільного життя інтернаціоналісти і націоналісти стоять на принципово протилежних позиціях. Це, як зазначається в книжці, стосується економіки і культури, політики й моралі та ін.

Націоналізм — складне суспільно-історичне явище. Він має певні типові риси, які, однак, в різних країнах за тих чи інших історичних умов можуть набувати відмінних ознак і особливостей. Незмінним залишається одне: націоналізм завжди і всюди виступає засобом завоювання чи зміцнення класового панування буржуазії. Саме тому вона намагається посягти ворожечню між основними загонами світового комуністичного, робітничого, національно-визвольного руху, з допомогою «вірусу націоналізму» підірвати середини соціалістичну співдружність, загальмувати будівництво нового суспільства. Саме для цього фальсифікуються теорія і практика пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, робляться підступні спроби спотворити його суть (Р. Пайпс, А. Сміт, Р. Міног), «поєднати» націоналізм із соціалізмом. Викриваючи реакційну спрямованість цих та інших буржуазних концепцій, В. Ю. Євдокименко і В. О. Ігнатов піддають їх глибоко аргументованій критиці.

Значну увагу приділено проблемі співвідношення класового й національного і критичні спроби буржуазних націоналістів заперечити наявність такого взаємозв'язку. Так, наприклад, автори переконливо доводять,

що ігнорування буржуазно-націоналістичними ідеологами ролі класового чинника пов'язане з тим, що носієм і виразником «національної ідеї» в них виступає саме буржуазія («інтелектуальна», управлінсько-бюрократична чи навіть «аристократична» еліта).

Автори обстоюють пріоритет соціального (класового) над національним, послідовно показують, що лише в соціалістичному суспільстві, завдяки союзові робітничого класу, трудового селянства і народної інтелігенції, стає принципово можливим успішне розв'язання національного питання. Тільки за соціалізму між трудящими — представниками різних націй і народностей утверджуються відносини, які характеризуються єдністю класових і національних інтересів.

На такому соціальному ґрунті, підкреслюється в книжці, формується соціалістичний патріотизм, який є законним ірним продовженням пролетарського інтернаціоналізму. На відміну від нього псевдопатріотизм буржуазії, обстоюваний адептами буржуазного націоналізму, завжди — явно чи приховано — перебуває в принциповій опозиції класовій солідарності трудящих і є логічним наслідком буржуазно-націоналістичного світогляду, відбитком перелицьованої ідейки про національну винятковість і зверхність. Цей псевдопатріотизм ворожий трудящим, бо спрямований на припинення і дискредитацію їхніх братів по класу, які належать до іншої національності. Буржуазно-націоналістичні гасла сіють ненависть саме до трудящих мас тієї чи іншої нації, а класові інтереси буржуазії різних націй на ділі завжди збігаються (с. 88).

Справжній патріотизм трудящих мас є вираженням їхньої революційно-перетворюючої діяльності і дістає свій вияв в пролетарському інтернаціоналізмі, зазначають В. Ю. Євдокименко і В. О. Ігнатов (с. 94).

Певний інтерес становить характеристика сіонізму як різновиду расизму. Сучасний імперіалізм постійно генерує расизм. Расистська сутність сіонізму чи не найяскравіше розкривається в його ідеології, живильним ґрунтом якої є єврейський буржуазний націоналізм. Розуміючи про «діаспору», сіоністи пропнують ідеї класового миру «в ім'я національної єдності». Однак, підкреслюють автори, ця ідеологія відображує якраз інтереси великої буржуазії, яка розраховує перетворити расистську доктрину «єврейської національної виключності» на своєрідний соціальний наркотик для відвернення уваги трудящих від класової боротьби. Під цим кутом зору в монографії аналізуються, зокрема, сіоністські доктрини Герцля, Бен-Гуріона, Бер-Борохова. Однак, значимим, що для посилення критичного аналізу ідеології і політичної практики сучасного сіонізму, його згубного впливу на ідеологію сучасного світового національно-визвольного руху в цьому розділі можна було б розширити розгляд новітнього матеріалу.

У книжці «Націоналізм і нації» містяться послідовне критичне розкриття і такого різновиду буржуазного націоналізму, як укра-

* Євдокименко В. Ю., Ігнатов В. О. Націоналізм і нації.— К.: Наук. думка, 1981.— 206 с.

їнський буржуазний націоналізм. Народившись як ідеологія і політика буржуазно-поміщицьких кіл, український буржуазний націоналізм перетворився внаслідок майже столітньої еволюції на ідейно-політичне знаряддя підривної, антирадянської діяльності, набув ознак реакційної емігрантської доктрини, пристосованої для атак на реальний соціалізм, для захисту буржуазної ідеології, інтересів імпералістичної буржуазії. Гуртуючись навколо різних антикомуністичних «центрів», «товариств» та «фондів», українські буржуазні націоналісти проводять розгнуждану антирадянську пропаганду, здійснюють ідеологічні диверсії, не гребують навіть диверсійно-розвідувальною роботою на користь спецслужб імпералістичних країн. Цій «практиці» цілком відповідає і «теорія». На кожній спробі теоретичного обґрунтування буржуазно-націоналістичної діяльності лежить «каїнова печатка» зради, чорне тавро антирадянщини й антикомунізму. Загалом же — це антинаука, захисток ідеалізму та ірраціоналізму, еклектична суміш з найреакційніших буржуазних доктрин, новітньої соціально-політичної термінології і дрібнобуржуазної хуторянської психології. Всі буржуазно-націоналістичні «теоретики», починаючи з Куліша і Костомарова і закінчуючи Донцовим, Дроганом та ін., засвідчили з наукового боку хіба що епігонство щодо «класичної» буржуазної філософії, соціології, соціальної психології та історії, а їхні писання, як переконливо показано в монографії, — це переспів реакційних концепцій, давно вже похованих історією, недоцільне пристосування «модерних» буржуазних доктрин до специфічних потреб емігрантських ідеологічних диверсантів.

Заслужовує на увагу критичний аналіз буржуазно-націоналістичних поглядів на майбутнє нації і національних відносин. Цей аспект, поки що недостатньо висвітлений в нашій літературі, дає можливість показати, як формулюється «позитивна частина» буржуазно-націоналістичних програм, розкрити всю неспроможність їх «теоретичних» підстав. Адаже тут буржуазно-націоналістичні ідеологи позбавлені змоги спекулювати на тих проблемах, які розв'язуються під час будівництва комуністичного суспільства, — вони мають висловити своє власне ідейно-наукове й соціально-політичне кредо.

І виявляється, як показано в монографії, що нічого, крім пісенітниць, жалюгідних копій з «класичної» буржуазної держави, «аристократичної гетьманської ієрархії» або навіть «авторитарної держави» фашистського типу з фігуром на чолі, буржуазно-націоналістична «думка» не народила.

Так само і з майбутнім нації. З одного боку, твердження про «одвічність» і «довічність» нації, про те, що світ вступив в «епоху націоналізму», з другого — заяви про те, що нація є на сьогодні «історичним анахронізмом». Спільне для цих тверджень-антиподів тільки одне: цілковита відсутність якої б то не було наукової аргументації. «Націю» карають чи милують залежно від того, що в даний момент вигідно тому чи іншому буржуазно-націоналістичному «теоретику» чи емігрантському угрупованню, яке він репрезентує. Всі ці «теоретичні» вправи, як підкреслюють В. Ю. Євдокименко і В. О. Ігнатів, визначає їх єдина класово-апологетична спрямованість: майбутнє не уявляється буржуазним націоналістам без капіталізму.

Рецензована монографія є серйозним внеском у дослідження проблем нації і національних відносин. Водночас зауважимо, що введення розробки даних питань на методологічний рівень значно додало б їй вагомості. І ми вправі чекати цього від авторів — спеціалістів-філософів. Поки що в галузі методології аналізу проблем пролетарського інтернаціоналізму та питань критики буржуазного націоналізму є ще чимало нез'ясованого.

Крім того, бібліографія використаної літератури дещо замала для філософської монографії, яка має спиратися і на філософські праці, і, крім того, на доробок істориків, економістів, філологів та ін.

Загалом же книжка В. Ю. Євдокименка і В. О. Ігнатова «Націоналізм і нації» становить інтерес завдяки важливості і актуальності висвітлених у ній питань, ґрунтовності їх розробки. Вона стане в пригоді не тільки спеціалістам, а й студентству, слухачам вечірніх університетів марксизму-ленізму і всієї системи політнавчання. Доцільно було б видати її більшим тиражем, і, гадаємо, приніс би користь переклад її на російську мову.

І. І. ДОБРОСКОКІН, Є. Ф. СЛАСТЕНКО

ІДЕЙНІ ЗВ'ЯЗКИ

РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ УКРАЇНИ І РОСІЇ

Непорухна дружба народів нашої країни є важливою рисою розвинутого соціалізму, побудованого в СРСР. Ця дружба, їх органічні зв'язки соціально-економічного, політичного і духовного життя мають глибоке історичне коріння.

Одну з яскравих сторінок в історії духовного єднання українського і російського народів вписали попередники російської соці-

ал-демократії — революційні демократи Росії і України. Виражаючи передові ідеї і вимоги суспільного розвитку, вони зумили наприкінці XIX — на початку XX ст. піднятися на вершину світової домарксистської філософської думки і зробити історичний вплив на революційну спрямованість духовної культури українського і російського народів.

Проблемам сутності світоглядних ідей і зв'язків революційних демократів двох братніх народів присвячена колективна праця учених Інституту філософії АН УРСР «Ідейні зв'язки українських і російських революційних демократів».

Згадана книжка характеризується конкретністю і всебічністю аналізу ідейної спадщини революційних демократів України і Росії, цілісність підходу до висвітлення взаємозв'язків і взаємовпливу передової суспільної думки ідеологів вітчизняної революційної демократії.

У працях радянських і, зокрема, українських істориків філософії за останні десятиріччя зроблено значний внесок щодо вивчення світоглядних і філософсько-політичних поглядів окремих передових революційних демократів України і Росії. Проте цілісний аналіз загальнофілософських, атеїстичних, етичних, естетичних й історико-філософських поглядів, ідейних основ єдності українських і російських революційних демократів, критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій їх у рецензованій монографії зроблено вперше.

Автори переконливо доводять, що глибокі ідейні зв'язки російських і українських революційних демократів були зумовлені історичними обставинами, соціальними чинниками, спільністю цілей і завдань визвольного руху.

Перший розділ книжки висвітлює загальнофілософські основи світогляду російських і українських революційних демократів (автори І. П. Головаха, В. Д. Білодід). Відзначається, що революційні демократи України другого періоду їх історичної еволюції (кінець XIX—початок XX ст.) в розумінні законів природи (у розв'язанні проблем онтології, гносеології і методу) в основному стояли на матеріалістичних позиціях і виходили з тієї теорії, наріжні ідеї якої були закладені В. Г. Бєліньським і О. І. Герценом ще в 40-і роки і систематизовані в 50-і роки М. Г. Чернишевським як цілісна матеріалістична система поглядів. У розділі предметно і порівняльно аналізуються філософські погляди В. Г. Бєліньського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, Д. І. Писарева, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, С. А. Подолнського, М. А. Антоновича та ін.

Найважливішою рисою загальнофілософських поглядів революційних демократів була спільність їх позицій з докорінних питань світогляду і методології. При цьому автори підкреслюють, що методологія як російських, так і українських революційних демократів, не зважаючи на відому обмеженість, була теоретичним обґрунтуванням революційного розв'язання суперечностей життя, становлення нових форм історичного буття (с. 18).

У розділі широко показана ідейна еволюція видатних мислителів від просвітницької філософії до революційного демократизму. Проте, на нашу думку, з поля зору авторів випала така важлива проблема, як філо-

софські питання природознавства, яка широко подана в статтях О. І. Герцена, І. Я. Франка та ін.

У другому розділі (автор І. П. Головаха) дається узагальнення і систематизація атеїстичних ідей В. Г. Бєліньського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, Д. І. Писарева в зіставленні з поглядами українських революційних демократів. Характеризується атеїзм революційних демократів у трьох основних напрямках: з'ясування причин виникнення релігійних вірувань, сутності релігії, земного коріння ідей бога; ставлення до релігійних уявлень, вірувань, звичаїв, установ як до реакційних ідей, чужих і шкідливих народowi; усвідомлення необхідності боротьби проти релігійних забобів, за звільнення свідомості трудящих мас від віри в надприродне.

Аналізуючи і зіставляючи конкретні висловлювання видатних представників революційної демократії, автор підкреслює, що «в питаннях про класову функцію релігії, її суспільних принципів експлуаторської суті революційні демократи України безпосередньо примикали до російських революціонерів-демократів» (с. 90). Під впливом марксистського атеїзму більшість революційних демократів впритул підійшла до наукового розуміння соціальних і теоретико-пізнавальних коренів релігійного світогляду (І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Л. Українка та ін.). Вони глибоко розкривали реакційні соціальні функції релігії і церкви, особливо християнства, прагнули показати конкретні шляхи звільнення від духовного рабства і насамперед від релігійних забобів.

Окремо також у монографії висвітлюються проблеми етики в ідейній спадщині українських і російських революційних демократів (автори Н. І. Лук, І. П. Головаха).

У розробці співвідношення поглядів російських і українських революціонерів-демократів на проблеми етики, як відомо, існують певні труднощі. Вони полягають в тому, що в їх філософських і публіцистичних статтях немає систематичного викладу поглядів на принципи моралі. Тому основний предмет дослідження етичних поглядів становить літературна спадщина, в якій проблем моралі ставилися і розв'язувалися через художньо-образне осмислення моральних колізій.

Революційно-демократична етика сформувалась в середині минулого століття як складова частина ідеології, що відображала інтереси трудового селянства і мала чітку гуманістичну спрямованість. Ідея звільнення людини була провідною в етиці революційних демократів (с. 113). З докорінних проблем етики погляди революційних демократів Росії і України збігалися, що пояснюється однаковістю їх світоглядних ідейно-теоретичних і класових позицій.

Обґрунтовуючи такі положення, автори водночас вказують на певні особливості етичних поглядів українських революційних демократів кінця XIX—початку XX ст. порівняно з їх попередниками, що зумовлювалось новими завданнями суспільного розвитку і впливом ідей марксизму. Це стосується насамперед сутності етики І. Я. Фран-

* Идейные связи украинских и русских революционных демократов.— Киев, 1981.— 316 с. Далі посилання на що працю даються в тексті.

ка, Л. Українки, П. А. Грабовського і М. М. Коцюбинського. Благотворний вплив марксизму спричинив не лише ширшу етичну проблематику, що розроблялась революційними демократами України другого етапу розвитку революційно-демократичної ідеології, але й усвідомлення ними нових понять, принципів, тісно пов'язаних з пролетарським визвольним рухом.

Ґрунтовний матеріал містить розділ «Спільність естетичних ідей українських і російських демократів» (автор І. В. Іванько).

Специфіка цього розділу в дослідженні ідейних зв'язків революційних демократів Росії і України визначається тим, що більшість представників їх були видатними літераторами, критиками. На широкому матеріалі зіставлення філософських, критичних статей, творів художньої літератури автор показує, що позитивний вплив ідей В. Г. Бєлінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського на творчість Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, Лєсі Українки і О. Грабовського став основою єдності їх естетичних концепцій з найважливіших проблем естетики: предмета естетики і її категорій, соціальної природи мистецтва, творчого методу, сутності прекрасного, народності й національності мистецтва та ін.

Автор узагальнює те, що зроблено радянськими, в тому числі українськими вченими в галузі дослідження історії естетичної думки кінця XIX — початку XX ст. і в багатьох питаннях естетичних поглядів, єдність їх естетичних ідей, обґрунтовує висновки про взаємність впливу естетичних концепцій українських і російських революціонерів-демократів. Підкреслюється, що «представники видатної плеяди української революційної думки кінця XIX — початку XX ст. на основі дальшого розвитку традицій матеріалістичної естетики 40—60-х років XIX ст. створили цілісне і закінчене естетичне вчення, що становить найвище досягнення домарксистської естетичної думки» (с. 161).

Значне місце в дослідженні відводиться аналізу боротьби російських і українських революційних демократів проти буржуазно-націоналістичних тенденцій, декадентства і модернізму в естетичній думці, мистецтві й літературі на Україні тієї доби.

У дослідженні автор наводить висловлення Г. В. Плєханова про ідейну спадщину російських революційних демократів, зокрема, про їх погляди на естетичні проблеми критики, теорію мистецтва і літератури. Марксистська естетика Плєханова мала благотворний позитивний вплив на український революційно-демократичний рух другого етапу його розвитку. На жаль, ці моменти в розділі не дістали широкого узагальнення і подані фрагментарно.

Інтерес викликає розділ, присвячений характеристичній історико-філософських поглядів російських і українських революційних демократів (автор В. С. Горський). На його думку, постійне звернення російських і українських революційних демократів до

історії російської і зарубіжної філософської і суспільної думки, починаючи з античної філософії і кінчаючи оцінкою сучасного їм стану філософської науки, було зумовлене практичною необхідністю осмислити прогресивну матеріалістичну лінію у філософії, спадкоємцями якої вони себе вважали, а також з'ясувати роль і значення революційно-демократичної думки в духовній культурі Росії і України. В дослідженні підкреслюється, що історія вітчизняної філософії була тією сферою суспільної думки, на основі якої реалізувалась глибока ідейна спорідненість революційно-демократичних ідеологій двох братніх народів. Значну наукову цінність становить спеціальний аналіз ідейних зв'язків російських і українських революційних демократів у поглядах на історію філософської і суспільної думки.

Останній розділ присвячено критиці фальсифікацій ідейних зв'язків революційних демократів України і Росії (автор В. Т. Шпак). На основі конкретного матеріалу ідейної спадщини українських і російських революційних демократів, їх практичної діяльності автор піддає критиці буржуазні, зокрема націоналістичні, перекручення справжньої картини взаємозв'язків видатних ідеологів революційної демократії братніх народів.

Глибоко аналізуючи історичні факти єдності філософських поглядів, етичних і естетичних концепцій, численні висловлення російських революційних демократів про їх українських однодумців, в свою чергу, висловлювання І. Франка, Лєсі Українки, П. Грабовського про роль і значення для їх творчості російської революційно-демократичної думки, автор підкреслює, що неспроможність висновків буржуазно-націоналістичних авторів спростовується об'єктивним висвітленням картини розвитку російської і української революційно-демократичної думки (с. 273). Таким науково-обґрунтованим спростуванням буржуазно-націоналістичних фальсифікацій ідейної спадщини і ідейної єдності революційних демократів України і Росії є розглядувана праця.

У рецензованій праці вперше реалізується комплексний підхід до аналізу поглядів і ідейних зв'язків українських і російських революційних демократів. Водночас зауважимо, що не всі розділи і параграфи книжки написані на однаковому рівні. У зіставленні філософських поглядів окремих мислителів допускаються певні спрощення, фрагментарність. Соціологічні погляди революційних демократів, хоча і розкриваються в деяких розділах праці (I, II, IV, V), проте досить побіжно. Соціологічні проблеми ідейних зв'язків революційних демократів Росії і України було б доцільно, на нашу думку, висвітлити ширше в окремому розділі.

Загалом згадана монографія є фундаментальним дослідженням історії ідейних зв'язків російських і українських революційних демократів, які заклали міцні основи єднання братніх народів.

- БОГДАНОВ**
Броніслав Васильович — доктор філософських наук, завідуючий Сектором марксистсько-ленінської філософії АН СРСР
- ГОЛОВАХА**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЕСИПЧУК**
Микола Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ІОВЧУК**
Михайло Трифонович — член-кореспондент АН СРСР, голова Наукової ради з історії суспільної думки АН СРСР
- МАСЛОВСЬКИЙ**
Микола Андрійович — кандидат філософських наук, учений секретар Інституту філософії АН УРСР
- ПРИЛЮК**
Юрій Дмитрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РУВИНСЬКИЙ**
Лев Абрамович — кандидат історичних наук, доцент Одеського електротехнічного інституту зв'язку
- СИВОЛОБ**
Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник-консультант науково-організаційного відділу Президії АН УРСР
- СИТНИК**
Костянтин Меркурійович — академік АН УРСР, віце-президент АН УРСР
- СТОКЯЛО**
Валентин Андрійович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Одеського електротехнічного інституту зв'язку
- ТИЩЕНКО**
Віктор Петрович — кандидат філософських наук
- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- ШИРЯЄВ**
Володимир Іванович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор В. С. Гладка

Здано до набору 18.03.82. Підп. до друку 24.11.82. БФ 49572. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл. вид. арк. 13,05. Тираж 1350 пр. Зам. 2-655.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 6, 1982, НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 1 раз в 2 мес. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев-1, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004, Киев-4, Репина, 4.

НАУКОВА ДУМКА

Філософ. думка, 1982, № 6, 1—128